ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednica broja „O Evropi”:
Ljubinka Trgovčević Mitrović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Radule Knežević (Zagreb);
3. Ilija Vujačić (Beograd);
4. Dragica Vujadinović (Beograd);
5. Milan Podunavac (Podgorica);
6. Cirila Toplak (Ljubljana);
7. Mirjana Maleska (Skoplje);
8. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Radovan Vukadinović (Zagreb);
9. Tonko Maroević (Zagreb);
10. Viljam Smirnov (Moskva);
11. Rudi Rizman (Ljubljana);
12. Alpar Lošanc (Novi Sad);
13. Vesna Kilibarda (Podgorica);
14. Stefano Bianchini (Bologna);
15. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
16. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
17. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2017.

3|2017

SADRŽAJ

DRAGAN VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: O EVROPI
MILAN PODUNAVAC Politička ideja Evrope /9/
GORAN GRETIĆ Kriza ideje ujedinjenja Europe /27/
ASIM MUJKIĆ Europa i Zapadni Balkan u populističkom ruhu /45/
TIHOMIR CIPEK Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva? /61/
ILIJA VUJAČIĆ Kontekstualnost ustavnog patriotizma
— crnogorska perspektiva /77/
NATAŠA JOVANOVIĆ Šta je novo u savremenom evropskom
orijentalizmu? Jedan teorijski ekskurs o (pre)naglašavanju
nasleđa Ibn Halduna u savremenoj socijalnoj misli /97/
RADOSLAV RASPOPOVIĆ Promjene u definisanju
spoljnopolitičkih zadataka crnogorske diplomatije u drugoj
polovini XIX i na početku XX vijeka /115/
BORO VUČINIĆ Balkanski aspekt migracione krize u Evropi /139/

DIO II STUDIJE
LIDIJA ČEHULIĆ VUKADINOVIĆ Međunarodne
organizacije u suvremenim međunarodnim odnosima /163/
FILIP IVANOVIĆ Nevidljiva ljepota i njene vidljive
predstave: Estetika Dionisija Areopagita /177/
PREDRAG ZENOVIĆ The Normative Flaws of Liberal Culturalism /191/

DIO III RECENZIJE
RADULE KNEŽEVIĆ *Suvremena politička teorija*, Crnogorska
akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (Milan Podunavac) /221/
ĐORĐIJE BOROZAN *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići,
Crnojevići*, CID, Podgorica, 2017. (Ilija Vujačić) /225/
O identitetu, Crnogorska akademija nauka i
umjetnosti, 2015. (Nikola Zečević) /233/
ILIJA VUJAČIĆ *Saznanje i* politika, Nacionalna zajednica Crnogoraca
Hrvatske / Disput, Zagreb, 2014. (Predrag Zenović) /239/

DIO IV IN MEMORIAM
Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović (1966–2017) (Nikoleta Đukanović) /245/

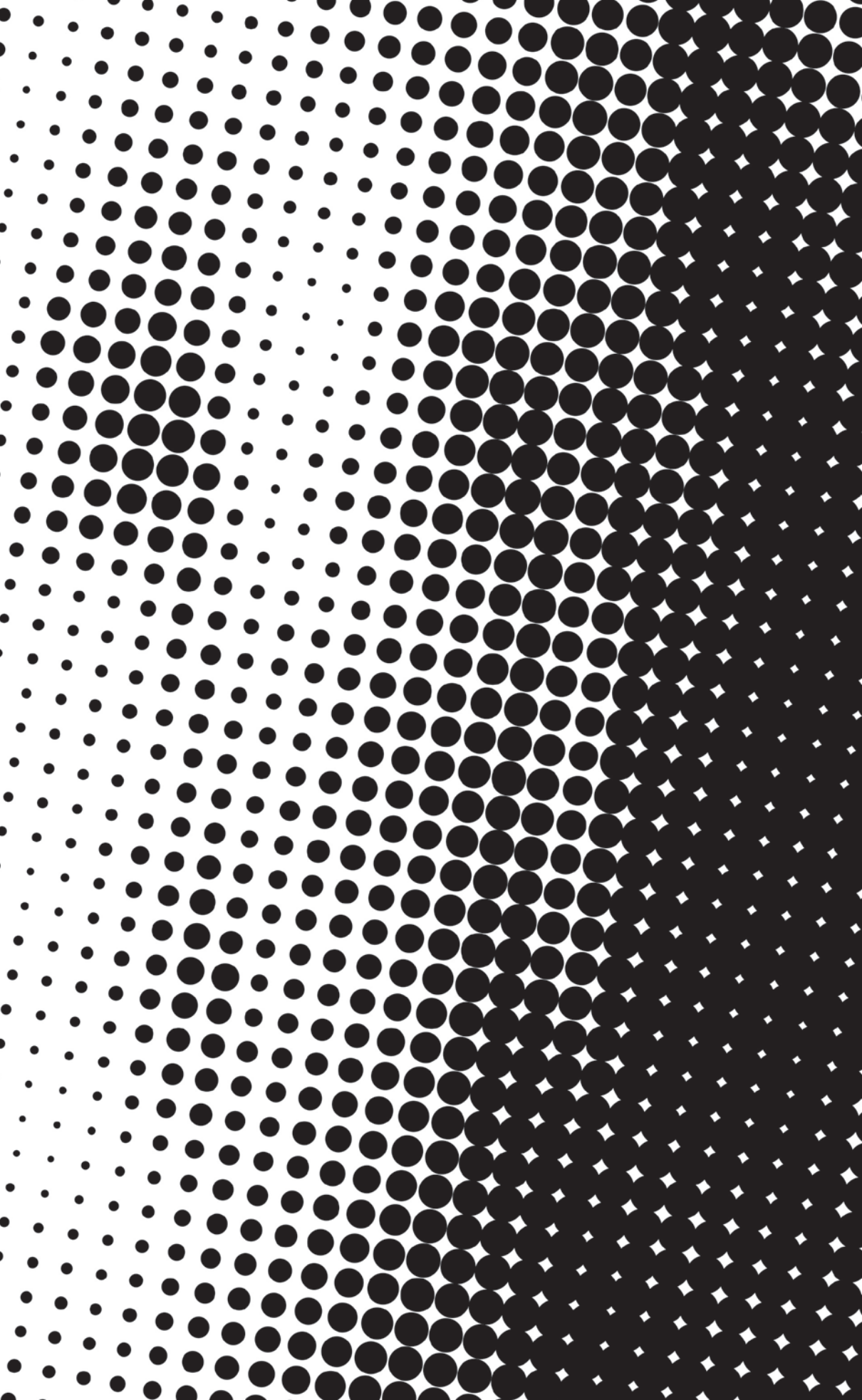

Uvodna riječ
Glavnog i odgovornog urednika

Časopisi su prozori sa kojih sagledavamo svijet i kroz koje taj svijet nas prepoznaje. Jedan od tih prozora je upravo otvoren na zidu naše institucije. Ime mu obećava i obavezuje. Ono ukazuje na posvećenost idealu koji je u temeljima savremene kulture i evropskog identiteta. Nažalost, ovaj ideal je uveliko zaboravljen.

Vrijeme u kom živimo karakteriše buka masovnosti, vladavina mjerljivosti i tiranija vidljivog. To je svijet u kom su stvari pojele tvorca, sredstva obezvrijedila ciljeve, a uspješno postalo značajnije od smislenog. Zaboravili smo da je čovjek dužan obnoviti ljudskost, na kojoj je potrebno graditi novu solidarnost. Na njoj se i zasniva obnova duhovnosti koja je rodno mjesto plemenitosti uma.

Otuda potreba za novim humanizmom kojemu nije dovoljna samo pravna zasnovanost i politička utemeljenost. Taj humanizam traži novi oblik ljudskog dostojanstva. Njegova suština je obnova cjelovite ličnosti. To je podvižnički posao u vremenu razmrvljenog života i rasijanog uma.

Nije slučajno da časopis „Humanističke studije„nastaje na ovom prostoru. Prostoru čiju je duhovnost oblikovala i čudesna knjiga „Primjeri čojstva i junaštva". U stvari, dok budemo mogli dopisivati tu knjigu novim primjerima obnavljaće se i vatra humanosti u nama. Zato ovakvi časopisi liče na pokušaj stvaranja malog ostrva ljudskosti u hladnom moru otuđenosti.

Zato „Humanističke studije".

D. K. V.

DIO I

TEMA BROJA:

O EVROPI

Milan Podunavac

UDK 32:061.1 EU

Politička ideja Evrope

Politički i ustavni identitet Evrope. Normativni sporovi.

U intervjuu koji je dao uredniku njemačkog časopisa „Neue Gesselaschaft", Tomasu Majeru (Thomas Mayer) i koji nosi karakterističan naslov „Evropa to može bolje", Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), vodeće ime u teorijskom polju evropske ljevice, ponovo pokreće normativno pitanje o političkom i ustavnom identitetu Evrope.[1] Pri tome, osvrnuo se na poznatu kontestaciju s profesorom Diterom Grimom (Ditter Grim) oko ovog temeljenog pitanja. Podsjećam, u toj kontestaciji Diter Grim je izlagao stanovište da Evropa nema zasebiti konstitucionalni i politički identitet. Ukratko, tvrdi Grim, Evropi nedostaju tri temeljna konstitutivna uslova da bi mogla oblikovati zasebiti ustavni i politički identitet: zajednički jezik, zajednička politička kultura i zajednička javna (politička) arena unutar koje bi djelovali evropski politički akteri (partije). I jedno drugo uticajno ime u oblasti konstitucionalne teorije (Michael Rosenfeld) blizak je argumentaciji Ditera Grima, upozoravajući da Evropi/EU nedostaje osobita forma vaninstitucionalnog identiteta (široka saglasnost unutar „evropskog društva" koja bi podržala ustavnu arhitekturu koju je EU oblikovala).[2] Habermas, pak, zagovara ideju „evropskog republikanskog patriotizma" i podsjeća da je Evropa u odnosu na dva velika totalitarizma, nacistički i staljinistički, oblikovala „zajednički horizont značenja" oko vrijednosti javnih i političkih sloboda, javnog mira, pravne države, solidarnosti, religijskog i političkog pluralizma. Pri tome Habermas, zajedno sa profesorom Brunkhorstom, normativno brani konstrukt nadnacionalnog legitimiteta normativnim konstruktom o razdvajanju države i ustava u kojoj se prvi oblikuje oko političke moći, a drugi oko političkih mogućnosti građana da se u jednom horizontalnom polju saglasnosti dogovore oko temeljnih pitanja ljudskih prava, vladavine prava, demokratske legitimnosti, solidarnosti i urede uzajmne odnose na vrijednostima „evropskog ustavnog patriotizma".

---

1 *Europa Kann es besser*, Gespräch mit Jürgen Habermas, Nene Gesellschaft, 4/2017.

2 D. Grim, *Which Constitution for Europe*, Tuibingen, 25, 1977, M. Rosenfeld, *Problem of Identity*, Cordoso School of Law, Working Papers, 143.

Normativna kontestacija, kojom smo započeli ovu studiju, na paradigmatičan način upućuje na središnje jezgro spora dvije suprotstavljene političke i konstitucionalne škole, jedne, koja „brani" argumentaciju o zajedničkom ustavnom i političkom identitetu Evrope/EU i druge, koja smatra da nacionalne države i dalje čine najracionalniji okvir organizacije zajedničkog života političkih zajednica. Obje škole, pak, ujedinjuje polazište o osobitoj formi političkog i demokratskog deficita koji karakteriše EU. Odgovori eurofila i eurofoba su dakako međusobno suprotstavljeni. Prvi, odgovor na osobito stanje ustavnog i demokratskog deficita nalaze u proširenju liberalnih i demokratskih ustanova i principa na nadnacionalni nivo osnaženjem evropskih parlamenata, držanjem u javnom polju živom raspravu o Ustavu Evrope i institucionalizacijom kvazi-federalne distribucije moći suverenih država.[3] Druga, pak, škola argumentira da politička moć treba i dalje da ostane usidrena u polju nacionalnih država koje osobitom formom povezanosti naroda, teritorije i zajednica i dalje čine najpogodniji okvir za funkcionisanje liberalnih i demokratskih ustanova.[4] Ova kontestacija snažno utiče na politički diskurs u „novim demokratijama" koje se nalaze pred nerješivom enigmom kako da razriješe napetost „evropskog horizontalnog značenja" i nerješivih pitanja „državnosti". Politička Evropa i dalje je normativni ideal ovoga prostora. Nedovršena državnost, pak, podsjeća stalno da utemeljenje novoga poretka na ustavu zahtijeva državnost zarad dva temeljna razloga. Prvo, državnost je garant poretka. Vladavina prava i pravni poredak ne mogu funkcionisati u haosu. Da bi vladavina prava i pravni poredak imali smisla samo ako normalno stanje postoji i ako postoji jasan odgovor na pitanje ko je suveren i ko donosi odluku da li normalno stanje postoji. Drugo, državnost pribavlja fizičke i simboličke granice koje definišu ko je konstituens političkog poretka. Neizvjesnost o tome ko pripada narodu koji sebe utemeljuje kao „we the people" projekt ustavne demokratije čini od početka neizvodljivim. Pitanje o tome, pak, ko je konstituens poretka, nije isto kao i pitanje ko je „državljanin/podanik" države.[5]

Normativni (republikanski) odgovori

U polju normativne političke teorije odgovor na pitanje o političkom i demokratskom identitetu Evrope/EU naglašeno dolazi iz polja neorepublikanske političke teorije. Ovaj se rad ovom vrstom odgovora i bavi. Uz sve rizike da pojednostavimo teorijski i normativni

[3] R. Bellamy and D. Castiglione, *Democratic Deficit and the Constitution of Europe* in: A. Gagnom and J. Tully, *Justice and Stability in Multinational Society*, Cambridge, CUP, 2006.; S. Holmes, *Reflection on the Nation-State in Western Europe*, Journal of Common Market, Vol. 21, 1992.

[4] D. Miller, *On Identity*, Oxford, OUP, 1995.

[5] Urlich Preuss, *Constitutionalism in globaliyed and fragmented word*, UKP Symposium, 2004.

pejzaž savremene političke teorije, organizovaćemo ga oko nekoliko međusobno povezanih „konstrukta". Najuticajniji je dakako model kojim smo i počeli ovu studiju i koji se pozitivira u konstruktu „evropskog ustavnog/republikanskog patriotizma".[6] Evropski ustavni patriotizam je temeljno njemački odgovor na negativno nasljeđe nacističkog totalitarizma i potrebu jednog velikog evropskog društva da kroz formu moralne i kritičke refleksije da odgovor na političku patologiju politike rasnih identiteta nacističke Njemačke. Poticaj je došao u snažnim studentskim pokretima šezdesetih, kada nova generacija Njemaca pita svoje roditelje šta su radili u godinama totalitarne diktature. Habermas u dva velika teksta u nedjeljniku „Die Zeit" nudi dva normativna odgovora. Prvi je označio političkom formulom „DM–Nationalismus", upućujući na formu ekonomskog patriotizma; drugi, pak, upućuje na njegovu političku dimenziju („Verfasungpatriotismus"). Obnova kolektivnog identiteta i osobita forma horizontalnog konsenzusa oblikuje se oko temeljnih vrijednosti ustava. To nije bilo kakav ustav već ustav koji nastaje u odgovoru na negativnu tradiciju totalitarizma. Strah od totalitarizma obnovio je vrijednosti javnih i političkih sloboda, strah od rata — vrijednosti javnog mira, strah od religijskog i etničkog fundamentalizma — vrijednosti religijske tolerancije i pluralizma. Sve ove vrijednosti uvezane su temeljnim konstituensima ustavne demokratije koje se pozitiviraju u principima vladavine prava, demokratske legitimnosti, građanstva i solidarnosti. Građanska kultura u srcu je evropskog republikanskog patriotizma. Evropljani, kako to sjajno pokazuje španski politički pisac Viktor Perez Diaz[7], stalno su u potrebi da se pitaju šta je Evropa koju poznajemo i cijenimo. Za većinu nas Evropljana, Evropa nije spoljni predmet znanja. Kao posmatrači locirani smo unutar polja posmatranja. I prvo, svi počinjemo sa onim što indirektno znamo, i što je uvijek samo malo više od poznavanja naše zemlje. Svi mi znamo svoju zemlju kao evropsku zemlju. No, Evropa je mozaik zemalja, evropska politička kultura je „tradicija tradicija" (Skhlar). Otuda drugi je korak šta znamo o drugima, politička kultura „drugosti" temeljno je svojstvo evropske političke kulture evropskog identiteta. Drugi dio naše kognitivne i vrijednosne mape je „Evropa koju cijenimo". To je uvijek Evropa današnjice. Šta je to što u Evropi smatramo vrijednim, i koje su nam dimenzije života važne? Ovo je pitanje fundamentalno jer nam daje odgovor na pitanje šta je telos evropskog političkog identiteta. Ova vrsta vrijednosne dimenzije, kako smo naznačili, uvijek ima dvije dimenzije. Pozitivna je dimenzija straha da nas upozorava na one dimenzije koje su opasne po našu individualnu i kolektivnu egzistenciju. U odgovoru na negativne i razarajuće tradicije (šizme, ratovi, totalitarizmi) oblikovana je osobita forma „slobode od straha" oblikovana oko vrijednosti mira, javnih i političkih

---

6 Habermas, Ibid.; M. W. Diay, *The role of Civil Nation in the Making Europe*, Social Research, Vol 57, 2000.

7 W. P. Diaz, Ibid.

sloboda, tolerancije i solidarnosti. Poredak slobode i poredak mira, temeljne su ose evropskog političkog telosa.

J. W. Miler dodatno nadgrađuje fomulu „evropskog ustavnog patriotizma", naglašavajući u većoj mjeri njegovu inkluzivnost, pluralističnost („jednakost u različitosti") i naglašenu deliberativnost. Evropski politički identitet, drži Miler, temeljno mijenja klasičnu ideju utemeljujuće moći zajednice i demokratskog ustrojstva. Ideja umnožene utemeljujuće moći nadgrađuje se idejom o pluralizmu „demoi". Miler upozorava na ograničenost „demos teze" upućujući da se EU ne može shvatiti kao jedna ujedinjena konstitutivna moć (jedan demos) već kao zajednica utemeljena na umnoženim „demoima" i multiplikovanim centrima odlučivanja. Sve ovo traži osobito stanje nedominacije u političkom polju.[8]

Ričard Belami (Richard Bellamy) i Dario Kastiljone (Dario Castiglone) političkim konstruktom „demokratskog liberalizma" obnavljaju neke od temeljnih motiva republikanske političke teorije. Ovu bi konstrukciju mogli označiti najrobusnijom formom republikanizacije evropskog političkog diskursa. Autori obnavljaju ideju pre-liberalnog konstitucionalizma: ideju o identitetu ustava i socijalne kompozicije političkog poretka, sloboda kao nedominacija, oblikovanje javnog dobra kroz medijum kolektivne deliberacije, princip umnoženog građanstva. „Demokratski vraća se pre-liberalnoj koncepciji konstitucionalizma koja izjednačava ustav i formu vladavinskog poretka. Na način na koji razumijevamo fizičko zdravlje pojedinca s njegovom ili njezinom konstitucijom tijela, tako je i zdravo političko tijelo atribut političkog sistema koji je sposoban da ujedini različite konstitutivne grupe u uzajamni ekvlibrium. Cilj je da disperzirana moć istovremeno omogući i konflikt i deliberaciju i da se različite socijalne klase istovremeno kontrolišu i kooperiraju u jednom procesu kontrukcije i oblikovanja javnog dobra".[9] Polazište je autora da demokratski i konstitucionalni deficit Evrope ima svoje ishodište u tri temeljna polja. Prva vrsta deficita je demokratska. Demokratski se deficit u užem značenju izražava u relativno malom uticaju evropskih građana na proces odlučivanja i oblikovanja evropskih politika. Druga vrsta deficita je federalni deficit. Ova vrsta deficita izražava se u nedovoljno institucionalizovanom odnosu i između institucija EU (Evropski sud pravde, Evropski parlament, Komsija) koje imaju osobitu formu kvazi-federalnog statusa i institucija nacionalnih država (vlada, parlamenti i sl.). Treća vrsta deficita je konstitucionalna, koja u osnovi drži otvorenim pitanje normativne legitimazacije evropskih ustanova. Sažeto, tri su temeljna deficita, upozoravaju Belami i Kastiljone. Prvi otkriva deficit demokratske odgovornosti i reprezentacije, drugi se odnosi na problem distribucije suvereniteta, treći, pak, otvara pitanje demokratske legitimacije. Osnovni je nalaz autora da liberalno-demokratski model EU razrješava sve tri vrste

[8] J. W. Miller, *Ustavni patriotizam*, Beograd, 2016.
[9] Belleamy and Casiglione, Ibid.

demokratskog deficita EU. Umjesto konstitucionalnog konsenzusa, na djelu su preklapajuće konstitucionalne tradicije. Ova argumentacija u velikoj meri otklanja (liberalnu) kritiku da je republikanizam podjednako nepraktičan i nepoželjan. Republikanski fokus na odnose dominacije i osobitu formu balansa socijalne i političke moći otvara prostor za aktivnu inkluziju svih socijalnih grupa u oblikovanju političkog tijela društva. U okviru jednog takvog političkog konstrukta demokratija igra centralnu ulogu. Demokratija igra centralnu ulogu u ovome sistemu, štiteći podjednako od arbitrarne moći i ohrabrujući uzajamnu građansku participaciju. „Demokratski liberalizam (liberalni republikanizam — M. P.) odnosi se na sva tri deficita koja su identifikovana. Deficit demokratskog odlučivanja (demokratski deficit) povezan je sa disperzijom vlasti i devolucijom moći omogućavajući mrežu socijalnih sila i nove vladavine (federalni deficit), postajući tako dio političke konstitucije koja ujedinjuje pravo, efikasnost i legitimnost (konstitucionalni deficit). Na taj način republikanski model nudi normativno ubjedljiv odgovor na sva tri tipa EU deficita. Na konstitucionalnom nivou, institucionalni prostor oblikuju tijela koja nose nacionalne konstitucionalne vrijednosti, na federalnom nivou otklanja se klasična federalna struktura suvereniteta, deliberativna svojstva demokratije oslonjena na nedominaciju kao intrinsično svojstvo politike, razrješavaju obje vrste deficita, konstitucionalni i federalni".[10]

Teorijska konstrukcija koju smo izložili teorijski i normativno oslonjena je na obnovljen diskurs neorepublikanske političke teorije. U tom polju rad Ričarda Belamija — *Politički konstitucionalizam* (*Political Constitutionalism*, 2005) svakako čini teorijsku osu izloženog konstrukta. Ovu vrstu teorijskog konstrukta svakako osnažuju i teorijske konstrukcije asocijativne demokratije (Hurst, Cohen, Schmitter), neorepublikanski konstrukt demoikratia kao i konstrukti evropskog civilnog društva i evropskog građanstva (Keane, Bellamy, Benhabib, Balibar, Vujadinović).[11]

Jednu od najrobusnijih odbrana evropske demokratije u utemeljenju na normativnoj matrici liberalnog republikanizma razvila je Kalipso Nikolaidis (K. Nicolaidis) uvodeći u raspravu normativno zahtjevan konstrukt demoi-kratije. U jednom normativno složenom konstruktu demoi-kratia ujedinjuje principe pluralnosti konstitutivne moći (pluralnost naroda), konstruktom slobode kao nedominacije, idejom horizontalnog društvenog ugovora (uzajamno priznanje) koji ujedinjuje horizontalno polje deliberativnog odlučivanja. „Ideja evropske demoi-kratije zavodljivo je jednostavna: Unija naroda koji vladaju zajedno, ali ne kao jedno. Koliko god da je zajedničkog kratosa moramo se suočiti sa pluralnošu naroda; međutim, ne manje važno, koliko god da je različitih naroda, potreban nam je zajednički

[10] Beelleamy and Castiglione, Ibid.
[11] J. Keane, *European Citizenship*, CisoNet, Berlin, p. 205.

kratos da bi se posredstvom uzajamno dogovorenih obaveza odredile i ispunile dužnosti koje dugujemo jedni drugima".[12]

Evropsko građanstvo i evropsko civilno društvo temeljna je dimenzija evropskog političkog identiteta. Normativno robusni pojam građanstva nadilazi pravnu posturu ovoga statusa na način kako je uređen Ugovorom iz Mastrihta (Bernhabib). Veliki i nažalost nedovršeni projekat CisoNet grupe pokrenuo je temeljna pitanja evropskog građanstva. Osobito je Džon Kin (John Keane), arhitekta ovoga velikog projekta, upozoravao na složenu, pluralnu strukturu evropskog građanstva zasnivanu na umnoženim i ponekad potencijalno konfliktnim političkim identitetima. I Ričard Belami (2008) rabi sličnu normativnu matricu, naglašavajući složenu matricu građanstva (članstvo u zajednici, status, participacija). Na političku dimenziju evropskog građanstva i međunarodne pravde kao njegovu osnovnu osu posebno upozoravaju i drugi autori (Benhabib, Podunavac).[13] Ova strategija ispituje granice političke zajednice fokusiranjem na građansku i političku pripadnost i zalaganjem za političke principe inkorporiranja tuđina i stranaca, imigranata i došljaka, izbjeglica i azilanata u postojeće i stabilne političke zajednice. Diskurzivna (republikanska) teorija zalaže se za meke granice, koje priznaju ne samo meke granice koje priznaju tek administrativna prava izbjeglica i azilanata, već i regulatorna prava na demokratiju i demokratsku političku participaciju, argumentirajući da demokratija po definiciji postavlja transparentnu javnu sferu organiziranu tako da etičko gledište građana prevedu u pozitivne zakone države. Ideja evropskog/globalnog građanstva naglašava rastuću demokratsku snagu unutar globalnog civilnog društva etički posvećenu principima da legalni i ilegalni tuđini treba da imaju osnovna ljudska prava.[14] Republikanska se koncepcija evropskog/globalnog građanstva normativno suprotstavlja liberalnim konceptima pasivnog građanstva i pasivne tolerancije. Osobita kontestacija republikanizma i liberalizma oko konstrukta i domašaja principa građanstva dodatno se pod pritiskom migrantskog vala prelila u sporu oko otvorenosti granica suverenih država, obnavljajući osobitu formu kontestacije „suverenista" (liberala) i „republikanaca". Tu dolazimo do teorijske kontestacije dvojice uticajnih autora, Araša Abuzadeha (Arash Abizadeh) i Davida Milera (David Miller).[15] Temljno pitanje, koje nije samo teorijsko već i sa snažnim političkim učincima, oblikovano je oko pitanja: pod kojim uslovima je opravdivo da suverene države imaju pravo da nasilno zatvore granice. Araš Abuzadeh (*Democratic Theory and Border Control. No*

[12] C. Nikolaidis, *Europan Democracy and Its Crisis*, Journal of Common Market, 51, 2013.

[13] Milan Podunavac, *Ustav i demokratija u porocesu tranzicije*, Beograd, 2011.

[14] M. Nisbaum, *Love of the Country*, Boston, 2002.; Podunavac, Isto.

[15] A. Abizadeh, *Democratic Theory and Border Coercion*, Political Theory, Vol. 16, 2008; D. Miller, *Why Imigration Control Not Coercive*, Political theory, Vol. 38, 2010.

Right to Unilateraly Control your Own Borders) otvara ovaj problem pitanjem: da li je politika zatvorenih granica i jednostrana kontrola granica od strane demokratske države opravdiva. Polazno stanovište Abuzadehove argumentacije je klasično suverenističko stanovište (state souvereignity view) koje sažeto kaže da je politika kontrole granica, uključujući imigraciju i naturalizaciju, sastavni dio jednostranih ovlasti države i njezinih građana. Osnovni je argument Abuzadeha da je ova argumentacija i opravdanje — pravo države na jednostranu kontrolu granica — u osnovi u neskladu sa demokratskom teorijom narodnog suvereniteta. Pošto je demos u demokratskoj teoriji u principu neograničen (unbounded), režim kontrole granica mora biti demokratski legitimiziran, podjednako od stranaca i građana države u političkim institucijama u kojima i stranci i građani mogu participirati. Sažeto, država nema pravo unilateralne kontrole sopstvenih granica. Osvrćući se na liberalno opravdanje etike otvorenih granica Džozefa Karensa (Joseph Carens), Abuzadeh izlaže razliku između liberalne i demokratske teorije. Sažeto, dok liberalizam brani etiku otvorenih granica oslonom na princip autonomije koja u osnovi traži da učinci političke moći moraju biti oporavdivi za sve na način da budu u skladu sa liberalnim principom da je svaki pojedinac slobodan (autonoman) i jednak, argument teorije narodnog suvereniteta kaže da je moć legitimna samo ako je opravdiva od strane onih prema kojima je usmjerena. U odgovoru na argumentaciju Araša Abuzadeha, David Miler (*Why Immigrant Control Are Not Coercive: A reply to Arash Abizadeh*) upozorava da demokratska legitimizacija ne znači nužno i participaciju, praveći razliku između prisile i prevencije. Prevencija, zaključuje Miler, nužno ne narušava autonomiju, pa otuda kontrola granica može ograničiti slobodu ljudi, ali ne ostavlja prostor za demokratsko dodatno učešće. „Imigrantske politike koje slijede države, uključujući demokratske države, mogu biti kritikovane sa brojnih stanovišta. One mogu uvesti nenužna ograničenja na individualnu slobodu kretanja, mogu uvesti nepravične i diskriminatorske mjere, mogu poticati globalnu nepravdu regrutacijom kvalifikovane radne snage iz siromašnih zemalja, mogu u kontinuitetu narušavati ljudska prava, no to nema posebne veze sa pravom države da kontrolira sopstvene granice. Zahtjev da se imigranti i stranci uključe u proces odlučivanja je pogrešan".[16] Ako se za Milerovu argumentaciju može reći da obnavlja klasični liberalni argument o otvorenosti granica i da je normativno branljiv, osobita tendencija „straha od globalizacije" dodatno usložnjava ovu argumetaciju. I sam će Habermas, u intervjuu koji sam pomenuo, pokazati osobitu normativnu rezignaciju, upozoravajući da je evropsko javno polje nekonstituisano, politički prostor djelanja građana sužen, a u EU i dalje funkcionira osobiti tehnokratski etos redefinišući normativnu matricu „postnacionalne konstelacije" u osobitu formu „postnacionalne arogancije" koja je dominirala u evropskom političkom diskursu u drugoj polovini

[16] D. Miller, Ibid.

dvadesetog vijeka. Kriza globalizacije praćena specifičnim i nasilnim učincima modernizma dodatno usložnjava ovaj problem. Otvarajući u svome skorašnjem radu *The Ordinary Virtues* (September, 2017) pitanje „šta globalizacija znači za moralno ponašanje u našem dobu", Micheal Ignatieff upozorava na zahtjeve građana za državnom zaštitom od udaljenih učinaka globalizacije. Pred nama se odvija osobiti politički proces u kome nacionalna država ponovo prigrablja suverenitet i preuzima kontrolu i brigu nad životima i sudbinama svojih građana. Ključna je dakako zaštita od terorizma. Globalizacija je donijela međunarodni terorizam i on proizvodi egzistencijalne Hobesijanske strahove ljudi. Otuda povratak suverenoj državi i obnovi osobite Hobesijanske *protective obedience* formule. Ova rekonfiguracija suvereniteta pod pritiskom građana marginalizovanih globalizacijom nije privremena. U ovoj borbi za kontrolu najmoćniji jezik otpora nije globalan već lokalan: nacionalni ponos, lokalne tradicije, obnova religije. Orbanova populistička formula oslonjena na odbrani mađarskog hrišćanskog identiteta, koncept iliberalne demokratije u biti obnavlja formulu Hobesijanskog suvereniteta. Da sažmem, moralna globalizacija se suštinski ne događa. Ono što svjedočimo je žestoka odbrana nacionalnog, lokalnog i regionalnog partikulariteta — jezika, kulture, religije, nazora — protiv sila globalizacije. Osnovna osa ove obnove je populizam.[17]

Populistčki izazov evropskom političkom identitetu

U kanonskom tekstu koji je posvećen temljenim vrijednostima evropskog političkog prosvetiteljstva, Jan Sapiro (Jan Saphiro) u vrhu toga snopa vrijednosti stavlja demokratiju. Na ključno pitanje političkih društava — zašto se pokoravamo političkoj vlasti i kada se stiču uslovi da joj odreknemo poslušnost — sve od modernog političkog prosvetiteljstva postoji samo jedan odgovor — demokratija. I to je opšte mjesto u savremenoj političkoj teoriji. Obnavlja ga Rober Dal (R. Dahl) u svojoj posljednjoj knjizi o demokratiji (*On Democracy*). Dal sažeto utvrđuje nekoliko temeljnih nalaza. Prvo, demokratija je glavni produkt političke moderne. Drugo, demokratija je u modernom političkom društvu postala univerzalni legitimacijski obrazac. Pobijedila je sve svoje protivnike i neprijatelje, podjednako pred-moderne (monarhija, oligarhija, aristokratija) i moderne političke oponente i neprijatelje (autokratija, militarne diktature, nacizam). No, Dal upozorava da ova pobjeda demokratije ima dva neprijatelja, fanatični nacionalizam (populizam) i religijski fundamentalizam.[18] Dalova dijagnoza pokazala se tačnom. Populizam i religijski i etnički ekstremizam postao je sastavni dio političkog pejzaža savremene Evrope.

---

[17] M. Ignatieff, *The Ordinary Virtues. Moral order in dividing society*, Cambridge, CUP, 2017.

[18] R. Dahl, *On Democracy*, Yale, 1999.

Empirijska evidencija potvrđuje ovu osnovnu dijagnozu. Populistički pokreti praćeni normalizacijom autoritarnih političkih režima glavni su činilac proširenog nepovjerenja i delegitimizacije ustanova reprezentativne demokratije. Savremena Evropa i njezine temeljne ustanove (demokratija) suočavaju se sa osobitom „patologijom populizma". Dakako, populizam je pojam koji je predmet velike normativne kontestacije, pa otuda i osobita vrsta fascinacije populizmom koji osvaja svojom „jednostavnom, robusnom, i dramatičnom porukom" pa će neki teoretičari označiti kao osobiti pharmakon demokratije i „autoimunu bolest demokratije". Volfgang Merkel u *Populismus und Demoratie*, koju piše neposredno nakon pobjede Trampa, upozorava da je pobjeda Trampa ne samo poraz Vašingtonskog establišmenta i ključnih ustanova reprezentativne demokartije (partije, izbori) već i „protest isključenih" i simptom „opšteg neuspjeha moderne da riješi problem pravične distribucije".[19] Unatoč tome što populizam nije fiksirana konstelacija, kako upozorava Ernesto Laklu (E. Laclau) već serija diskurzivnih resursa koji mogu biti upotrijebljeni za veoma različite svrhe, pa otuda i neograničeni broj pluralističkih hibrida (institucionalni/vaninstitucionalni; prosvećeni/vulgarni; agonistički/antagonistički) za bipolizam se ipak može utvrditi da je osobita forma pseudo-političkog stila politike koji u ime imaginarnog „naroda", koji se označava kao politički demijurg sa osobitim metafizčkim i nadnaravnim svojstvima, svojim „duhom" u osnovi rastače temeljne ustanove ove reprezentativne demokratije — podjela vlasti, princip jednakosti, političke stranke, nezavisno javno polje.[20] Populizam uvijek stremi osobitoj formi „plebijanizma" i demagoškog liderstva usmjerenog na rastakanje ustanova kontrole i ograničavanja političke vlasti. Na neki način može se i reći, podsjećajući na kanonski rad Džona Stjuarta Mila (Predstavnička demokratija) da su osnovni instrumenti predstavničke demokratije (izbori, partije, parlamentarni sistem, nezavisno javno polje) u osnovi i nastali kao instrumenti za kontrolu i ograničavanje osobite forme plebijanizma. U tome i jeste temeljna razlika između ranog konstitucionalizma usmjerenog ka ograničavanju arbitrarne vlasti monarha i modernog konstitucionalizma koji u osnovi traži instrumente kontrole i ograničavanja političke moći oslonjene na nereflektiranu ideju „populusa".

Lijevi populizam i potreba za demokratskim reutemeljenjem evropske demokratije

Dominacija i sve glasnija uloga desnog populizma u velikoj mjeri je odgovor na globalizaciju neoliberalne hegemonije koja u osnovi supstituira formu političkog racionaliteta i demokratske javne sfere

[19] W. Merkel, *Populismus und Demokratie*, IPG, 2016.
[20] E. Laclau, *On Poplist Reason*, London, Vrso, 2005.

konstruktom „tržišne preduzetničke države"[21] izmještajući odlučivanja o ključnim socijalnim i ekonomskim pitanjma iz političkog polja. Nema nepristrasnih solucija, kako upućuje neoliberalni konstrukt, iluzija je da su politički antagonizmi pacifikovani u nepristrasnom polju vladavine prava i narasle uloge sudske vlasti kao sfere gdje društveni konflikti zadobijaju svoju ekspresiju. Atraktivnost desnog populizma podjedanako je osnažena konstruktom o „kraju politike" i post-političkim konstruktima koji su oslonjeni na model „non-partisan democracy" i tehnokratski jezik „good governance". Sve ovo vodi osobitoj demobilizaciji tradicionalnih partija koje su sve manje sposobne da oblikuju alternative nedemokartskim alternativama, što oslobađa prostor političkim partijama desnog populizma da mobiliziraju političke sentimente i podsjećaju da politika inherentno u sebi nosi anatagonističku dimenziju. „Post-politička situacija stvara pogodan teren za populističke partije koje uzimaju sebi za pravo da su one jedini akteri koji predstavljaju sve one koji se osjećaju ignorirani i zaboravljeni u postojećem reprezentativnom sistemu. Tu je izvorište njhovog apela na „narod" protiv „političkog establišmenta" koji zaboravlja zahtjeve običnih ljudi i okrenut je isključivo interesima elite. Poteškoća je pak u tome što ovi zahtjevi dolaze iz polja desnog populizma" (Ch. Mouffe). Pledirajući za utemeljenje „lijevog populizma" na pretpostavkama agonističke konstrukcije politike i demokratije, Šantal Mouf upozorava da populizam predstavlja važnu dimenziju demokratije. Demokratija razumijevana kao: „moć naroda" zahtijeva postojanje „demosa/naroda". „Agonistička borba je više od borbe između konfliktnih hegemonističkih projekata. To je borba za (normativnu) konstrukciju naroda. Važno je za ljevicu da razumije prirodu ove borbe. Posmatran u terminima „kolektivne volje", „narod" je uvijek politički konstrukt. Nema utemeljenja „mi" bez „oni". To je način na koji je protivnik (adversary) definisan, i kako se identitet naroda uspostavlja i tu je temeljna razlika između desnog i lijevog populizma". U paradigmatičnom podnaslovu Kriza i mogućnosti Evrope, Šantal Mouf dovodi osnovne konstrukte agonističkog koncepta politke/demokratije i lijevog populizma u pitanja evropskog političkog identiteta. „Budućnost demokratije" ovisi o razvoju lijevog populizma koji bi trebalo da obnovi interes za politiku moblizacijom sentimenata (passions) i pokretanjem agonističke debate o mogućnosti alternative neoliberalnom poretku koji osnažuje de-demokratizaciju. Ovu moblizaciju bi trebalo pomjeriti na evropski nivo. Da bi bili pobjednički, lijevi populistički pokreti treba da osnaže borbu za demokratsko reutemeljenje Evrope".[22]

---

[21] Ph. Bobit, *Shields of Achiles*, New York, 2002.

[22] Ch. Mouffe, *The End of Politics*, in: Panniza, *Populism as Mirror of Democracy*, 2005.

„Evropski eksperiment" (Bibo). Istorija pojma i formativni principi.

Rasprave o temeljnim principima koji oblikuju evropski politički identitet i evropsku ideju poretka sežu duboko u istoriju političkih ideja. Moja je aspiracija da izdvojim nekoliko kanonskih izvora koji imaju veliku vrijednost i danas.

Uvodni motiv posudio sam od francuskog istoričara Gizoa (Guizot) i njegovog uvodnog predavanja što ga drži *O opštoj istoriji civilizacije u Evropi od pada Rimske imperije do Francuske revolucije*. Gizo je značajno uticao na Alekssa de Tokvila (Tocquevile), koji 1828. godine sluša njegova predavanja, ali i na Ištvana Biboa koji preko svoga učitelja Giljerma Ferera (G. Ferrero) obnavlja ideju „evropskog eksperimenta" u svome poznatom radu *Refleksije o socijalnoj istoriji Evrope*.

Aspiracija je Gizoa, da mu se vratimo, da analizira „političku fizionomiju Evrope". Dakle, počinje Gizo: „Danas prodirem u istoriju evropske civilizacije, ali prije prelaza na strogi prikaz hoću da dam opštu ideju tipične fizionomije ove civilizacije. Kada posmatramo civilizacije koje prethode modernoj Evropi, nemoguće je ne uočiti jedinstvo koje u njima preovladava. Čini se da su proizašle iz jedne činjenice, iz jedne ideje, može se činiti da kao da se društvo držalo jednog velikog načela koje je njime upravljalo i odredilo njegove institucije, način mišljenja, sav njegov razvoj. U idejama i svjetonazorima Evrope postoji ista raznolikost, ista borba".[23] U uvodnim razmatranjima svoga kanononskog rada *Stari režim i francuska revolucija*, Tokvil navodi da ga je istraživanje nakon rušenja Rimskog carstva uvjerilo da se iz još uvijek politički nekonstituisane mase uspostavlja jedinstveni poredak prava i politike. „Imao sam mogućnost da proučavam političke institucije srednjovjekovne Francuske, Engleske i Njemačke i što sam dublje ulazio u temu, sve više sam bio iznenađen znatnom sličnošću među zakonima i institucijama u svim trima zemljama: činilo se neobičnim da bi tako različiti narodi s vrlo malo međusobnih veza izgradili zakonske sisteme koji su tako slični (...) Kad god bih u proučavanju sistema stare Njemačke naišao na političku instituizaciju, zakon, lokalnu vlast, bio sam siguran da ću, budem li dosta dugo tražio, pronaći njihovu tačnu paralelu ili nešto temeljno isto, u Francuskoj i Engleskoj. Tako je doista i bilo, upravljanje u svim trima zemljama proizlazi iz istih načela, političke skupštine imale su istu vlast i iste elemente".[24]

Proučavanje formativnih principa „evropskog ekperimenta", slijedimo li Gizoa, koji je u mnogo čemu Tokvilov učitelj, sazdano je na proučavanju grčkog otkrića, rimskog iskustva, hrišćanske baštine,

---

[23] F. Guizot, *General History of Civilization in Europe. From the Fall of the Roman Empire to the French Revolution*, Edinburg, 1848.

[24] A. de Tocqueville, *The Old Regime and French Revolution*, Doubleday, Garden City, 1953., p. 13–14.

srednjovjekovnog konstitucionalizma i procesa uspostave moderne evropske države.

Originalnost grčkog eksperimenta ogleda se u otkriću da ljudi mogu svojim djelima stvoriti ustav. Kornelije Kastoriadis (Cornelius Castoriadis), koji se vraća ovoj ideji, napominje da je ključni korak prema političkoj autonomiji ljudi učinjen kada su stari Grci stavljali preambulu zakonima „a to se činilo dobrim i vijeću i narodu". Ta formula znači da poredak slobode počinje tamo gdje završava poredak sigurnosti. Kastoriadis u osnovi nadograđuje argumente grčke prirodne filozofije (Epikur) koja uči da naše razumijevanje izvanjske (neprijateljske) prirode vodi ka autonomiji ljudi. Drugo ime za tu autonomiju je sloboda od straha. U toj je grčkoj formuli revolucionarno to da su sva društva prije grčkog bila heteronomna društva, koja svoje ustanove stvaraju kao dio izvan društvenih sila (Bog, bogovi, heroji). Sve ovo upućuje da je grčki polis (demokratija) najvažnija inovacija antičke istorije. Dokazala je vrstu poretka koji je stvoren djelovanjem ljudi. Otuda veliki značaj formativnih principa rimskog eksperimenta (ravnoteža slobode i sigurnosti, eksperimentisanje različitim tipovima vladavine, mješoviti politički sistem, municipalni sistem slobode, velike pravne kodifikacije).

Gizo je držao da bi bez rimskog iskustva institucija grčkog polisa, koja je najvažnija institucija antičkog svijeta, ostala nedovršena. Dva su formativna principa koje je rimska politička kultura „posudila" evropskom političkom idealu. Prvi je konstrukt municipalne slobode, drugi — ideja carstva (poretka). „Municipalni sistem je ono što je rimska civilizacija ostavila u nasljeđe modernoj Evropi. I druge ideje su takođe preživjele, tj. ideja carstva, ime cara, načelo imperijalne uzvišenosti, te zastale svete sile, koja se pridružuje tom imenu. To su dva elementa koje je rimska civilizacija prenijela evropskoj civilizaciji: s jedne strane municipalni sistem, njegove običaje i presedane koji su u sebi nosili zametak slobode; s druge strane, ujednačeno univerzalno građansko zakonodavstvo, povezano s idejom apsolutne vlasti i svete uzvišenosti imperijalnog imena koje sadražava načelo poretka i podaništva".[25] Tajna je rimskog uspjeha u prirodi političkog poretka na način kako to na početku šeste knjige *Istorije* uči Polibije. Podsjećam, Polibije kaže: „Hoću da pokažem kako je Rimska imperija porobila sav tada poznati svijet za 148 godina." Tajna je, dakle, u prirodi političkog poretka u kome se harmonizuju ideali moći, autoriteta i slobode. Gizo će utvditi da nam je političko nasljeđe Rima ostavilo univerzalno građansko zakonodavstvo, povezano s idejom apsolutne vlasti, svete i uzvišene, te imperijalnog imena koje je sadržavalo ideju poretka i pobožnosti.

Gizo poseban traktat posvećuje modernizacijskim učincima germanskih osvajanja upućujući da su Germani Evropi donijeli dvije važne ustanove: ideju individualne slobode i ideju vođstva. Gizo je očito imao u vidu Monteskjeovu opasku na poznato Tacitovo djelo

[25] F. Guizot, Ibid., p. 47.

O običajima Germana. Isti je motiv kod Monteskjea. Citiram: „Ko god je čitao Tacitovo djelo *O običajima Germana* vidjeće da su upravo od njih Englezi preuzeli ideju o svojoj političkoj vladavini. Taj krasan sistem bješe pronađen u šumama. Rimljani su civilizovani i korumpirani, Germani su slobodarski narod".[26]

Dovršiću ovu uvodnu refleksiju o važnoj modernizacijskoj ulozi hrišćanstva. Tri su velike blagodeti da sažmem veliki trakatat koji je hrišćantvo podarilo Evropi:

prvi je zahtjev za moralizacijom političke moći koji je ostao snažnom legitimnom silom koju ne poznaju ne-evropske političke kulture; drugi je isticanje moralnog imperativa božjeg zakona i treći je ideja o razdvajaju duhovne i svjetovne vlasti.

Tokvil koji sluša Gizoova predavanja 1828. godine u osnovi obnavlja njegovu ideju o ujedinjenim načelima na kojima počivaju političke ustanove tadašnje Evrope. „Imao sam priliku da proučavam političke institucije srednjevjekovne Francuske, Engleske i Njemačke, i što sam dublje ulazio u temu, sve sam više bio iznenađen znatnom sličnošću među zakonima i institucijama u svima trima zemljama; činilo se neobičnim da bi tako različiti narodi s vrlo malo međusobnih veza izgradili sisteme zakona koji su slični. Kada god bi u proučavanju sistema stare Njemačke naišao na političku instituciju, zakon, lokalnu vlast, bio sam siguran da ću, budem li dovoljno dugo tražio, pronaći njihovu tačnu paralelu ili nešto temeljno isto u Francuskoj i Nemačkoj".

U tom kontekstu čitamo i Tokvilov opis legalističkog etosa kao srž evropskog političkog ideala. Tokvil nas uči da Evropljani „jako cijene slobodu, a općenito još više legalitet; manje su zaplašeni od tiranije nego od samovoljne moći". Tokvil pripada redu evropskih političkih liberala (Monteskje, Konstan, Madam de Štal) koja ističe osobitu političku formulu straha od despotizma kao bitnog svojstva evropskog političkog ideala (kulture). Glavna svrha usporedbe između evropske vladavine zasnovane na zakonu i orijentalnog ili „turskog despotizma", bila je da učvrsti vladavinu zakona i upozori evropske vladare kakvim se opasnostima i bijedi izlažu ako ga se odreknu u korist istočnjačkog despotizma. Francuska je u ruševnom stanju i uvijek postoji opasnost da je samovoljni vladari izvrgnu u despotiju. Monteskje će za Džon Loka, regenta Luja XV, reći da je „najveći zagovornik despotizma koji je u Evropi ikada viđen". Luj XV hoće da pod svoju vlast dovede čak i duše naroda, on ih tjera da misle kako on želi". Monteskje je istinski učitelj pravne države, a despotija je za njega azijska tvorevina. „Što se tiče Azije i Afrike uvijek su snosile tegobe despotije. Azijati smatraju da na zemlji ne može biti nikakve vladavine do despotije. Despot voli duše niske, on svoje podanike pretvara u robove, ljudi su jednaki u despotskoj vladavini jer su ništavni. Despotija je poredak neslobode. Kada despot kazni podanika ne samo što ne smije da mu se pomogne, ni ime ne smije da

[26] Montesquieu, *Spirit of Law*, 1955.

mu se pomene." U *Refleksijama o univerzalnoj monarhiji* utvrdiće da despotije u Evropi nikada nisu bile u stanju da opstanu. Upoređuje je sa slobodom Engleza, gdje se „vladar uvijek klati na prestolju".[27]

Tokvil u osnovi dijeli ove ideje, naglašavajući nasuprot Monteskjeu da energetski princip despotije nije strah, već religija. Religija je strah pridodat strahu. I on strahuje da se u Evropi može obnoviti doba principata i dominata i dodaje: „trebalo bi u Aziji potražiti sa čime se to može porediti". Strahovao je da će svijet biti podijeljen na dva pola. Jednim polom će upravljati Amerika, a drugim Rusija, pri čemu će prva svojim dijelom upravljati slobodom, a druga ropstvom. Tokvil se boji despotskog žandarma Evrope, upućujući da je sukob zapadanjačke militarne despotije Napoleona i istočnjačke despotije Aleksandra pokazao da je orijentalni despotizam nadmoćan u odnosu na akcidentalni.

Zdušno je zagovarao njemačko ujedinjenje, a Francuzima je dodijelio ulogu zemlje koja će obnovom demokratske republike „spasiti ne samo sebe nego i sve narode oko sebe".

Desekularizacija evropskog političkog identiteta

Možemo dodati da danas, tradicija konfrontacije Istoka i Zapada, nije kao što su nas klasični politički liberali učili. Ona nije tako jednostavna, ali njezino ideološko jezgro kao da se nije promijenilo. U tom smislu možemo dodati napomenu Judith N. Shklar da je tradicija vlasti pod vlašću zakona ona vrsta tradicije koja povezuje sve evropske tradicije u ujedinjen obrazac. Ona to pokazuje osvrtom na Veberovu tipologiju legitimnih oblika vladavine, napominjući da „jasno je da njegov cilj nije bio analiza ne-evropskog svijeta, nego otkrivanje, putem uporedbe s Evropom, jedinstvenih kulturnih i političkih osobina Zapada". Pitanje koje je postavio nije bilo kakvi su oni, nego zašto su različiti od nas, te stoga šta nas čini onakvim kakvi jesmo. Njemu se činilo da je to „racionalnost", pri čemu je mislio na ono šta se naziva legalizmom. Predispozicija za otkrivanje, stvaranje i postupanje po pravilima je, prema njegovom mišljenju, značajka koja odlikuje evropsku kulturu. Već se time objašnjava postojanje pravne strukture, pravnih ustanova, kapitalističke privrede, racionalne socijalne etike i vjerskog pluralizma". Podsjećam da Veber svoga najboljeg učenika Erika Vitfogela šalje da studira orijentalne despotije i otuda taj veliki rad koji nam i danas stoji na raspolaganju.[28]

Mada se teza da Evropa nikada nije do kraja, unatoč snažnim tendencijama globalizacije i masovnih migracija, usvojila temeljne vrijednosti religijskog pluralizma na način kako ga brani Rols u proširenom konstruktu „javnog uma", mnogo je razloga koji upućuju da se Evropa suočava sa snažnim tendencijama de-privatizacije religije

[27] Montesquieu
[28] E. Vitfogel, *Oriental Despotism*, 1981.

i desekularizacije javne sfere. Osnovna je argumenatacija Kasanove da u posljednje dvije decenije „religija se vraća kao sporno (contentious) pitanje u javnoj sferi evropskih društava". Globalizacija i masovne migracije podrile su jasne linije između javne i privatne sfere. Religija sve snažnije zadobija ulogu u javnoj sferi i posebno u poltičkoj areni. Suočavamo se sa snažnom rendencijom deprivatizacije religije (Casanova, 2008).[29] Slijedeći ovu vrstu argumenatcije, Suzana Mancini (Sussana Mancini) utvrđuje da deprivatizacija religije predstavlja glavni izazov vrijednostima evropskog političkog prosvetitetljstva i „glavni izazov evropskom zapadnom konstitucionalizmu". Istu vrstu normativne argumentacije obnavlja M. Ignatieff upozoravajući da se iznenada „evropska društva koja su bila sekularna, vraćaju religijskom identitetu kao osi evropskog identiteta, otkrivajući sebe i sopstveni identitet kao hrišćanski, suprotstavljajući se onome što se označava kao muslimanska opasnost. To se ne čini zato što hrišćanska kultura i hrišćanske teme i hrišćanske vrijednosti nisu centralne za evropsku kulturu i strukturni element najdubljih nazora evropskih naroda. Pogrešno je reći da su Sjedinjene Države religijska zemlja. Isto to važi i za Francusku. Hrišćanska tradicija je ključna za obje zemlje, no one su danas sekularne republike zasnovane na konstitucionalnom poretku koji je religiju stavio na svoje mjesto vrlo svjesno i deliberativno."[30] Ova se tendencija, osobito snažno u posljednje dvije decenije, izražava u ulozi koja se daje religijskim simbolima u javnoj sferi, posebno u javnim školama. Religijski simboli znak su „javne kulture" i njhovo prisustvo ili odsustvo u osnovi simbolizuje odnose moći među različitim kulturama. Tako se unošenje raspeća u javne škole i sudove identifikuje sa „javnom kulturom" zemlje i njezine većinske kulture, dok se nošenje muslimanskih simbola, turaba i sl. od strane javnih službenika i učenika, nesporno označava kao znak marginalizacije ovih kultura i njihovih sljedbenika. I Evropski sud za ljudska prava, baveći se „pitanjem islamskog vela", zaključio je da je njegova zabrana u skladu sa Konvencijom. Religija, osobito ona muslimanska, postaje u javnom polju (diskursu) predmet agresivnog političkog, pravnog i sudskog napada, pogotovo nakon napada od 11. septembra 2011. godine, koji je snažno intenzivirao ovu kampanju.

Konstrukt islama kao nepomirljivo drugog u osnovi slijedi ovaj ideološki obrazac. Za mnoge je septembarski udar na dva simbola globalizacije označio Muslimane kao monolitnog neprijatelja Zapada i liberalne demokratije. U evropskom političkom diskursu osnažuje diskurs politike identiteta i osobiti povratak religijskom (hrišćanskom) identitetu kao temeljnoj osi evropskog identiteta, koji u osnovi rastače i čini upitnim dva temeljna osigurača liberalne demokratije, liberalni konstitucionalizam i princip sekularnosti moderne države. Islam se u polju desnog političkog diskursa u osnovi definiše u kategorijama rigidnosti (religija je rigidna), nasilnosti (historija

[29] J. Casanova, *Public Religious in the Modern Worl*d, Chicago, 1944.
[30] Ignatieff, Ibid.

je nasilna) i nazadnosti (kultura je nazadna i korumpirana). Otuda i dramatične dijagnoze u teorijskom i političkom diskursu, poput onoga što ga demonstrira Frensis Fukujama u svom skorašnjem tekstu *Identitet, imigracija i liberalna demokratija*, u kome drži da je, na dugu stazu, mnogo veći izazov za liberalnu demokratiju od teororizma integracija migrantske manjine u zapadna demokratska društva. Evropa je, na duži rok, bojno polje između radikalnog islamizma i liberalne demokratije. Radovi Francois Filona, kandidata na francuskim predsjedničkim izborima (*Pobijediti islamski totalitarizam*), i Pjera Leluša, bivšeg ministra koji izjednačava islam i nacizam (*Rat bez kraja*) samo su paradigmatični primjeri ovoga političkog diskursa.[31] Ova naglašeno negativna reprezenatacija muslimana u evropskom političkom diskursu u osnovi prati klasičnu paradigmu o razdvojenim normativnim pristupima u istraživanju Istoka i Zapada. Ova teorijska paradigma temeljno se mijenja. Sve se jasnije pokazuje da postoji osobita vrsta paralelizma između zahtjeva rekonfiguriranog islama i etno-religijskog nacionalizma Zapada. Ala Azmeh, sirijski profesor, u studiji *Udar na margine* upozorava upravo na ovu tendenciju. „Islamisti i evropska desnica su dvije alternativne politike (polity) koje postaju „blizanci". Obje zamjenjuju civilitet sa identetom, zamjenjujući građanstvo sa identitetom zasnovanim na krvi i religijskoj identifikaciji."[32]

Normativni učinci procesa desekularizacije u osnovi upućuju na iste političke učinke: mada su, kako argumentira Ignatief, evropske države tipom svoje konstitucije sekularne države, osobita vrsta straha da se slabljenjem religije i njezine kontrole u javnom polju društvo može survati u pretpolitičko stanje netolerancije, divljaštva i rata. Evropa, upozorava Ignatief, nažalost ima obilje takvoga iskustva.[33] Otuda se zahtjev za obnovom temeljne rasprave o demokratskom reutemeljenju Evrope doima ne samo poželjnim, već i nužnim.

Literatura

Abizadeh, A., *Democratic Theory and Border Coercion*, Political theory, Vol. 16, 2008.

Bellamy R. and Castiglione D., *Democratic Deficit and the Constitution of Europe* in: A. Gagnon and J. Tully, *Justice and Stability in Multinational Society*, Cambridge, CUP, 2006.

Bobit, Ph., *Shields of Achiles*, New York, 2002.

Casanova, J., *Public Religions in the Modern World*, Chicago, 1944.

Dahl, R., *On Democracy*, Yale, 1999.

Diay, M. W., *The Role of Civil Nation in the Making Europe*, Social Research, Vol 57, 2000.

[31] F. Malcomson, *Sovereignty Virtue*, Carnegy, 2018.

[32] AlaAymeh, Ibid.

[33] Ignatieff, Ibid.

Europa Kann es besser, Gespräch mit Jürgen Habermas, Nene Gesellschaft, 4/2017
Grim, D., *Which Constitution for Europe*, Tuibingen, 25, 1977.
Guizot, F., *General History of Civilizaion in Europe, From the Fall of the Roman Empire to the French Revolution*, Edinburgh, 1848.
Holmes, S., *Reflection on the Nation-State in Western Europe*, Journal of Common Market, Vol. 21, 1992.
Ignatieff, M., *The Ordinary Virtues. Moral Order in Dividing Society*, Cambridge, CUP, 2017.
Keane, J., *European Citizenship*, CisoNet, Berlin, 2005.
Laclau, E., *Populist Reason*, London, Vrso, 2005.
Malcomson, F., *Sovreignty Virtue*, Carnegy, 2018.
Merkel, W., *Populismus und Demokratie*, IPG, 2016.
Miller, D., *On Identity*, Oxford, OUP, 1995.
Miller, D., *Why Imigration Control Not Coercive*, Political Theory, Vol. 38, 2010.
Miller, J. W., *Ustavni patriotizam*, Beograd, 2016.
Montesquieu, *Spirit of Law*, 1955.
Mouffe, Ch., *The End of Politics*, in: Panniza, Populism as Mirror of Democracy, 2005.
Nikolaidis, C., *European Democracy and Its Crisis*, Journal of Common Market, 51, 2013.
Nisbaum, M., *Love of the Country*, Boston, 2002.
Pérez Diaz, V., *The Role of Civil Society and the Meaning of Europe*, Social Research, vol. 5, 4, 2000.
Podunavac, M., *Ustav i demokratija u procesu tranzicije*, Beograd, 2011.
Preuss, U., *Constitutionalism in Globalized and Fragmented World*, UKP Symposium, 2004.
Rosenfeld, M., *Problem of Identity*, Cordoso School of Law, Working Papers
Tocqueville, A. d., *The Old Regime and French Revolution,* Doubleday, Garden City, 1953.
Vitfogel, E., *Oriental Despotism*, 1981.

Goran Gretić

UDK 061.1 EU

Kriza ideje ujedinjenja Europe

Mir je „konačna svrha pravnog nauka" i „najviše političko dobro".
Kant

U doba kada kriza ustrojstva EU postaje sve dublja i zaoštrenija, svakako valja ponovno postavljati pitanje o smislu i cilju europskog ujedinjenja. Taj je smisao sadržan prvotno u svijesti o povijesnom i kulturnom zajedništvu europskog ljudstva stvorenog sintezom grčke filozofije i znanosti i kršćanstva. Drugi je element bio EU kao mirotvorni projekt. Prvo je dat sažeti prikaz jednog takvog projekta od A. Kojevea iz 1945, koji govori o ideji Latinske imperije, kao alternative liberalnom kapitalizmu i sovjetskom plansko-birokratskom ustrojstvu društva. Zatim se razmatra pitanje najvišeg političkog dobra za današnju EU i svijet u cjelini. Taj se problem promišlja tumačenjem nekoliko središnjih pojmova političke filozofije, a to su: narodni suverenitet, državni suverenitet, demokracija, ljudska prava i svjetski mir. Pokazuje se da se pri tome radi o refleksivnim, međusobno uvjetovanim pojmovima, koji stoga moraju biti zahvaćeni i tumačeni u svome neraskidivom jedinstvu. Oprečno, pri samovoljnom izoliranju pojedinih elemenata, vrlo lako nastupa razaranje ustavno-pravnog sadržaja i praktičkog značenja tih temeljnih pojmovnih određenja razumnog ustrojstva političke zajednice, države, ujedinjenih država.

Za početak bi se moglo postaviti pitanje zašto bi se zapravo Europa uopće trebala ujediniti, i na to retoričko pitanje može se dati slijedeći lapidarni odgovor: kao prvo, europska intelektualna, idejna tradicija sadrži tako nešto što se može označiti kao ideja Europe. Međutim, odmah valja naglasiti da sama ta predodžba, ta ideja, kao i njeno podrijetlo i sadržaj, predstavljaju osebujno i proturječno jedinstvo.

Pri tome se stvarna europska povijest pokazuje kao permanentno stanje konfrontacija i ratovanja između velikih naroda, kraljevstava i carstava, a od doba nastanka modernih nacionalnih država, to je dovelo do postupne samo-destrukcije Europe, konačno, kao posljedica dva svjetska rata.

Uvodno, valja u samo par riječi navesti neke bitne odrednice ideje Europe; kao prvo treba naglasiti da se iz više razloga ideja Europe može promatrati kao nešto nastalo u Rimu. Može se reći kako je ideja Europe konstituirana kao rimska sinteza, i to grčke filozofije i znanosti s kršćanstvom. To je bio dugotrajan, složen i isprepleten

proces, koji se širio od juga k sjeveru, iz kojega se postupno razvijala europska civilizacija i kultura, tj. duh Europe. Tako gledano, može se reći da je ideja Europa osebujni i ekscentrični identitet, jer njeno se jedno težište nalazi na samom ruba Europe, Atena, dok je drugo težište nešto van-europsko, Jeruzalem.

Važno je ustanoviti kako toj izvornoj ideji Europe prvotno pripada i pojam onog Drugoga, tj. ideji Europe imanentan je pojam drugotnosti, i to se u različitim vidovima manifestira kroz cijelu povijest Europe. Isto je tako važno napomenuti, posebno obzirom na suvremenu svjetsku konstelaciju, kako antičkoj baštini te ideje pripada i pitanje načelnog zajedništva svih ljudi, kozmopolitizam, a koji je bio i važna tema rimskih stoika. I, konačno, može se navesti kako sam pojam drugotnosti, tj. problem drugoga i stranoga postaje jedno od središnjih pitanja filozofije 20. stoljeća, a ta je problematika u specifičnoj povezanosti sa problemom kozmopolitizma.

Obzirom na tradiciju i duh Europe, isto tako valja spomenuti da u svojoj dugoj i uglavnom nesretnoj povijesti Europa poznaje dvije epohe europskog duhovno-kulturnog jedinstva; to su bile epohe humanizma i renesanse i prosvjetiteljstva.

Međutim, u europskoj povijesti postoje fenomeni koje se može označiti kao zli demoni Europe, to su antisemitizam, nacionalizam-šovinizam i imperijalistički nacionalizam, te konačno nacional-socijalistički totalitarizam, a koji je doveo do specifičnog civilizacijskog sloma Europe nakon 2. svjetskog rata. Dakle, nakon 2. svjetskog rata Europa je kao samostalni političko-ekonomski entitet bila razorena, te na koncu podijeljena između dva vladajuća svjetsko-politička bloka.[1]

Ali već 1946/47. počinju susreti, sastanci europskih intelektualaca i političkih elita sa ciljem pomirenja europskih naroda, te pronalaženja novih institucionalnih mogućnosti ponovnog miroljubivog su-života. Odnosno, intenzivno se započinje sa promišljanima uzroka i podrijetla europske katastrofe, tj. nastaju različite inicijative i prijedlozi za uspostavljanje jednog novo-vrsnog među-državnog ustrojstva europskih nacionalnih država. Zajednički i temeljni stav svih tih promišljanja bilo je uvjerenje kako je uvjet mogućnosti opstanka Europe, kao zajednice ravnopravnih naroda i država, uspostavljanje stanja koje bi jamčilo trajni mir među europskim narodima. Stoga je važno naglasiti kako je primarna intencija projekta stvaranja ujedinjene Europe prvenstveno bila uspostavljanje europskog političko-ekonomskog mirotvornog sustava. Dakako, s time je bio i neposredno povezan uvid u neophodnost novog određenja uloge i zadaće nacionalne države, uloge i dosega nacionalnog suvereniteta. Zasigurno, svima je bilo prilično jasno kako će se time uspostavljati i određivati nove temeljne pretpostavke mogućeg novog europskog mirotvornog poretka i saveza.

To je bio opći svjetsko-politički okvir u kojem se vrlo postupno rađa i razvija ideja EU, kao saveza koji će garantirati mir i prosperitet

[1] usp. Derrida, J., *Drugi smjer*, Zagreb, 1999.

europskih naroda, tj. omogućiti razvoj socijalne pravednosti i solidarnosti, kao i poticati republikansko demokratsko ustrojstvo europskih država.

Međutim, danas smo svjedoci temeljne krize samih osnova na kojima počiva projekt EU, dapače, sada čak i najvažniji europski političari govore o akutnoj opasnosti opstanka Unije kao takve.

Kao uvod u razmatranja suvremene krize konstitucije EU podsjetio bih na jedan, do nedavno, više-manje nepoznati tekst jednog znamenitog filozofa, o pitanju ustrojstva Europe. Radi se o tekstu A. Kojevea: „Nacrt doktrine francuske politike" napisanog neposredno nakon 2. svjetskog rata.[2] Taj tekst bio je Memorandum napisan za generala De Gaullea o tadašnjem svjetsko-povijesnom stanju Europe, i posebno buduće uloge Francuske. Kojeveova promišljanja bave se s tadašnjom epohalnom prevlasti angloameričkog protestantsko-kapitalističkog svijeta s jedne strane i, sovjetsko-pravoslavnog autoritativno-planskog ustrojstva države, s druge strane. Taj tekst, iako pisan daleke 1945, kako se pokazuje pri pomnijem čitanju, ima upravo danas, a u trenutku akutne krize smisla europskog projekta, sasvim osebujnu aktualnost i značenje. Suvremena diskusija o tezama Kojevea o „kraju povijesti i Latinskoj imperiji" iz toga Memoranduma, inicirana je tekstom talijanskog filozofa G. Agambena u pariškim novinama Liberation[3], a upravo povodom tadašnjih oštrih prijepora europskih političkih elita oko bitnih pitanja opstojnosti EU. Reakcije na Agambenov tekst, u feljtonima velikih njemačkih novina, bile su oštre, pune nerazumijevanja i resantimana naspram duha i vrednota romansko-latinskog svijeta. Interesantno je kako su se prvotno za riječ javili samo različiti novinari, međutim kasnije, 2016. poznati sociolog W. Lepenies objavljuje knjigu s vrlo karakterističnim naslovom „Moć na Sredozemlju — Francuski snovi o jednoj drugoj Europi".[4] U toj knjizi, a sada na znanstvenoj razini, izlaze na vidjelo značajne i očito trajne povijesno-političke opreke između romansko-latinskog i anglosaksonsko-germanskog poimanja određenja čovjeka i njegovog svijeta, odnosno, konkretnije poželjnog i prihvatljivog ustrojstva EU.

Da bi se pojmilo povijesno-filozofijsko značenje Kojeveovih refleksija, nastalih 1945. o stanju Europe, neophodno je, makar u osnovnim crtama, nešto reći o Kojeveovoj koncepciji kraja povijesti.

Sama problematika „kraja povijesti" pojavljuje se u okviru Hegelovog učenja o svjetskoj povijesti, a to je bio prijeporni nauk koji je izazivao dosta nerazumijevanja već i kod Hegelovih neposrednih učenika. Ta tema kasnije ponovno postaje aktualna putem Kojeveovih

---

[2] Kojeve, A., "Esquisse d une doctrine de la politique francaisse", 27. 8. 1945., Hoover Foundation, skraćena verzija objavljena je u: La Regle du Jeu (svibanj 1990, br. 1)

[3] Agamben, G., Liberation, "Que l Empire latin contre-attaque!, Pariz, 26. 3. 2013.

[4] Lepenies, W, Die Macht am Mittelmeer — Französische Traume von einem anderen Europa, München, 2016.

predavanja pod naslovom „Kako čitati Hegela"[5], objavljenih 1947. u Parizu. Te zatim ponovno poslije njegovog manje poznatog drugog značajnog djela „Nacrt fenomenologije prava", pisanog za vrijeme 2. svjetskog rata[6], a objavljenog tek 1982. Na ta se Kojeveova stajališta kasnije nadovezuje knjiga F. Fukuyame, „Kraj povijesti" iz 1992.[7], koja tada postaje skoro popularno djelo, popularne američke političke filozofije. Fukuyama je tada bio savjetnik u Bijeloj kući, a to djelo zapravo predstavlja diletantsko filozofiranje, odnosno, trivijalno ideologiziranje.[8]

Kako smo naveli, s problematikom kraja povijesti bavio se na vrlo originalni način A. Kojeve u svojim znamenitim interpretacijama Hegelove „Fenomenologije duha", u njegovim pariškim predavanjima 30-tih godina, a koja je slušala cjelokupna tadašnja francuska i internacionalna intelektualna elita. Ta je spekulativno-ezoterična interpretacija Hegela, pod utjecajem mladog Marxa i ranog Heideggera, imala tada veliki odjek i zadobila trajni utjecaj. Kao što je poznato tu se je radilo o interpretaciji Hegela prvenstveno iz obzora poglavlja „Gospodstvo i ropstvo" iz njegove „Fenomenologije duha".

Za Hegela fenomen „povijesti" predstavlja zbivanje izvedeno iz pojma povijesnosti, naime, po Hegelu povijesnost jest, tj. valja je misliti, kao samo-razvijanje duha ka određenom cilju, i to u dvojakom smislu toga određenja. Prvo, povijest se razvija spram određenog cilja, te zatim k svom kraju. Drugačije izraženo, dolazak-k-sebi-duha, predstavlja potiranje njegove povijesti, jer je sama povijest oblik njegovog razvoja. Stoga teleologijski zahvaćena povijest nužno mora biti zahvaćena kao konačna, ali tako shvaćena konačna povijest nije povijest u smislu nekoga beskonačnog niza događanja. Dapače, tako shvaćena beskonačna povijest sama potpada pod Hegelov pojam povijesnosti, jer u protivnom morala bi povijest doista biti dovršena, što očito nije slučaj, niti je Hegel bilo kada tako nešto tvrdio.

Za Hegela je povijest, a koja je došla do svoga cilja i kraja, povijest duha, i to kako objektivnog duha u liku pravne i ustavne povijesti, tako i apsolutnog duha. Stoga, tako zvani kraj povijesti valja kao prvo pojmiti kao kraj te apsolutne povijesti, odnosno, kada dođe do kraja, kako je govorio Kojeve, borbe konačne samosvijesti sa apsolutnom samosvijesti. Valja isto tako naglasiti da je Hegel još u svojim jenskim predavanjima iz 1805/06.[9] emfatično govorio o „nastanku jedne nove epohe svijeta", a to znači da bi prema samom Hegelovom principu „svjetske povijesti", sadržaj te nove epohe morao biti stvaranje novog stanja svijeta. Stoga je jasno, kada Hegel govori o „novoj epohi" očito se ne radi o kraju povijesti, već o tome da povijest zadobiva novi karakter. Prema tome, može se argumentirano tvrditi da

---

5 Kojeve, A., *Kako čitati Hegela*, Sarajevo, 1964.
6 Kojeve, A., *Esquisse d une phenomenologie du Droit*, Gallimard, Paris, 1982.
7 Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man*, New York, 1992.
8 Anderson, P., "The Ends of History", u: *A Zone of Engagement*, New York, 1992.
9 Hegel G. W. F., *Jenaer Realphilosophie*, Hamburg, 1969, str. 258.

se tom novom epohom zahvaća i poima novo ozbiljenje principa slobode, dok bi istovremeno proturječilo smislu Hegelovog pojma povijesti, tvrditi kako je to novo oblikovanje svijeta, ta nova epoha, nešto konačno i završeno.

Prema tome, Kojeveova interpretacija Hegela može se sažeti u pet točaka:

1. Hegelova je filozofijska metoda opisna i fenomenologijska, dok je sam njen predmet dijalektički, a to znači da se povijest manifestira kao samo-ozbiljenje čovjeka.

2. Na kraju povijesti pojavljuje se opća i homogena svjetska država, a njeni građani, citoayens, žive u međusobnom miru i pomireni sa zbiljnošću.

3. Hegel zastupa filozofiju konačnosti, stoga je njegova filozofija ateistička, štoviše „antropoteistička" ili „egoteistička".

4. Hegelova povijesno-spekulativna filozofija predstavlja filozofiranje iz obzora kraja povijesti.

5. Sam je Hegel, na koncu, odustao od svoga novoga antropologijsko-filozofijskog utemeljenja vlastitog mišljenja i vratio se antičkoj monističkoj ontologiji.

Prema Kojeveu povijesnost se kod Hegela shvaća historijski-procesualno, i gledano tako, predstavlja sekulariziranu transcendenciju. Stoga se može tvrditi da je u području države, i to na kraju povijesti, a koja je dokinuta putem svjetske države, čovjek posredovan sa svojom transcendencijom. To isto tako znači da čovjek više nema potrebe transcendiranja postojećeg, već je u stanju stvarati vrijeme, vlastitu vremenitost i povijest. Dapače, prethodno svekoliko transcendiranje, a koje je proizlazilo iz požude za osobnim priznanjem, a koje je „ništilo" ljudsku pojedinačnost, prelazi na kraju u imanentnost opće svjetske države.

Po Kojevu, Hegel je predmnijevao takav navlastiti kraj povijesti, te je zato Hegelovo „dokidanje" teologije u filozofiji, te zatim u antropologiji, značilo slijedeće: ono transcendentalno opće, tj. bog, kojega priznaje pojedinac-građanin, mora biti zamijenjeno putem jednog imanentno općeg u svijetu. To imanentno opće, po Hegelu, može biti jedino nova suverena država. Dapače, putem države, u tome zemaljskom carstvu, mora biti ozbiljeno ono što je navodno valjalo biti ozbiljeno putem boga u nebeskom carstvu. Stoga je po Hegelu apsolutna država, tj. Napoleonovo carstvo, predstavljala ozbiljenje nebeskog carstva kršćanstva. Po Kojeveu, može se reći kako Hegelova filozofija poima svoje vrijeme, dok svjetsko-povijesni individuum toga vremena, Napoleon, poima dovršeni povijesni proces i, dapače, putem odlučujućeg pomirenja sa smrću, čini teologiju izlišnom. Tako zadobivena mudrost, u liku Hegelove filozofije, postaje posljednje opravdanje svjetske države i povijesti. Prema tome novovjekovna, Napoleonova, država konačni je lik države, jer njeni su građani kao individue u potpunosti zadovoljeni, te je u njoj izvršena univerzalna

sinteza pojedinačnog i općeg, k individualnosti.[10] Drugim riječima, dosegnuta univerzalna i homogena država nije nešto što je postignuto putem neke tiranije, već naprotiv, putem političke integracije država, a na temelju prava, odnosno, tu se radi o novom osebujnom internacionalnom konstitucionalnom poretku. Taj je novi svjetski poredak konstituiran na temelju jedinstvenog i konačnog pojma pravednosti, odnosno, taj poredak proizlazi iz pojma priznanja, naime, međusobnog priznanja građanina, a njihove se konačne potrebe ozbiljuju u radu, ljubavi i obitelji.[11]

Iz svega toga slijedi da pojam „kraja povijesti" znači slijedeće: putem robovskog rada obrazuje se svijet i čovjek, te se stvaraju tehničke i ekonomske pretpostavke za uspostavljanje završne, konačne države. Sve se to zbiva putem odlučne egzistencijalne borbe za priznanje, uz istovremeno potvrđivanje nadvladavanja-dokidanja straha od smrti, od strane roba-radnika, te se tim putem stvaraju i neophodne socijalne i političke pretpostavke kraja povijesti. A filozofija, koja sve to spoznaje i poima, zamjenjuje teologiju, i štoviše, reducira teologiju na njen istiniti antropologijski sadržaj, a čovjeka i njegovo samo-razumijevanje na prirodnu konačnost. U pojmu te konačne države prevladano je svako podvajanje, tj. čovjek prestaje biti „opreka samome sebi", tj. prestaje samog sebe razumijevati u opreci spram nekog boga. Država postaje njegova jedina transcendencija, a u kojoj se razrješava stara opreka između posebnog i općeg. Sada prestaju, nestaju ratovi i krvave revolucije, a i sa njima i religija i filozofija, a ono što ostaje jest ono što je neograničeno i postojano, a to su, po Kojeveu umjetnost, ljubav i igra, ili ukratko sve ono što čovjeka čini sretnim. Drugim riječima, za Hegela se subjekt na kraju povijesti otkriva kao nešto svršeno-dovršeno, kao rezultat vlastitog postajanja, odnosno, prema Kojeveu, konačni subjekt nove svjetske države i kraja povijesti otkriva se kao ono što je čovjek oduvijek i bio, a to je imanentnost, supstancija i priroda.[12]

Prema Kojeveu mi od 1945, nakon drugog svjetskog rata, živimo u stanju „kraja povijesti", a to stanje bilo je dosegnuto homogenom i univerzalnom državom Napoleona. (Doduše, Kojeve je određeno vrijeme dvojio nije li zapravo to stanje kraja povijesti tek uspostavljeno po Staljinu! ali je kasnije odustao od te hipoteza. Svakako valja naglasiti kako Kojeve nije imao nikakvih iluzija o barbarizmu Staljinovog režima, te stoga i nije mogao misliti da bi staljinizam doista mogao predstavljati ozbiljenje hegelijanskog ideala homogene svjetske države. Ali, očito je smatrao kako je Staljinova ubrzana industrijalizacija, tj. „modernizacija" bila najbrži put koji će omogućiti da Rusija zadobije status moćne industrijske i vojne države, te da zatim bude sposobna da se na miran način preobrazi u pravnu i socijalnu državu.

---

[10] usp. Kojeve, A., *Esquisse d une phenomenologie du Droit*, Gallimard, Paris, 1982.

[11] Ibid.

[12] usp. Auffret, D., *Aleksandre Kojeve: La philosophie*, l Etat" la fin de l Histoire, Paris, 1990.

U tom je obzoru Staljin za njega bio puko sredstvo post-historijskog doba, a moralizirati o njegovoj politici bilo je za Kojevea filozofijski besmisleno, tim više, jer on je iz aspekta svoga historicizma nijekao svaku istinski unutarnju i ne-instrumentalnu vrijednost morala. U tome kontekstu valja podsjetiti i uputiti na njegovu vrlo instruktivnu razmjenu mišljenja o tiraniji sa Leom Straussom.)[13] (usp. L. Strauss, Kojeve, Ksenofont, 1980.)

Dakle, u suvremenosti „kraja povijesti", po Kojevu, moderne suverene nacionalne države izgubile su svoj *raison d etre*, odnosno, u toj novoj svjetskoj konstelaciji mogu opstati jedino specifični savezi, federacije, unije država. (Inače takvo je oslanjanje samo na vlastitu državu, po Kojeveu, u konačnici i bio razlog propasti Hitlerovog pokušaja osvajanja Europe, jer Njemačka je sama za sebe za to naprosto bila preslaba.)

Kojevevo mišljenje povijesnosti osebujna je sinteza Hegela i mladog Marxa u koju je i djelomično ukomponirana i Heideggerova egzistencijalna ontologija, posebice problematika bitka-ka-smrti. (Inače, često se pogrešno smatra kako je Kojeve bio Heideggerov učenik, međutim, on je on studirao kod Jaspersa i doktorirao na temu o Solovljevoj filozofiji.)

U svome tekstu „Nacrt francuske politike" iz 1945. Kojeve je zatim ustanovio slijedeće: u dosegnutom stanju kraja povijesti nisu razriješene sve napetosti u okviru ideje jednakosti, naime, pobjedonosni ideal obostranog priznanja, a koji je postignut na kraju povijesti, sadrži u sebi elemente tržišne pravednosti, isto tako kao i podjednakih mogućnosti i ekvivalentnu razmjenu (to je, po Kojevu, buržoaska dimenzija Francuske revolucije). Ali tu isto tako dati i prisutni elementi socijalističke ili socijalno-demokratske koncepcije jednakosti građanina, socijalne skrbi, socijalnih prava i td. Prema tome, ta univerzalna i homogena država kraja povijesti, kao konsolidirani globalni socijalni i ekonomski poredak, pretpostavlja neku vrstu stabilne sinteze između tržišne „jednakovrijednosti" i socijalističke jednakosti građanina. Doduše, na koji će način i kako biti moguće postignuti tu globalnu i univerzalnu ravnotežu, nije mogao ni Kojeve konkretno predvidjeti, osim toga to i nije zadaća filozofije!

Poslijeratnu Europu, svijet, Kojeve promatra kao stanje u kojem dominiraju dva svjetsko-dominirajuća saveza ili imperije, Anglo-američka, kapitalističko-protestantska i sovjetsko-pravoslavna i euroazijska. Po Kojeveu poražena će Njemačka, a na osnovu svoje demografske veličine i radnog etosa, u dogledno vrijeme postati najjača europska sila. Zatim će se Njemačka prikloniti Anglo-saksonskom protestantskom svijetu i njegovom liberalno-kapitalističkom ustrojstvu, a to i djelomično iz straha pred Rusijom. Kao što vidimo prognoza je bila prilično precizna. Tome bi se danas, u suvremenom i kriznom europskom kontekstu moglo još štošta dodati, obzirnom na sadašnju

[13] Strauss, L., Kojeve, Ksenofont, *O Tiraniji*, Zagreb, 1980.

njemačku politiku ekonomskog egoizma, a koja time zadobiva destruktivnu ulogu u EU.[14]

Taj je navedeni kontekst bio bitan za poimanje Kojeveove vizije poslijeratnog doba, naime, nakon definitivnog kompromitiranja nacionalne države nakon 2. svjetska rata, kapitalističke države zapadne Europe uviđaju neizbježnost međusobne kooperacije. One stoga odustaju od međusobne borbe za nova tržišta i sirovine, dakle, vodeće kapitalističke zemlje biraju ekonomsku kooperaciju i integracije, umjesto međusobnih uništavajućih ratova.

U tome jedinstvenome trenutku kraja povijesti daje Kojeve svoj prijedlog za očuvanje veličine francuske države i nacije, a obzirom na stvarnost vojno-ekonomske premoći Anglo-saksonske imperije, a kojoj će se i priključiti poražena Njemačka, i s druge strane Sovjetske imperije. Kojeve predlaže stvaranje Latinske imperije kao unije tri velike katoličke države Europe, naime, Francuske, Italije i Španjolske, pod francuskim vodstvom. (Ta je ideja Latinske imperije bila prisutna u francuskoj politici u različitim varijantama još od 19. stoljeća. Zanimljivo je napomenuti da je o toj ideji govorio i De Gaulle, i uz to naveo kako latinsko-mediteranskom krugu pripadaju i prijateljski slavenski narodi sa obala Mediterana i Crnog mora!) Pri tome temeljna je politička kategorija te nove unije bila nezavisnost ili autonomija, tj. za zasnivanje takvog specifičnog saveza država neophodno je postojanje navlastite političke volje. I tu se radi prvenstveno o volji ka autonomiji, odnosno, uvjet mogućnosti opstojnosti Latinske imperije jest navlastita (latinska) „opća volja". Latinska imperija mora imati i svoju vojnu silu, svoju vojsku, a pri tome bi se radilo o iz temelja miroljubivoj vojsci, jer ona jedino mora osiguravati autonomiju u miru, i mir u autonomiji Latinske imperije, tj. sigurnost i neovisnost od druge dvije svjetske imperije. (Tu se, dakako, spontano i neposredno nameće usporedba sa današnjom EU, a za koju je neka navlastita EU „opća volja" nadasve prijeporno pitanje, tj. po svemu sudeći za sada nedostižni ideal, isto tako kao i uspostavljanje neke neovisne EU vojske.) Nadalje, Latinska bi imperija trebala biti dovoljno snažna da se obrani, ali sama ne bi imala bilo kakvih imperijalističkih i agresivnih namjera naspram drugih naroda i država. Tako koncipirana Latinska imperija bila bi prije svega u stanju i sposobna uspostaviti osebujno političko i kulturološko jedinstvo, uz istovremenu neovisnost od druge dvije imperije. Tako koncipirana Latinska imperija isto tako nije neka puko apstraktna ideja, koja se utemeljuje, na primjer, na nekom dubioznom rasnom principu. Oprečno tome, njena je unutarnja i načelna povezanost dana u jeziku, civilizaciji, ili kako se Kojeve izražava, u općenito „mentalitetu" ili „klimi". Njena se duhovna povezanost na osebujan način manifestira putem religioznog identiteta, pri tome Kojeve misli na sekularni katolički etos u liku francuskog anti-klerikalizma. Sam katolicizam drži Kojeve osebujnom i nezamjenjivom sponom Latinske imperije, obzirom

[14] Beck, U., *Das deutsche Europa*, Berlin, 2012.

na njegov univerzalistički karakter, a iz kojega proizlazi drugačiji odnos između crkve i države nego u protestantskim i pravoslavnim zemljama. Kojeve navodi još jednu posebno važnu karakteristiku katolicizma, a koja se često očituje u umjetnosti, i manifestira se kao specifična podrška u uspostavljanju i humanizaciji „kontemplativnog" načina života. Oprečno tome, protestantizam je bio neprijateljski raspoložen naspram metoda umjetničke pedagogije, te je bio pretežno okupiran čovjekom kao radnim bićem. I još više, ta duhovna i mentalna srodnost koja povezuje i ujedinjuje latinske nacije, izgleda da jamči i njihov slobodarski karakter, jednakost i bratstvo (solidarnost), a bez tih odlika ne može opstojati istinita demokracija. Osim toga taj je latinski mentalitet manje materijalistički orijentiran i više otvoren spram ljepote i dokolice nego Anglosaksonski svijet. Dapače, ekonomska filozofija Latinske imperije odbija brutalni laissez-faire orijentaciju protestantskog angloameričkog kapitalizma, isto kao i rigidno plansko upravljanje cjeline društva sovjetskog tipa.

Po Kojevu ta ideja Latinske imperije, u dotičnome je povijesnom trenutku, razotkrivala i aktualizirala raznovrsne nepoželjne komponente prevlasti angloameričkog protestantsko-kapitalističkog ustrojstva svijeta. Odnosno, taj novi koncept iznosi na vidjelo i ukazuje na neprihvatljive i za Europu pogubne posljedice takve vrste sveobuhvatne ekonomističko-instrumentalne i utilitarističke unifikacije zapadne civilizacije. Upravo se u tim sasvim načelnim stajalištima, izgleda nam, vidi specifična suvremenost i dramatična aktualnost Kojeveovih refleksija.

Dakako, pri tome posebno mislimo na aktualno ustrojstvo i stanje u EU, odnosno, tim se putem zadire u niz odlučnih pitanja naše suvremenosti. Tu se radi o opće poznatim i prijepornim političkim, socijalnim i pravnim pitanjima unutarnje konstitucije EU, isto kao i daljnjeg konsenzualno prihvatljivog i poželjnog razvoja ustrojstva EU. Stoga se kao temeljni problem pokazuje pitanje opsega i mjere u kojoj EU, a obzirom na navodno nezadrživu i neumitnu globalizaciju, mora i može reducirati državu blagostanja, socijalne pravednosti i solidarnosti, a to znači u Europi povijesno dosegnutu razinu političke i socijalne kohezije. I valja naglasiti da se po tim pitanjima moderni angloamerički neoliberalni kapitalizam znatno razlikuje od povijesnih postignuća zapadno-europske ideje socijalne tržišne ekonomije i socijalne solidarnosti. A ta su postignuća već danas, bez svake dvojbe, znatno reducirana i stalno su iznova ugrožena. Zanimljivo je navesti kako je Kojeve još posebno naglašavao da je ravnoteža između tržišne pravednosti i jednakosti u društvu, a koja se očituje i u okviru raznovrsnih međunarodnih udruženja, također ovisna o kulturnom i duhovnom identitetu. Stoga Kojeve tvrdi da anglosaksonski „liberalizam" i „statičnost" Sovjetskog saveza nisu dvije jedine mogućnosti racionalnog ustrojstva ekonomskog i društvenog života zajednice. Dapače, tvrdi kako su ekstremni kapitalizam i čisti „socijalizam" solucije koje su osuđene na propast i samo-destrukciju, jer nisu racionalne. Po njemu te opreke, svaka za sebe, na ovaj ili

onaj način potiskuju nešto bitno, a to je univerzalni princip međusobnog priznanja, a na kojem pak mora počivati svako racionalno ustrojstvo društva. Obzirom na sve navedeno, Latinska bi imperija mogla imati u socijalno-političkom i ekonomskom pogledu odlučujuću i avangardnu ulogu. Naime, Latinska bi imperija putem svojih ekonomskih postignuća, postupno bila u stanju omogućavati, stvarati sve više slobodnog, kreativnog vremena, slobodnog od tako-reći cijelo-životne prisile rada. Smisao i cilj tako nečega sastoji se u stvaranja uvjeta za širenje prostora dokolice u klasičnom smislu i to, dakako, za što je moguće veći broj svojih građana. Obrazlažući ta stajališta Kojeve se referira na mladog Marxa, ali se isto tako i nadovezuje na Aristotelova promišljanja smisla dokolice slobodnih građana. Kojeve nadalje problematizira i promišlja pojam humanizacije rada, odnosno, putove koji bi mogli voditi do humanizacije dokolice, a putem razvijanja ljudske kreativnosti i spontanosti. Nije teško uvidjeti kako su takva promišljanja upravo radikalna opreka današnjoj opće prihvaćenoj, tj. globalno organiziranoj, zadanoj i unificiranoj industriji slobodnog vremena, a u liku trivijalne zabave i potrošnje. U tim se svojim razmatranjima Kojeve ponovno vraća na problem razlika „mentaliteta", i to kod navođenja daljnjih određenja pojma dokolice. Po njegovom je shvaćanju dokolica općenito i izvorište umjetnosti, te se stoga iz tako shvaćene dokolice stvara i osebujni „sjaj življenja", a koji nema ništa zajedničko sa materijalnim komforom. Tim povodom Kojeve kaže kako se znamenita sintagma „dolce far niente" može shvaćati kao trivijalna lijenost, samo pod jednim uvjetom, naime, kada se iz iskustva življenja i rada, isključuje plodotvornost samog kreativnog djelovanja. Isto se tako navedeni produbljeni smisao za ono lijepo, kao sadržaj toga latinskog „mentaliteta", zatim povezuje s rafiniranim smislom za proporcije. Na taj se način onda omogućuje preobrazba prostog „buržoaskog" blagostanja u aristokratsku „ljepotu" življenja. Štoviše, ta „aristokratska ljepota" često također vodi do uzdizanja ka čistom uživanju u zadovoljstvu, a koje opet, pod drugačijim pretpostavkama, postaje naprosto samo vulgarna zabava.

U svojim daljnjim promišljanjima osebujnosti Latinske imperije, Kojeve nabacuje i pitanja koja su upravo danas predmet oštrih sporova i dilema u krizom razjedinjenoj EU. Tako Kojeve smatra da će ideja Latinske imperije potaknuti iznova problem demokratskog političkog mišljenja, a koje će biti u stanju prevladati tradicionalne ideologije situirane u nacionalnim okvirima; zatim postavlja problem europskog parlamenta i transnacionalne demokracije, i to kao uvjeta stvaranja nove demokracije u okviru te nove zajednice Latinske imperije. I, konačno, a to se danas očito pokazuje kao sudbonosni europski problem, radi se o problemu odnošenja Europe naspram naslijeđenog, starog i bolnog konflikta kršćanske Europe i islamskog svijeta. Kojeve načelno predlaže slijedeće: Latinska bi imperija trebala potencijalno zahvatiti afričke mediteranske zemlje, te na taj način dati nove impulse u razrješenju toga katastrofalnog povijesnog konflikta, odnosno, tereta i nasljeđa europskog kolonijalizma općenito. O tome

je Kojeve govorio puno kasnije, na posebno produbljeni način u jednom predavanju u Düsseldorfu, a na poziv C. Schmitta![15] Prema tome, na koncu tih razmatranja, izlazi na vidjelo kako je Latinska imperija zapravo ideja svijeta Mediterana, a to je civilizacijsko-kulturni prostor na kojem su nastale tri velike monoteističke religije, kao i ideja, duh Europe. Stoga su tu i date povijesne mogućnosti za pomirenje apstraktnih principa „zapada" i islama, i to putem trans-nacionalnih demokratskih odnosa između raznolikih stanovništava i društava, a koja sva dijele zajednički mediteranski senzibilitet.

A kao što vidimo, upravo to teško kolonijalno povijesno naslijeđe Europe, a koje danas tako opasno eskalira i vodi k opasnosti po svjetski mir, danas doista prijeti razaranju EU-a. Uz to još valja spomenuti i druga dva elementa koja su dovela od sadašnjeg opasnog kriznog stanja Europe, a pripadaju istome kontekstu suvremene neo-liberalne politike zapada, a to su slučaj Grčke i Ukrajine.

Ovdje valja samo u najkraćem navesti, kako na jedan sasvim specifični način, te ideje Kojevea o razlikama, značenju, te nužnosti uvažavanja tih razlika „mentaliteta" protestantskog sjevera i Mediterana, razrađuje danas na izazovni i plodotvoran način vrlo ugledni znanstvenik, učenik Adorna, W. Streeck. Streeck govori o negativnim posljedicama koje neuvažavanje tih različitosti mogu i moraju proizvesti za uspješno ustrojstvo EU. Analizirajući sadašnje proturječno i neodrživo stanje EU, on govori o nordijskome neoliberalizmu i njegovoj „tržišnoj pravednosti", a u protivnosti spram svijeta Mediterana i njegove „socijalne pravednosti". W. Streeck isto tako prokazuje kako je neoliberalno, nedosljedno i nepromišljeno, uvođenje monetarne unije putem Eura, dovelo do razorne podijele Europe u ekonomsko-političkom pogledu. Iz takvog neoliberalnog pristupa također proizlazi i potiranje europskog bogatstva regionalnih različitosti, tradicija njenih načina življenja. Štoviše, postaje sve očitije kako se na taj način sve više nivelira i potire europska urbana baština. Polako prevladavaju neki novovrsni i jednolični prostori rada i življenja, i sve se postupno pretvara u dosadnu uniformnost, zadatu putem borniranog ekonomistički-instrumentalnog zahvaćanja cjeline svijeta životna.

Obzirom na prošlost Europe i današnje razjedinjeno i krizno stanje u EU, a uzimajući u obzir aktualnu svjetsku konstelaciju, sa punim pravom može postaviti pitanje što bi danas za EU, a posebno nakon višestoljetnog kontinuiranog iskustva raznih vrsta nasilja i ratovanja, moralo biti najviše političko dobro? Da li to mogu biti prvenstveno ljudska prava kao različita etička, politička, socijalna prava ili pak valja govoriti, kao već Kant, i zatim posebno H. Arendt, prvenstveno o pravu na ljudska prava, te zatim o građanskim pravima?[16] Ta pitanja zadobivaju posebno značenje obzirom na evidentne praktičke mogućnosti zlorabljenja retorike ljudskih prava za partikularne

[15] usp. Kojeve, A., "Kolonalismus in europäische Sicht". u: Schmittiana, Band 6, Berlin, 1998.

[16] Menke, Christoph, *Kritik der Rechte*, Berlin, 2015.

političke i ideologijske ciljeve, posebno u liku tzv. humanitarnih intervencija. Svakako valja napomenuti kako tzv. humanitarne intervencije zagovaraju i teorijski opravdavaju i neki od svjetski najutjecajnijih predstavnika suvremene američke liberalne političke filozofije.[17] A Kagan militantno zagovara rat i vojne intervencije kao legitimno sredstvo međunarodne politike i, zapravo se izruguje sa idejom vječnog mira. Ali, usprkos tome, postavlja se pitanje, nije li prije svega opće stanje mira načelna i bezuvjetna pretpostavka cjelokupnog civilnog života i mogućeg prosperiteta svjetskog ljudstva? Drugačije izraženo, ne moraju li ljudska prava — demokracija — svjetski mir činiti nerazdvojivo jedinstvo, i to kao uvjet mogućnosti europskog mira i republikanskog saveza europskih država? Dapače, po svemu sudeći izgleda, da je sadašnja aktualna opasanost europske dezintegracije upravo posljedica nepoštivanja i negiranja navedenih pojmovno-sadržajnih sklopova. Istovremeno valja istaći kako se pojmovno-povijesna relevantnost tih temeljnih pojmovnih određenja praktičke filozofije u znatno zaoštrenijoj formi očituje na globalnoj razini. (Sva se ta pitana i problemi posebno plodotvorno razmatraju i tumače u obzoru daljnjih promišljanja Kantovih stajališta u njegovim filozofijsko-pravno-političkih spisima, posebno u djelima „Metafizika ćudoređa" i „Ka vječnom miru". (usp. iz:. R. Merkel i R. Wittmann, 1996; Kersting, 1993; Höffe, 2001; a tamo se također upućuje na svu ostalu relevantnu literaturu.)

Nacrt odgovora na prethodno nabačena pitanja pokušat ću dati putem vrlo sažetog prikaza međusobne pojmovne-sadržajne povezanosti i uvjetovanosti nekoliko temeljnih pojmova političke filozofije, naime, pojmova državni suverenitet — narodni suverenitet, te zatim pojmova pravne države, ljudskih prava, demokracije i svjetskog mira.

Kao što je poznato, još je politička filozofija prosvjetiteljstva objasnila i utemeljila usku povezanost između ljudskih prava, narodnog suvereniteta i pojma mira. Tome nasuprot vidimo kako se u suvremenim filozofijsko-pravnim i pravno-političkim tumačenjima i obrazloženjima međunarodne politike ljudskih prava, sama ljudska prava vrlo često predstavljaju izolirano od druga dva konstitutivna principa, naime, narodnog suvereniteta i pojma mira. Dakako, na takav se nedostatan, te filozofijsko-pravno dubiozan način dolazi u opasnost razaranja nužnog jedinstva sva tri principa. U daljnjim promišljanjima te kantovske tradicije nadovezujem se na općenito razrađivanje Kantovih filozofijsko-pravnih spisa, (usp. Geismann, 1986; Arendt, 1998; Brandt, 2007), dok pri tumačenju Kantovih stajališta obzirom na navedena specifična pitanja svakako valja posebno upozoriti na aktualnost tekstova I. Maus, i J. Habermasa, te njihove vrlo instruktivne međusobne polemike. (usp. I. Maus, 2007, i J. Habermas, 1996; Habermas, 1992.)

Kao što je poznato, još je Kant dao argumentirani filozofijsko-pravni dokaz na koji je način državni suverenitet uvjet mogućnosti

[17] usp. Kagan, R., *Of Paradise and Power. America and Europe*, New York, 2003.

narodnog suvereniteta. Odnosno, Kant je pokazao kako je u samome pojmu države, nužno sadržan i narodni suverenitet, a državu Kant određuje kao „udruženje grupe ljudi pod zakonima prava"[18], tj. radi se o udruženju ljudi koji jedino sami o sebi mogu raspolagati i odlučivati. Iz takvog stanja stvari, kao prvo, nužno proizlazi da unutarnji državni monopol pretpostavlja samo-zakonodavstvo naroda, tj. iz toga slijedi kako državni suverenitet opstoji kao narodni suverenitet. Nadalje u tome je i utemeljen, u Kantovoj terminologiji, tzv. apriorni zahtjev „prava", prema kome svaki narod ima pravo dati sam sebi ustav kakav mu je po volji.[19]

Drugim riječima, postoji pojmovno-povijesno utemeljenje neraskidive povezanosti između ljudskih prava i narodnog suvereniteta, a to se manifestira na slijedeći način; jedino sami nositelji ljudskih prava, a to su slobodni i jednakopravni građani određene zajednice, imaju neotuđivo pravo odlučivati što čini sadržaj tih njihovih prava. Zatim, valja isto tako imati na umu, kako je narodni suverenitet izvor svakog pozitivnog prava, drugim riječima, iz toga isto tako i slijedi kako narodni suverenitet također i pojmovno prethodi pozitivnom pravu. Ali to istovremeno i znači da dosegnuta ljudska prava nikako ne mogu izgubiti svoj pred-pozitivni karakter, kada je jednom došlo do njihovog pozitivno-pravnog konkretiziranja. Stoga se može reći, kako ovdje izlazi na vidjelo da se u ovim refleksivnim određenjima pojma ljudskih prava i narodnog suvereniteta radi o asimetričnoj dihotomiji, i to između monopola vlasti države i suverenosti građanina. Zato ovdje i postaje jasno kako se i zašto ta dihotomija nužno mora odnositi upravo na pojmovni par narodni suverenitet i ljudska prava.

Međutim, neophodno je još naglasiti da opća prava i slobode pojedinca, odnosno, katalozi konkretnih ljudskih prava određenih konkretnih povijesnih narodnih zajednica, podliježu istoj asimetriji koja vlada u odnosu naroda i državne sile. Iz toga zatim slijedi da jedino svaki pojedinačni narod ima suvereno pravo da sadržaje svojih prava konkretizira putem vlastitog ustava, zakonodavstva i javnog diskursa. Prema tome, tek se putem narodnog suvereniteta garantira nedodirljivost ljudskih sloboda, a upravo se ta autonomija subjekta u prosuđivanju vlastitih ljudskih prava dramatično ugrožava i povrjeđuje, kada se putem takozvanih humanitarnih vojnih intervencija pokušavaju iznuditi i uspostaviti određena ljudska prava, dapače, i drugačiji politički poredci. Zato se može reći, kako pri izoliranju ljudskih prava, od njihovoga demokratskog konteksta, dolazi do njihovog potpunog pervertiranja. Jer, izvorna je uloga ljudskih prava bila obrana tih prava naspram države, tj. državne samovolje, dok sada dolazi do nasilnog i arbitrarnog postavljanja moralnih normi, a takvi zahtjevi, po potrebi, mogu poslužiti i služe kao opunomoćenje k međunarodnoj primjeni nasilja. Takvo je postupanje, takva je politička praksa

[18] Kant, I., *Metaphysik der Sitten*, RL, Hamburg, 1977.

[19] usp. Gretić, G., „Sloboda i zakonodavstvo umne volje. Rousseau i Kant.", u: Politička misao, (49) 6, Zagreb, 2012.

gledano s međunarodno-pravnog stajališta nešto izvan sumnje u suprotnosti sa UN-poveljom. U tome je kontekstu posebno interesantno proučiti i prosuditi problem postojanja dihotomije koja nastaje kada se radi o zagovaranju internacionalnih ljudskih prava, od samih demokratskih procedura njihovog kontroliranja. (Inače valja napomenuti kako je intervencionističko zlorabljenje UN-povelje zadobilo svoje teorijsko opravdanje već 1932. u djelu „Legalitet i legitimitet" glavnog nacional-socijalističkog pravnika C. Schmitta.[20] A obzirom na upravo tu nedvojbeno ustanovljenu povezanost državnog i narodnog suvereniteta, UN-povelja nigdje ne daje opunomoćenje za prisilno zahtijevanje ljudskih prava, već dapače, jedino preporuča „poticanje (...) respektiranja ljudskih prava" (članak 13). Ukratko, načelo je povelje-UN omogućiti ljudska prava putem mira, nasuprot humanitarnim intervencijama, čije je načelo prisilno zahtijevanje i nametanje primjene ljudskih prava putem rata.[21]

Ovdje još jednom valja navesti unutarnju povezanost republikanskog ustrojstva društva i stanja mira, i pri tome se pokazuje kako je stanje mira temeljna pretpostavka moguće mirotvorne transformacije autoritativnih ili diktatorskih režima u pravcu republikanskog ustrojstva. Tu je pojmovnu konstelaciju već jasno spoznao Kant obrazlažući to između ostalog i svojim naukom o odbacivanju revolucionarnih promjena ili čak ubojstva tiranina, a u cilju poboljšanja unutarnjeg ustrojstva države. Stoga je Kant uvjerljivo argumentirao kako su za poboljšanje i uklanjanje nepravednih i nepoželjnih unutarnjih državnih odnošenja, jedino opravdane ne-nasilne, mirotvorne reforme, a koje valja provoditi u okvirima ustavno-pravnog poretka dotičnog društva. Postoje različita tumačenja i osporavanja toga Kantovog nauka, prvenstveno u smislu njegove historijske uvjetovanosti.[22] To se Kantovo stajalište temelji na filozofijsko-pravnom uvjerenju o mirotvornosti republikanskog ustrojstva države, kao i na stajalištu da stanje mira potiče razvoj k republikanskom ustrojstvu društva. Iz svih tih razloga slijedi da se pojedinačnim državama, kao povijesno nastalim entitetima, mora dopuštati i priznavati pravo povijesno-postupnog i autonomnog dosezanja republikanskog ustava i to, dakako, putem samostalnih razvojnih putova različitih društava. Iz toga isto tako i proizlazi i nužnost priznanja prava opstojnosti specifičnih povijesnih standarda konkretnih povijesnih zajednica, kao i u njima dosegnutih ljudskih prava.

Međutim, ovdje isto tako valja naglasiti kako nacionalna država, a koja je nastala u Europi u liku demokratsko-pravne države, predstavlja

---

[20] Schmitt, C., *Legalität und Legitimität*, Berlin, 1998.

[21] Brunkhorst, H., *Einmischung erwünscht? Menschenrechte und bewaffnete Intervention*, Frankfurt, 1998.; Münkler, H., *Die neuen Kriege*, Reinbek bei Hamburg, 2003.

[22] usp. Spaemann, R., "Kants Kritik des Wiederstandsrechts", u: Materialien zu Kants Rechtsphilosophie, Z. Batscha, Frankfurt, 1976.; Henrich, D., "Kant über die Revolution", u: Materialien zu Kants Rechtsphilosphie, Z. Batscha, Frankfurt, 1976.

jedinstveno pozitivno europsko historijsko postignuće na putu civiliziranija monopola političke moći. Stoga je prilično razumljivo kako se u konkretnim nacionalnim državama isto tako manifestiraju i određena trajna civilizacijsko-pravna postignuća, kao različiti životni oblici, a koje Hegel naziva „egzistirajuća pravednost" u pojedinačnih naroda. Zato i građani EU imaju opravdani interes da njihove vlastite nacionalne državne imaju ulogu i pravo u nadziranja, poštivanja i očuvanja stečenih prava i sloboda dotičnih državnih zajednica. Pri tome je, osim očuvanja raznovrsnih vidova nacionalnih tradicija i kulture, posebno važno i značajno da se ne bi smjeli dovoditi u pitanje već dosegnuti standardi pravednosti i slobode dotičnih državnih zajednica. Obzirom na povijesno uvjetovane različitosti, političko-pravne i općenito civilizacijske, između europskih zemalja, takvi se očito vrlo osjetljivi problemi u okviru EU, kao saveza država, zadovoljavajuće može razrješavati samo dosljednim prakticiranjem principa supsidijarnosti. Iz toga slijedi da EU mora garantirati autonomiju država, zemalja članica, te štititi njihove povijesno nastale socijalne, političko-pravne državne i regionalne, pa čak i zavičajne, navlastitosti. Pri tome je doista nepotrebno posebno isticati da takva vrsta poštivanja nacionalnih povijesnih različitosti i tradicija, a to čini bogatstvo europske zajednice naroda, bezuvjetno pretpostavlja isto tako i univerzalno poštivanje povijesno dosegnutih političko-pravnih i civilizacijskih stečevina europskih naroda, a koja su kodificirana nizom međunarodnih akata na razini EU, kao i deklaracijama Ujedinjenih naroda.

Konačno, ovdje izlazi na vidjelo jedno od središnjih teorijskih, ali isto tako odlučujuće političko-pravno pitanje suvremenosti, naime, kako postupati na internacionalnom planu sa državama koje ne priznaju od UN-a prihvaćene deklaracije o ljudskim pravima, ne prihvaćaju demokratsko upravljanje i zakonodavstvo, niti slobodu javnog raspravljanja o pitanjima društvenog uređenja vlastite političke zajednice. Drugim riječima, postavlja se pitanje kako međunarodna zajednica treba postupati s državama u kojima, po svemu sudeći, nema izgleda da bi mogao započeti neki demokratsko-republikanski razvoj? I tu je ponovno neophodno uvidjeti unutarnju povezanost državnog i narodnog suvereniteta, jer s jedne stane imamo zapovijed praktičkog uma da svaka država treba biti republikanski ustrojena, dok se istovremeno bezuvjetno zabranjuje nasilno miješanje u ustav i vlast druge države, ma kako ona bila loša, od strane drugih država.[23] Na isti način kao što UN-povelja zahtijeva visoke standarde ljudskih i demokratskih prava, ali pri tome zabranjuje njihovo nasilno provođenje, budući da je to je samo pravo pojedinačne suverene države, nedopustivo je nasilno interveniranje u unutarnje uređenje i poslove neke druge suverene države. Ta se teorijska postavka kao prvo može braniti načelom da prisilno nametnuta demokracija, nikada neće biti doista prava demokracija, a to je, kako je poznato, već spoznao Hegel

[23] Bohman, J., Lutz-Bachmann, M., *Frieden durch Recht*, Frankfurt, 1996.

na primjeru Napoleonovog nametanja republikanskog ustava konzervativno-klerikalnom španjolskom kraljevstvu. S tim se problemom teorijski obuhvatno bavio već i Kant putem tzv. pojma, u Kantovoj terminologiji, umnog zakona „dopuštenja". Taj zakon obrazlaže i potvrđuje kako je bolje trpjeti loše društvene institucije, kao i nezadovoljavajuće pravno i političko ustrojstvo društva, sve dok ne postoji opasnost pada u barbarizam koji se označava kao „prirodno stanje", odnosno, to je odsustvo bilo kakvog prava i ustavnosti, tj. građanski rat.[24] Na taj se način može vršiti posredovanje između ideala republike i zbiljnosti autokratskih sistema, odnosno, u tome je slučaju sam narodni suverenitet, a koji u sebi potencijalno uvijek sadrži mogućnost republikanskog razvoja, predstavlja branu naspram bilo kakvih izvanjskih intervencija. Drugim riječima, takvo stajalište samo predstavlja potvrdu principa da je i loš ustav bolji nego nikakav, tj. stanje bezvlašća (pogledati današnju Libiju i Irak!). Načelno istom argumentacijom valja odlučno odbaciti ideju o svjetskoj državi, jer ona u konačnici neminovno znači negiranje ustava pojedinačnih država. Drugim riječima, sasvim je plauzibilno argumentirati da je u današnjem u potpunosti razjedinjenom svijetu nemoguće konsenzualno stvaranje svjetskog ustava, a poznato je kako je već i propao pokušaj stvaranja ustava EU.[25] Tu jasno izlaze na vidjelo nepremostive različitosti među državama svijeta, njihovih navlastitih tradicija, te vrste i načina njihovog poimanja individualnih i kolektivnih ljudskih prava. Odnosno, očito je neophodno respektirati, već navedeno pravo Hegelove „egzistirajuće pravednosti" ili nesumjerljivosti povijesno ukorijenjenih i danih pravnih-političkih-socijalnih uvjeta življenja suvremenog svijeta. Stoga, po svemu sudeći izgleda, da svako suvremeno nastojanje k uspostavljanju jedinstvene svjetske države, ili postulirano najboljeg svjetskog poretka, može biti sprovedeno jedino putem svjetskog rata.

Literatura

Auffret, D., Aleksandre Kojeve: La philosophie, l Etat" la fin de l Histoire, Paris, 1990.

Agamben, G., Liberation, "Que l Empire latin contre-attaque!", Pariz, 26. 03. 2013.

Anderson, P., "The Ends of History", u: A Zone of Engagement, New York, 1992.

Arendt, H., *Das Urteilen. Texte zu Kants politische Philosophie*, München 1998.

Beck, U., *Das deutsche Europa*, Berlin, 2012.

Bohman, J., Lutz-Bachmann, M., *Frieden durch Recht*, Frankfurt, 1996.

Brandt, R., "Das Erlaubnisgesetz, oder: Vernunft und Geschichte", u: Brandt, R., izd. Rechtsphilosophie der Aufklärung, Berlin-New-York, 1982.

[24] Brandt, R., *Die Bestimmung des Menschen bei Kant*, Hamburg, 2007.

[25] Habermas, J., *Zur Verfassung Europas*, Berlin, 2011.

Brandt, R., "Die Bestimmung des Menschen bei Kant", Hamburg, 2007.
Brunkhorst, H, *Einmischung erwünscht? Menschenrechte und bewaffnete Intervention*, Frankfurt, 1998.
Derrida, J., *Drugi smjer*, Zagreb, 1999.
Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man*, New York, 1992.
Geismann, G., *Zum Verhältnis von Moralphilosophie, Geschichtsphilosophie und Religionsphilosophie bei Kant*, Bonn, 1986.
Gretić, G., „Sloboda i zakonodavstvo umne volje. Rousseau i Kant", u: Politička misao (49) 6, Zagreb, 2012.
Habermas, J., *Faktizität und Geltung*, Frankfurt, 1992.
Habermas, J., *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt, 1996.
Habermas, J., *Zur Verfassung Europas*, Berlin, 2011.
Hegel G. W. F., *Jenaer Realphilosophie*, Hamburg, 1969.
Henrich, D., "Kant über die Revolution", u: Materialien zu Kants Rechtsphilosphie, iz. Z. Batscha, Frankfurt, 1976.
Kagan, R., *Of Paradise and Power. America and Europe*, New York, 2003.
Kant, I., *Metaphysik der Sitten*, RL, Hamburg, 1977.
Kersting, W., *Wohlgeordnete Freiheit*, Frankfurt, 1993.
Kojeve, A., *Kako čitati Hegela*, Sarajevo, 1964.
Kojeve, A., *Esquisse d une phenomenologie du Droit*, Paris, 1982.
Kojeve, A., "Esquisse d une doctrine de la politique francaisse", 27. 08. 1945., Hoover Foundation, skraćena verzija objavljena je u: La Regle du Jeu (svibanj 1990, br. 1.)
Kojeve, A., "Kolonalismus in europäische Sicht", u: Schmittiana, Band 6, Berlin, 1998.
Lepenies, W., *Die Macht am Mittelmeer — Französische Traume von einem anderen Europa*,
München, 2016.
Maus, I., Über Volkssuverenität, Frankfurt, 2011.
Menke, Christoph, *Kritik der Rechte*, Berlin, 2015.
Münkler, H., *Die neuen Kriege*, Reinbek bei Hamburg, 2003.
Schmitt, C., *Legalität und Legitimität*, Berlin, 1998.
Strauss, L., Kojeve, Ksenofont, *O tiraniji*, Zagreb, 1980.
Spaemann, R., "Kants Kritik des Wiederstandsrechts", u: Materialien zu Kants Rechtsphilosophie, Z. Batscha, Frankfurt, 1976.

Asim Mujkić*

UDK 32:314.12(4)

Europa i Zapadni Balkan u populističkom ruhu

Autor brani tezu po kojoj populizam kao proces propitivanja dominantne ideologije i režima istine ima emancipacijski potencijal za odvajanje moći istine od hegemonijskih formi u svom jakom egalitarističkom impulsu. On može, međutim, ovisno od konkretnih društveno-historijskih okolnosti skrenuti k nacionalizmu kada se ono „mi-narod" razumije u etnokulturalnim ili sličnim ekskluzivističkim terminima i na taj način samo reafirmirati dati režim koji je sam izvor krize, ali isto tako on bi mogao, vodeći se zahtjevom za više demokratije, ili povesti u reforme po principu *Američkog progresivističkog pokreta*. O tome govorimo kada razmišljamo o za sada značajno upražnjenom prostoru ljevice. Ishodišno pitanje, prema autoru glasi: da li imamo „osjećane stvarnosne pretpostavke" za konstrukciju jednog novog narativa koji bi mogao ugroziti čvrsti brak između nacionalizma i kapitalizma?

Ključne riječi: populizam, nacionalizam, liberalna demokratija

Kako se približavamo tridesetoj godišnjici pada Berlinskog zida i reafirmacije liberalno-demokratskih vrijednosti parlamentarne demokratije i slobodnoga tržišta, podrobniji pogled na postignuća nove Europe izgleda nam sve više obeshrabrujući. Nasuprot zamišljenom izjednačavanju europskih zajednica u demokratskim standardima i daljem razvoju prema nekoj vrsti demokratske postnacionalne konstelacije, danas se čini da se Europa kao cjelina ubrzano počinje izjednačavati u političkom radikalizmu i populizmu. Politička radikalizacija i populizam pojavljuju se diljem kontinenta, od Velike Britanije do njegovog najdaljeg istoka i jugoistoka. S jedne strane, granice neke „istinske" Europske Unije slijede žilet-bodljikavu žicu koja je dijeli na sferu konsolidiranih demokratija i sferu „još-ne-istinske Europe", odnosno zemalja u demokratskoj tranziciji. S druge strane, ova se podjela topi pred naletima populističkog radikalno-desnog sentimenta koji zahvaća polako cijeli kontinent. Kako je moguće da na prvi mig ozbiljne krize Europska Unija kao fundamentalno liberalno-demokratski projekt, projekt sve veće inkluzije utemeljen na pravima, slobodama i vladavini prava, doživi tako dramatične promjene?

Ako treba vjerovati Antoniu Gramsciju koji tvrdi da je ideologija ta koja određuje poziciju subjekta u društvu, da li bismo, onda,

* Redovni profesor filozofije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. asim.mujkic@fpn.unsa.ba

mogli zaključiti sljedeće: da je, naime, nakon financijske krize 2008., ukrajinske krize iz 2014., nakon migracijske krize 2015., te Brexita 2016. godine, praćenih stalnim prijetnjama i ostvarenim terorističkim napadima, europska liberalno-demokratska ideološka naracija ili „režim istine" (Foucault) prestao nedvosmisleno determinirati poziciju subjekata u europskim društvima, te da je doživio svoj kolaps ostavivši za sobom veliku ideološku prazninu? Ako je to tako, kakve to ima veze sa Zapadnim Balkanom koji svakako nije bastion liberalne demokratije? Kako je moguće da simptomi europske krize podsjećaju na one koji su već dugo na djelu na europskom istoku i jugoistoku, koji se skupnim imenom zovu nacionalističkim populizmima? Kako je moguće da je ovaj populizam u usponu desničarski a ne ljevičarski od koga europske političke elite još uvijek strahuju? Odgovori na ova pitanja mogli bi nas prosvijetliti u uvidu u ono što bi se moglo okarakterizirati kao *strukturalna pogreška europske konstrukcije*. Suvišno je i napominjati da radikalno desničarenje postaje nezaobilaznim pejsažem i najstarije demokratije na svijetu. Ne govorim tu samo o pobjedi Donalda Trumpa na posljednjim američkim izborima. Kevin Philips bilježi, na primjer, kako su ne tako davne 1964. godine američki glasači bili „prestravljeni radikalizmom, ekonomskim konzervativizmom i južnjačkim otporom prema građanskim pravima predsjedničkog kandidata Goldwatera. Ali već do 2000. i 2004.", nastavlja Philips, „glasači su postali prijemčivi za osavremenjenu mješavinu religijskog populizma i političkog fundamentalizma"[1]. Philips je svoju knjigu pisao 2006. Danas, deset godina kasnije možemo govoriti da je ta eksplozivna mješavina izborom Donalda Trumpa postala vladajući politički diskurs SAD. Uspinjući trend desne radikalizacije više je nego evidentan u Europi. Sjetit ćemo se kako je zapaljiva radikalna desničarska retorika Jerga Heidera, bivšeg lidera austrijske Slobodarske partije, bila većini Europljana neprihvatljiva prije 10 do 15 godina. Heider je tada bio sankcioniran. Danas je takva ista, pa čak i radikalnija desničarska retorika, od baltičkih država do britanskih ostrva dio svakodnevnog političkog repertoara, jedan sasvim legitiman način političkog mišljenja, gotovo *mainstream*.

Možda bi nam se moglo učiniti da se napokon „oficijelna Europa" trgla iz opasnog drijemeža. I zbilja, Claude Junker, predsjednik Europske komisije, javno je u svome govoru o stanju Unije 2016. godine izjavio kako je jedna od najvećih opasnosti za europsku budućnost populizam.

> „Europskoj uniji nedostaje jedinstvo i suočena je s opasnošću uspona 'galopirajućeg populizma' bez presedana. Krajnje je vrijeme da toj situaciji pogledamo otvoreno u oči. Nezaposlenost je sve veća u Europi, a socijalna nepravda se nastavlja.

[1] Kevin Phillips, *American Theocracy: The Peril and Politics of Radical Religion, Oil, and Borrowed Money in the 21st Century,* Viking, New York, 2006, p. 203.

> Zato moramo djelovati vrlo brzo na temeljima društvene pravičnosti i jednakosti"[2].

Ali, ne misle svi europski lideri tako. Jedan od njih, mađarski predsjednik Victor Orban — upravo na krilima tog populizma u svojoj zemlji poručuje: „Sada je povijesni trenutak. Postoji mogućnost za kulturnu kontra-revoluciju"[3]. Zaista, jedna nova *kontra-sila* sa svojim skupom vrijednosti izbija na povijesnu scenu Europe. Koje su to vrijednosti? Prema Orbanu, Kaczynskom i drugim populističkim vođama, osobito *Višegradske grupe*, to su: „1. Povratak europskim tradicionalnim vrijednostima: obitelj i nacija i 2. Jačanje odbrane vanjskih granica Unije"[4], na principu „tvrđave Europe". Dok su, s jedne strane, Junckerova upozorenja prilično neodređena — iz njegove izjave ne možemo vidjeti *koji* je to populizam koji predstavlja stvarnu opasnost liberalno-demokratskim vrijednostima Europe — postulati nove europske kontrarevolucije ne samo da su kristalno jasni i predstavljaju artikulirani politički program, oni već nalaze svoje mjesto i u obrazovnom sistemu pojedinih zemalja EU. U udžbeniku Historije za 8. razred osnovne škole u Mađarskoj jasno se kaže:

> „Danas se ljevica najčešće deklarira kao liberalna ili socijalistička, ali socijalna osjetljivost može biti karakteristična i za desno krilo. Konzervativni političari uzimaju u obzir najvažnije aspekte nacionalnih ideala, postignuća i akumuliranih vrijednosti (obitelj, vjera i nacionalni identitet). Radikalne političke grupe najčešće razvodnjavaju vrijednosti iz prošlosti"[5].

Dakle, za razliku od Junckera, populističke vođe kontrarevolucije su načisto s ideološkom terminologijom: novi politički ideološki spektar Europe postaje stvarnost. On ima dva pola: „konzervativnu desnicu" i „radikalnu ljevicu" koja se sastoji od liberala i socijalista. Taj spektar ima dva suprotstavljena vrijednosna bloka: vrijednosti obitelji, religije, nacije, odbrane, antiimigracijski stav i socijalna osjetljivost isključivo rezervirana za članove svoje etničke nacije koju treba zaštititi svim sredstvima, pripadaju konzervativnoj desnici, nasuprot vrijednostima multikulturalizma, inkluzivnosti imigranata, osjetljivosti za manjine, tolerancije koje kontrarevolucionari nazivaju liberalno-demokratskim i socijalističkim vrijednostima. Dok Juncker svoj govor odašilje s pozicije centra, konzervativna desnica taj centar ne priznaje nego ga gura u „lijevi blok". Gotovo da nije niti

---

2 Jean-Claude, Juncker: *Govor o stanju Unije*, http://www.cnbc.com/2016/09/14/europe-faces-galloping-populism-juncker-warns-in-state-of-the-union-address.html; 2016.

3 Orban u A. Palokaj: *Orban i Kaczynski traže da se provede kulturna kontrarevolucija u EU*, *Jutarnji list*, Zagreb, 9. 9. 2016., 22–23., str. 22.

4 Ibid., 23.

5 A. Handabaka: *Viktor Orban u udžbeniku povijesti za osmi razred*, *Jutarnji list*, Zagreb, 8. 9. 2016., 20.

vrijedno spomena u ovom kontekstu reći kako su sve pomenute kontrarevolucionarne vrijednosti: obitelj, religija, nacionalni identitet i solidarnost sa pripadnicima samo svoga etničkog naroda, zajedno sa svim mjerama za njihovu zaštitu, već duboko ukorijenjeni u populističke etnonacionalističke režime Zapadnog Balkana[6] i to već više od četvrt stoljeća. Njihove političke elite manje-više već odavno sa sličnim prijezirom gledaju na liberalno-demokratske vrijednosti i političke direktive Bruxellesa kao na nešto nametnuto i vještačko. Daleko prije nego što ih je i izgovorio, te elite su se držale Orbanovog naputka koji kaže kako je njegova, mađarska nacija „kulturno vrlo homogena nacija koja se ne želi promijeniti"[7]. Kontrarevolucionarna Europa koja nam dolazi s plimom populizma ustvari ona je na koju nas želi nemušto upozoriti Juncker, ali na žalost, sama neodređenost njegovog imenovanja te opasnosti, po mom mišljenju još je opasnija. Ona odražava njegovo zaista iskreno nevjerovanje u mogućnost da takva Europa jednog dana može postati stvarnost. Naravno da može. Upravo onako kako su, prije neka dva desetljeća, europske političke elite — i s lijeva i s desna — prihvatile narativ o ekonomskoj neodrživosti države blagostanja, u predvidivoj budućnosti može postati prihvatljivo i odbacivanje liberalne demokratije po osnovu njezine neodrživosti, posebno u svjetlu stalno rastuće teritorističke prijetnje, invazije imigranata i stalne ekonomske krize. Nećemo je moći sebi priuštiti, kako više nismo mogli sebi priuštiti državu blagostanja — zasad još samo možemo naslutiti takav razvoj događaja iz onoga što govore zagovornici naracije nove kontrarevolucije. Ostat ćemo s onim što imamo: slobodno tržište i nacionalni ponos.

Na taj način postavljena je pozornica za desnu kontrarevoluciju: sebičnost i korupcija najbogatijih devastirala je ekonomije europskih zemalja. Akumulacija bogatstva, kako je to još Marx pisao, išla je pod ruku s akumulacijom bijede proizvodeći jaz u bogatstvu, ako je vjerovati Thomasu Pickettyju[8] na razinu jaza koji je vladao 1914. godine. Vlade, kako one nacionalne tako i ona europska kao instrumenti ili politička frakcija ove dominantne manjine, uvele su opsežne mjere štednje i druge mjere koje su poharale javne službe. Riječ je uglavnom o mjerama stvorenim da oni koji su u najnepovoljnijem socijalnom

---

6 Koji su to populistički etnonacionalistički režimi Zapadnog Balkana i na temelju čega su populistički? To su ponajprije oni u kojima nije uspostavljena nedvojbena klasna dominacija, i gdje se kapitalistički preustroj još nije konsolidirao, i gdje se nacionalno pitanje još uvijek percipira kao „neriješeno", osobito u teritorijalnom smislu, što su sve tijesno povezana pitanja. Ti režimi opstaju na „održavanju" nacional-revolucionarnog plamena i politička moć se zasniva na povlaštenom mjestu zastupanja etničkog naroda koje još uvijek opsijedaju elite-izazivači. Zbog toga što ideologija još ne može bezrezervno alocirati mjesto pojedinca u zajednici, populističko vođenje politike koje se ogleda u stalnim mobilizacijama na etno-nacionalnom osnovu po raznim, često bizarnim pitanjima, je permanentna karakteristika tih režima.

7 Ibid., 20.

8 Vidi u: Thomas Picketty, *Capital in the 21st. Century*, The Belknap Press of the Harvard University Press, Cambridge, London, 2014.

položaju i oni koji su za takvu situaciju najmanje krivi na svojim plećima iznesu teret krize: „spasimo naše banke". Opravdanje za krizu nerijetko se nalazi u „žrtvenom jarcu": prebacivanjem krivice na ranjive grupe sa socijalne margine, na manjine oko kojih se sabiru pozivi na nacionalno i patriotsko jedinstvo. Dolazimo u čudnu situaciju da grupa onih koji su najmanje odgovorni za krizu viktimizira drugu grupu najmanje odgovornih za krizu, pri čemu sistem koji reproducira tu krizu ostaje u potpunosti netaknut. Politički, ovo unutrašnje komešanje rezultiralo je brisanjem političkog centra — koji je nekoć predstavljao ponos liberalno-demokratske Europe — u ofanzivi konzervativne nacionalističke desnice s jasnom političkom agendom. Liberali, ljevičari, zeleni i drugi ostali su na vjetrometini bez ikakve ideje šta da urade povodom toga i to je ono što nam se jasno ocrtava u Junkerovom govoru.

Općenito govoreći, *populizam se javlja kada proces ideološkog određenja pozicije subjekta u društvu postane problematičan zahvaljujući specifičnim historijskim, političkim, ekonomskim okolnostima, u doba strukturne ekonomske krize ili niza kriza koje zahtijevaju kritične promjene; kada vladajuće mreže solidarnosti kojima se do jučer stanovništvo držalo na okupu počinju da se doživljavaju kao nametnute, korumpirane, kada se počnu dovoditi u pitanje; kada dominantni narativ i prakse političke legitimacije „iznenadno" počnu gubiti svoju mobilizacijsku snagu*. Gore spomenuti Viktor Orban upravo opisuje taj fenomen gubitka mobilizacijske snage dominantnog političkog narativa kada kaže: „postoji jedan duhovni diktat koji se temelji na zapadnoliberalnim shvaćanjima svijeta. To dolazi iz Amerike, a to nam nije donijelo ništa dobroga"[9]. Tu vidimo kako mađarski populistički lider odbacuje s prijezirom naraciju s kojom su dva puta građani Mađarske, prvi put, 1956. neuspješno, a drugi put 1989. uspješno delegitimirali i zbacili jedan režim. Bilo kako bilo, moramo postaviti pitanje, zašto povremeno, ideološko određenje pozicije subjekta u jednom društvu postaje problematično? Evo vidimo na Orbanovom primjeru, to se desilo dva puta u relativno kratkom historijskom razdoblju: 1989. i danas. To se možda dešava zbog prevelikog nesrazmjera između ideološkog narativa koji drži političku zajednicu na okupu i same stvarnosti. Populizam je obično širok i maglovit društveni pokret koji se temelji na dubokim emotivno nabijenim uvjerenjima — mitovima koji „reflektiraju način na koji ljudi doživljavaju formativne periode svoje povijesti"[10] i pojavljuje se obično kada strukturalne deficijencije dominantnog poretka postanu isuviše očite — uglavnom u vrijeme velikih ekonomskih kriza. Strukturalna deficijencija dominantnog liberalno-demokratskog poretka ispoljava se, na primjer, kao suštinska

[9] Orban u V. Vurušić: *Vučić*: *Orban je veći lider od mene, od njega učim*, Zagreb, *Jutarnji list*, 22. 11. 2016; 21.

[10] John Girling, *Myths and Politics in Western Societies* Transaction Publishers, New Brunswick, London: 1993, p. 2.

nejednakost koja proizvodi sve druge manifestne oblike nejednakosti. Ova deficijencija dakako počiva u samoj strukturi Republike.

Još je James Madison, kako navodi Adam Przeworski[11], ispravno primijetio da je „imovina uvijek u opasnosti kada ljudi imaju riječ u vlasti". To u praksi znači da je u stvari jednakost uvijek u opasnosti kada imovina ima riječ u vlasti. Stoga su institucije političkog predstavljanja izvorno kreirane, kaže Przeworski, ne da bi izašle u susret društvenoj većini i njegovoj „suverenoj volji", već, tome nasuprot, da bi se zaštitila manjina, odnosno jedina relevantna manjina — vlasnici imovine i moćnici. Tako je sistem demokratskog političkog predstavljanja koji počiva na ovoj strukturnoj deficijenciji, u biti duboko *manjinski*, a ne većinski kako se o tome govori već na nivou samorazumljivosti. To je pristrasni politički strukturno deficijentni demokratski aranžman. Kao „republika svojine"[12] njome vlada princip koji dopušta ljudima birati, ali ne i participirati, to jest, s izborima se okončava i sama participacija građana u oblikovanju svoje političke zajednice. Taj proces kroz svoje stalno ponavljanje dovodi to „trošenja" kada strukturalna deficijencija ispliva na površinu, najčešće u vidu široko rasprostranjenog osjećaja beskorisnosti izbora, u smanjenju broja glasača kada — valjda kao odbrambeni refleks — političke elite cinično optužuju svoje građane zbog smanjenog interesa u „učešću u političkim procesima". U ideološkom smislu sistem izražava tendenciju kontroliranja i usmjeravanja društvenih interakcija koje neizbježno proizvode uvijek nove kontekstualizacije i perspektive, nove načine govorenja i razumijevanja stvarnosti. Cilj svake ideološke hegemonije je spriječiti slobodni razvoj društvenih procesa i interakcija, odnosno, kako je to Louis Althusser rekao, dominirati imaginacijom svojih subjekata kako bi se nastavilo s nesmetanom manjinskom vladavinom, koja se doslovno *skriva*, bilo iza univerzalističkog humanističkog diskursa, iza čovjeka kao takvog, ili iza nekog partikularističkog diskursa koji osigurava društveno jedinstvo: rasnog, klasnog ili etno-nacionalističkog. Roland Barthes otkriva ovu vitalnu strategiju vladajuće manjine kao strategiju *eksnominacije*: hegemonijska klasa — vladajuća manjina — definirana je kao „društvena klasa koja ne želi biti imenovana ... značenje iz nje ističe sve dok samo njeno ime postane nepotrebno"[13]. Ipak, ovaj strukturni nedostatak moderne političke zajednice izgleda da omogućuje egzistenciju specifičnog režima moći, odnosno istine. Danas, nastavlja Barthes, ovo nestajuće ime vladajuće manjine — „buržoazija srasta s imenom nacije, čak i kada, da bi to postigla ona mora iz nje isključiti elemente za koje odluči da su alogeni"[14] poput komunista u

[11] Vidi u: Adam, Przeworski, *Democracy and the Limits of Self-Government,* Cambridge University Press, 2010.

[12] Vidi u: Michael Hardt, Antonio Negri, *Mnoštvo*, Arkzin, Zagreb, 2009.

[13] Roland Barthes, *Mythologies*, The Noonday Press, New York, 1991, p. 137.

[14] Ibid., 138.

Barthesovo vrijeme, ili danas, imigranata, etnički ili kulturno drugih[15]. Glavni aksiom republikanske manjinske vladavine je njezina anonimnost koja se dešava tokom njene apsorpcije u naciju, u čovječnost uopće. Ovo je proces tokom kojeg vladajuća manjina, kao što to Barthes naglašava, „transformira stvarnost svijeta u sliku svijeta, Historiju u Prirodu"[16]. Pa ipak opravdavajuća ideološka naracija je uvijek „privremena" jer već s prvim krizama ona gubi dah, ubjedljivost. U takvim neizbježnim okolnostima, a neizbježne su zbog strukturne deficijencije Republike, vezivanja za kapitalizam i proturječnosti koje on prirodom svog djelovanja generira, dominantna manjina biva prisiljena da se upusti u „takmičenje" i „licitaciju" sa opozicijskim elitama, populistima izazivačima, s ciljem da ih „izlicitira" na polju emocija, „osjećane stvarnosti".

Kada dominantne ideološke fraze i vrijednosni sudovi koji su do jučer uspješno mobilizirali subjekte i određivali nedvojbeno njihovu poziciju u društvu, izgube svoju snagu, ubjedljivost — a tu snagu gube, kako to, recimo, jasno pokazuje *Američki progresivistički pokret*, zbog toga što se percipira da se vladajuća klasa otuđila od značajnih egzistencijalnih problema mnoštva — javlja se ideološki i politički prazan prostor koji zaziva nove mitologije, nove ideološke naracije i nove forme društvene solidarnosti, nove načine gledanja i bivanja-zajedno-u-društvu. Tada na scenu stupaju elite-izazivači koji u tom nastalom vakuumu vide šansu za nove procese ideološke proizvodnje naroda: otvara se „takmičenje" za novo značenje riječi „mi narod", populusa, što u biti znači novu rekombinaciju političke elite koja će biti ubjedljiva, odnosno koja će biti percipirana kao ubjedljiva onda kada kada njeni prvaci izreknu frazu „mi, narod". A parafraziram Gramscija, ovaj proces političke „normalizacije" kada zajednicom ovlada frakcija političke elite koja je ubjedljiva u iskazu „mi-narod" sastoji se u transformaciji mnoštva, populacije-uopće u „građanstvo" uz pomoć novostvorene ideološke mreže očekivanih i predvidljivih djelovanja, čime se stvara novi učinkoviti mehanizam kontrole i discipliniranja populusa, jer ideološki hegemonistički narativ opet jasno i nedvojbeno određuje mjesto subjekta u društvu. Kako se postiže to normaliziranje?

Svakako značajnog udjela tu ima naracija o zamišljenoj zajednici. Politički subjekt novog načina govorenja obično se isprva naziva „populistom". Populistički vođa sebe predstavlja kao onoga ko je

[15] Zanimljivo je da Staljin vrlo precizno i korektno opisuje ove buržujske nacije kao „nacije koje su svoju sudbinu u potpunosti vezale uz sudbinu kapitalizma. Vodeća snaga tih nacija pripada buržoaziji i njenim nacionalističkim strankama; nacionalno jedinstvo nameće vladavinu ideologije klasnog mira; takva nacija širi svoju teritoriju osvajanjem i na račun teritorije drugih nacija; u buržoaskoj naciji vladaju nepovjerenje i mržnja prema drugim nacijama; tu se tlače nacionalne manjine; takva nacija stvara jedinstveni front s imperijalizmom!" — Staljin u: Srećko Pulig: *Hrvati i Srbi kao buržoaske nacije?*, Zagreb, *Novosti*, br. 758, 27. 6. 2014. str. 14.

[16] Roland Barthes, *Mythologies*, The Noonday Press, New York, 1991, p. 140.

sposoban da „čuje" i „razumije" glas naroda, za razliku od „onih gore", otuđenih elita koje „nije briga za svoj narod". Vođa, narodni tribun ima tu moć da uhvati tu emotivnu energiju mnoštva i da je usmjeri u novom pravcu. Ovo „slušanje" i „razumijevanje" glasa naroda s početka se artikulira uglavnom u nejasnim, maglovitim frazama i metaforama koje, osobito nakon ponavljanja u medijima i drugim važnim javnim forumima, izgleda da počinju rezonirati među uznemirenim masama jer ih mase počinju osjećati kao stvarne. One kasnije postaju učinkovite metafore mobilizacije. Evo, uzmimo samo svježiji primjer izuzetno potentne fraze Slobodana Miloševića iz 1987: „niko ne sme da vas bije". Ta fraza slučajno je izrečena u jednom sasvim specifičnom kontekstu na Kosovu. Uistinu, ako izuzmemo tu frazu iz izvornog konteksta — niko ne smije da vas bije — ona je besmislena. Ali ako se iščita kontekstualno, a osobito nakon što se bezbroj puta ponovi na brojnim partijskim forumima i vrlo pristrasnim medijima, ona se pretvara u moćni instrument elite izazivača na njenom putu ka osvajanju vlasti. Ova fraza koja reflektira upravo to pravo „slušanje" i „razumijevanje" narodne muke, ubrzo je postala temeljem koherentnog narativa političkog legitimiteta Miloševićevog režima, „istina osjećane stvarnosti" i centar političke gravitacije oko kojega je otpočinjala proizvodnja novog populusa. Doduše, treba dodati da je Milošević već uvelike bio sastavnim dijelom vladajuće elite, ali je predvodio jednu njenu frakciju koja je najprije opozvala partijski establišment, a potom i preuzela vladajuću poziciju u njemu, ovaj put s legitimitetom osjećane stvarnosti pokreta kosovskih Srba i antibirokratskih demonstranata.

Ako ga gledamo iz ovog ugla, populizam po sebi ne predstavlja prijetnju demokratiji već uvijek i isključivo prijetnju određenom režimu, bio on demokratski ili ne. Janusz Bugajski ističe kako „populizam može pridonijeti demokratskom razvoju ukazujući na pukotine, frustracije i propuste u zapadnim društvima i uvodeći nove igrače u politički proces, nanovo povezujući političare s narodom i potičući birače da gledaju politiku kao odgovornu dužnost svakog građanina"[17]. Uistinu, historijski gledano, jedan od najvećih populističko-egalitarističkih pokreta, *Američki progresivistički pokret* — koji je trajao desetljećima, bio je izrazito „pro-demokratski", odnosno, rezultirao je odgovornijim institucijama demokratske vladavine, razvio drugačije senzibilitete i mreže solidarnosti koje su značajno oblikovale razvoj američke republike u prvoj polovini XX stoljeća. Naime, zadnje decenije XIX stoljeća u SAD obilovale su obuhvatnom korupcijskom praksom koja se „protezala od samog dna američke političke strukture pa gore sve do državne razine vlasti"[18]. Korupcija se posebno ogledala u tome da je „moć određenja legalnosti

[17] Janusz Bugajski: *Ekonomski neuspjeh populističke vlade vodit će društvo prema nacionalizmu i rasizumu*, Zagreb: *Jutarnji list*, 1. 12. 2016., 26–27, str. 26.

[18] George E. Mowry, *Theodore Roosevelt and the Progressive Movement* (New York: Hill and Wang, 1960), p. 9.

društveno-ekonomskog zakonodavstva bila prebačena iz ruku popularno izabranih tijela"[19] u ruke, kako to naglašava Mowry, nekolicine moćnika iza kojih su stojali monopoli dominantnog *laissez-faire* kapitalizma. Imajući na umu takvu situaciju, mogli bismo zaključiti da je ideološki mehanizam američke republike u drugoj polovini XIX stoljeća izgubio svoju učinkovitost i ubjedljivost i tako otvorio politički prostor za najrazličitije populističke inicijative, od kojih je većina zagovarala i djelovala prema reafirmaciji demokratije, povratku demokratskim korijenima i na temelju tih „osvježenih" ključnih vrijednosti redefiniranju pravila i procedura političkog života. Tako je Američki progresivistički pokret „pokušao i u izvjesnom smislu uspio promijeniti cijelokupno moralno, ekonomsko i političko lice zemlje. Van sumnje, on je promijenio standarde političkog poštenja i javnoga morala... pokušao redistribuirati bogatstvo na pravičniji način između svih ljudi te nacije"[20].

Dakle, američki populisti toga razdoblja uspjeli su „rehabilitirati" demokratske etičke vrijednosti u donošenju političkih odluka, rehabilitirati samu demokratiju i njezine vrijednosti. Ustanovili su novi demokratski *ethos* i legitimacijski narativ koji je legitimirao onu politiku koja je vodila k ublažavanju ogromnog jaza u bogatstvu i koji je uz manje ili veće preinake držao američki politički život većim dijelom XX stoljeća — odnosno, da budemo precizni, do Reaganove ere. Ovaj pokret je insistirao na „više demokratije", na tome, da parafraziram John Deweya, da se kriza demokratije treba razriješiti isključivo demokratskim sredstvima. Istovremeno, na krizu demokratije svoj odgovor tražili su i razni populistički pokreti u Europi. Taj odgovor se svodio na zahtjev za što je moguće manje demokratije, odnosno zavladalo je mišljenje da je demokratija uzročnik propasti i da, da parafraziram Orbana, nije donijela ništa dobroga. Ti populizmi uglavnom su ustanovili niz radikalnih režima s nacionalističkim i često rasističkim hegemonijskim diskursima i njima pripadajućim mrežama solidarnosti među građanstvom. Ali, ono što je zajedničko i u jednom i u drugom slučaju, i zahtjevu za više i zahtjevu za manje demokratije, je to da se populizam javio u kontekstu gubitka legitimnosti, ubjedljivosti prethodnoga dominantnog hegemonijskog narativa (u oba slučaja laissez-faire kapitalizma) i u svjetlu nastanka novog (u SAD, nastanak New Deal i keynesijanske demokratije, u Europi nastanak talijanskog fašizma i njemačkog nacizma i njihovih raznih diktatorskih podvarijanti — Španija). U oba slučaja populizam se rađao u procesu sve većeg otuđenja političke klase tokom kojega je dominantna manjina „isplivala" u svojoj „golotinji", odnosno u svjetlu onoga što ona doista i jeste: manjina. U oba slučaja populus je reagirao u formi potrage — manje ili više nasilne — za novim formama političke i društvene solidarnosti i prikladnom formom nove političke legitimacije. Populizam bi stoga, kako je već

[19] Ibid., 8.
[20] Ibid., 10.

nagoviješteno, mogli odrediti kao proizvod strukturalnih deficijencija postojećeg hegemonijskog sistema bez obzira na stupanj njegove demokratičnosti.

Prema savremenom ideološkom spektru, europski populizam danas je radikalni desni populizam — i to je ono što Juncker nikako ne može izustiti, unatoč dramatici situacije s kojom se suočava Europa danas. Istina, barem za sada, kako primjećuje Bugajski, „za razliku od svojih prethodnika iz 20. stoljeća, kao što je fašizam, izbjegava nasilnu pobunu i podržava demokratsku zamjenu sadašnjih vlada"[21]. Reda radi, pomenimo i par primjera onoga što bi moglo biti okarakterizirano „lijevim populizmom" u slučaju Grčke (pokret SYRIZA) ili Španije (pokret PODEMOS), no ovi pokreti, barem za sada, ne pokazuju snagu koja bi mogla ugroziti europski establišment. SYRIZA koja je nagovještavala takav potencijal uspješno je i brzo poražena združenom ofanzivom liberalno-demokratske europske administracije, Svjetske Banke i MMF-a. Jedna od glavnih karakteristika i „lijevog" i „desnog" populizma je duboko nepovjerenje prema otuđenim političkim elitama. Ali gnijev lijevih populista usmjeren je ka (neoliberalnom) kapitalističkom sistemu kao pravom izvoru problema. Gnijev desnih populista ima i sam ovih elemenata — usmjerava se on i na establišment, odnosno na „manjinsku" vladavinu, što ga čini u bitnom smislu „antielitističkim", ali glavni krivac nije kapitalizam[22] i protivrječnosti koje iz njega proističu, već „liberalna demokratija"[23] ili „duhovni diktat koji se temelji na zapadno-liberalističkim shvaćanjima svijeta", pod kojim se uglavnom misli na toleranciju različitih životnih stilova, multikulturalizam, permisivnost, što se sve transsuptancijalizira u tijelima marginalaca: imigranata, stranaca, „obojenih", „pedera", „muslimana", „židova", itd. koji su permisivnom, kapitulanstkom voljom „otuđenih elita" tu i uzimaju nam poslove, socijalna davanja, nameću nam strane običaje itd. Odsustvo revolucionarne agende kod populista, i načelna „privrženost" demokratiji, instituciji izbora i slično, u stvari potvrđuje njihov „pro-sistemski" nacionalistički karakter. Oni se ne bune suštinski protiv sistema koji upravo generira krizu i bijedu, već se traži restrikcija uglavnom liberalno-demokratskih procedura, pri čemu bi se za njih otvorio novi

---

[21] Janusz Bugajski: *Ekonomski neuspjeh populističke vlade vodit će društvo prema nacionalizmu i rasizumu*, Zagreb: *Jutarnji list*, 1. 12. 2016., 26–27., str. 26.

[22] Bilježimo, doduše, i savremena desničarska populistička protivljenja kapitalizmu, ali riječ je uglavnom o protivljenju „velikom biznisu i multinacionalnom poduzetništvu koje optužuju za ograničavanje domaće konkurencije ili uništavanje (domaće, etno-nacionalne — A. M.) radne klase prebacivanjem industrije u druge zemlje", Ibid., 27.

[23] Protivljenja „liberalnoj demokratiji" su isto tako protivrječna: „Vode kampanju protiv liberalizma protiveći se sekularizmu koji nameće država", prigovaraju općeniti trend „devijacije od tradicionalnih društvenih normi", ali isto tako, neki populisti „tvrde da zapravo brane liberalizam protiveći se imigrantima koji ne toleriraju liberalizam", Ibid. 27. Dakle, mogli bismo zaključiti da ovi populisti u stvari „nacionaliziraju" liberalnu demokratiju, odnosno da im ona može biti prihvatljiva u izuzetno restriktivnom smislu.

politički prostor i odriješene ruke da u okvirima takvog sistema uspostave svoju dominaciju. U slučaju SYRIZE koja je pažnju skrenula na protivrječnosti savremenog kapitalizma, taj sistem je promptno reagirao preko institucija u Bruxellesu, nacionalnih vlada jakih članica Unije i međunarodnih institucija; reagirao je, rekli bismo, s brutalnom odlučnošću: Grčkoj se neće oprostiti dug; ona ga mora platiti tako što će uvesti mjere štednje i rasprodaje nacionalnih resursa. Dakle, dok ljevičarski populisti identificiraju sistem manjinske vladavine (moćnika) kao sami izvor problema, desničarski populisti ustaju suštinski u odbranu sistema koji se shvaća kao sistem naše nacionalne vladavine a protiv korumpiranih političkih elita koji su izdali svetu vjernost sistemu nacije. Zato Trumpisti u Americi zdušno staju iza slogana „Učinimo Ameriku opet velikom". U domeni pojavnosti, desničarski populizam je populizam „žrtvenog-jarca": tu su kriva konkretna strana tijela koja vršljaju i potkopavaju „naš način života". Eliminacija žrtvenog jarca će obnoviti istinske patriotske veze, zaliječiti rane naše prave političke zajednice. S obzirom na to da svaki populizam zamišlja idealnu zajednicu, možemo sada načiniti sljedeći korak i upitati da li postoje sličnosti u zamišljanjima idealnih zajednica u razvijenoj Europi i na siromašnom Balkanu, odnosno, da li je balkanski populizam nešto posebno ili značajno različito od populizama razvijene Europe?

Naravno, na prvi pogled može izgledati neprikladno povlačiti paralele između populizama koji se razvijaju u zapadnoeuropskim zemljama i populizama u takozvanim demokratijama u tranziciji, koji se, prema Bugajskom, razlikuju kao primarno ksenofobni (zapadnoeuropski) ili primarno etnonacionalistički (zapadnobalkanski). Etnonacionalistički populizmi koji bujaju na Balkanu od 1989. jesu populizmi još uvijek „nacionalizirajućih" država. Nacionalizirajuću državu Rogers Brubaker opisuje kao

> „državu jedne partikularne etnokulturalne „središnje nacije" čiji jezik, kultura, demografska pozicija, ekonomsko blagostanje i politička hegemonija mora biti zaštićena i promovirana od strane države. Ključni elementi su 1) osjećaj 'vlasništva' nad državom od strane partikularne ethnokulturalne nacije koja se zamišlja različito od građanstva ili stalnog prebivališta i 2) projekt 'uklanjanja nepravde' ili 'kompenzacije' koji upotrebljava moć države da promovira specifične (i samim tim neadekvatno ispoštovane) interese središnje nacije"[24].

Današnja desničarska populistička agenda — kako ona na Istoku, tako i ona na Zapadu Europe — može se, čini se, bez problema reducirati na zajedničke imenitelje: problema „vlasništva" nad partikularnom državom od strane partikularne „središnje" nacije, bilo da

[24] Rogers Brubaker: *Nationalizing states in the old 'New Europe' — and the new*, *Ethnic and Racial Studies,* Vol. 19, No. 2, April 1996; pp.: 411–437, p. 431.

je riječ o etnokulturalnoj naciji koja brani tu etnokulturalnu središnju poziciju — na primjer „mađarstvo Mađara" — bilo da je riječ o političkoj naciji koja brani „naš način života" — na primjer, američki, francuski, holandski način. Sljedeći zajednički imenitelj je, i u tome su saglasni različiti desničarski populizmi kontinenta, zahtjev za uklanjanjem nepravde, odnosno za kompenzacijskim mjerama koje njihova država mora poduzeti kako bi promovirala vitalne interese središnje nacije, etničke ili političke — kao na primjer, bodljikava žica na granici, zid i deportacije — samo da pomenemo par drastičnih mjera kompenzacije, odnosno ispravljanja nepravde. Minorne razlike između ta dva populizma javljaju se u sljedećem: „prijeteći Drugi" u nacionalizirajućim državama Zapadnog Balkana su obično susjedni narodi ili etničke manjine — legalni rezidenti njihovih država, no ne ipak i „naš narod", premda imigranti i druge kulturalne alternativne životne forme kao što su LGBT nisu isključene kao prijetnja. „Prijeteći Drugi" u nacionaliziranim, konsolidiranim državama su imigranti, premda drugi narodi: manjine ili susjedne nacije nisu isključene kao potencijalna prijetnja: sjetimo se samo žalopojki o „lijenim Grcima" koji isisavaju naš novac i očekuju od nas da platimo njihove račune, itd.

Drugim riječima, izgleda da je zajednička karakteristika svih desničarskih populizama Europe *etnonacionalizam*. Isto tako, izgleda da je u vremenima duboke krize — do koje se došlo neograničenim špekulacijama financijskog kapitala ponajprije, posljednja crta odbrane, pa time i posljednji horizont političke legitimacije nacionalizam u kojemu se izjednačuju desničarski populizmi „razvijene" i „nazadne" Europe. Razmjerno kratka ali duboko uznemirujuća epizoda sa sirijskim izbjeglicama ljeta 2015. bila je više nego dovoljna da otkrije ovaj krajnji politički horizont takozvanih europskih „postnacionalnih konstelacija", konsolidiranih demokratija iza kojih stoji, kako kaže Plessner, duga tradicija ustavnih borbi. Svjedočili smo kako su ove etablirane liberalne demokratije vrlo lako poduzele odlučne zaštitne i kompenzacijske mjere kako bi održale svoje „vlasništvo" nad svojom zemljom i svoj „autohtoni" način života. Taj vokabular čistoće kojim su se legitimirale kompenzacijske mjere je nacionalistički jezik par excellence. Na taj način, nacionalizam se pokazao ne kao neka nesretna i slučajna devijacija liberalne demokratije, već kao njezin strukturalni moment jer je postao — u vremenu krize — krajnom mjerom zaštite liberalne demokratije. Upravo u tome leži razlog zašto Juncker nije mogao jasno imenovati opasnost.

Ako sada nacionalizam postavimo u središte same europske političke organizacije, a ne liberalnu demokratiju i kulturu ljudskih prava — što se smatralo, nekritički, naravno, za središnje „europske vrijednosti" — tada će usporedbe pitanja europskog identiteta i nepodnošljive sličnosti desničarskih previranja Zapadne Europe i etnonacionalizama Istočne Europe imati punog smisla. Još uvijek vruća nacionalizirajuća jezgra — koja je dva puta u prošlom stoljeću rezultirala svjetskim ratom — izgleda da isijava podjednako temeljito

kako u liberalnim demokratijama tako i u nacionalizirajućim državama Zapadnog Balkana. Isaiah Berlin naglašava da

> „potreba da pripadamo nekoj grupi koja se može lako identificirati, smatrala se još od Aristotela, prirodnim preduslovom za ljudska bića: porodice, klanovi, plemena, staleži, društveni redovi, klase, religijske organizacije, političke partije, i naposlijetku nacije i države, bile su historijske forme ispunjenja ove osnovne ljudske potrebe. Možda niti jedna posebna forma nije bila nužna za ljudsku opstojnost kao što su to potrebe za hranom, skloništem ili sigurnošću ili razmnožavanjem, ali je u svoje vrijeme bila nezamjenjiva"[25].

Šta može uopće značiti da krajnji odgovor na financijsku i imigracijsku krizu u Europi nije bilo, kako je to John Dewey sa progresivističkim nervom, nekoć sugerirao „više demokratije", ili „više ljudskih prava", već „manje demokratije", „manje liberalizma", pa čak i manje „ljudskih prava"? To bi moglo značiti, na tragu Isaiah Berlina da „nijedan politički pokret danas ... nema izgleda na uspjeh ukoliko se ne približi nacionalnom sentimentu"[26]. Ovu Berlinovu „lekciju" lako su naučili kako političke vođe provincijalnih malih balkanskih država tako i političke vođe razvijenih liberalnih demokratija. Nacionalistički sentiment, ili nacionalistički osjećana stvarnost prevladava još uvijek kao legitimacijska naracija onoga što Berlin naziva potrebom da pripadamo nekoj grupi koja se može lako identificirati. Izgleda da se danas još samo ovaj narativ pokazuje efikasnim u opravdanju bijesa i frustracije europskog individuuma, njegove ili njene potrebe da bude dijelom nečeg većeg od njega ili nje same, nečega od krajnje važnosti što nudi smisao u naizgled besmislenom, rapidno mijenjajućem svijetu, svijetu koga je do kosti ogolio pobjedonosni marš laissez-faire kapitalističke ekonomije naših dana. Stalno šireći jaz u bogatstvu, potkopavanje sigurnosti društvenih pozicija više jednostavno nije u stanju osigurati sredstva za realizaciju liberalističke ideološke alokacije građanina. Utoliko vjerovatnoća radikalizacije u nacionalističkom pravcu postaje izvjesnija. Obično je tokom posljednjih desetljeća ideologija ili narativ opravdanja desnice bio učinkovitiji u tome da ponudi terapeutske prečice do smisla — prečice „olako obećane brzine", vrlo simplističkih narativa koji dijele svijet iznova na crni i bijeli i slično; ukratko, nešto što smo u bivšoj Jugoslaviji doživjeli nakon famozne Osme sjednice srbijanskog SK, prije 30 godina. Problem na koji ukazuje nacionalistički vokabular osjeća se „pravom stvari", kao nešto konkretno: vidljivo kao čudno odjeveni crni čovjek koji snižava moju nadnicu i preuzima moj posao ili, na Balkanu, kao moj samo naizgled mirni susjed koji u stvari

---

[25] Isaiah Berlin, *The Proper Study of Mankind*, (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1998), p. 586.

[26] Ibid., 604.

cijelo vrijeme smišlja kako da ugrozi moje nacionalno biće. Jakoća i utjecaj ovih „naturalističkih" sentimenata i njihove pripadajuće im ideologije koincidiraju s ekonomskom krizom, s povećanim brojem pojedinaca kojima je spriječen pristup resursima zajednice, isto onako kako se ovaj sentiment smanjuje ili čak nestaje u periodima ekonomskog prosperiteta i blagostanja. O tome, čini se uzaludno, govori ili bi trebalo da govori ljevica.

Nacionalizam kao krajnje osjećana stvarnost i konačna crta odbrane liberalne demokratije danas nije samo ideologija već i više od toga — on je režim istine sa svojim procedurama i poretkom stavova koji je, kako naglašava Foucault, „povezan u cirkularnom odnosu sa sistemima moći koji ga proizvode i održavaju. Ovaj režim istine nije puki ideološki ili superstrukturni; on je uslov oblikovanja i razvoja kapitalizma. I to je isti režim koji, uz manje modifikacije, operira i u socijalističkim zemljama"[27]. Tako se nacionalizam ispostavlja krajnjom crtom odbrane kako liberalno-demokratskih elita danas, kao što je, četvrt stoljeća unazad, bio krajnjom crtom odbrane socijalističko-komunističkih elita uz, kako to reče Foucault, manje modifikacije. Stoga nam preostaje jedno važno pitanje, koje se samo nametnulo usljed imigrantske krize, o budućnosti Europe, ali istom težinom i pitanje o budućnosti balkanskih nacionalizirajućih država. Ono glasi — pozajmljujem ga od Louisa Althussera — „možemo li zamisliti drugačije režime istine i drugačije forme društveno-političkog bivanja?" Težina ovog pitanja se usložnjava ako uvažimo — a ne vidim kako možemo drugačije — Berlinovu opasku da su te forme historijske i ničim nužne. Liberalno-demokratske i socijalističko-nacionalističke alternative tokom proteklog stoljeća i prvih desetljeća 21. stoljeća, izgleda da su pale na ispitu održivog režima istine; odnosno one su se pokazale samo epifenomenima nacionalizma i kapitalizma. Ako pak ne možemo zamisliti drugačije svjetove, to znači, prema Althusseru, da je hegemonijska ideologija uspjela ovladati našom imaginacijom i ako je vjerovati Foucaultu, da smo samo učestvovali u reprodukciji hegemonije sadašnjeg režima istine što Juncker čini danas dok nas upozorava na opasnost populizma. Iznova promisliti Europu, prije svega, zamisliti drugačiji svijet neizbježno bi nas dovelo do fukoovske dileme koja glasi: „ne radi se o emancipaciji istine od svakog sistema moći (što je himera, jer je istina već moć) već o odvajanju moći istine od formi hegemonije, društvene, ekonomske i kulturne, unutar koje ona operira danas"[28].

Zaključit ću sljedećim riječima: populizam kao proces propitivanja dominantne ideologije i režima istine ima emancipacijski potencijal za odvajanje moći istine od hegemonijskih formi u svom jakom egalitarističkom impulsu. On može, na žalost, skrenuti k nacionalizmu ako se ono „mi-narod" razumije u etnokulturalnim ili sličnim

---

[27] Michael Foucault u Michael P. Lynch, (ur.) *The Nature of Truth*, The MIT Press, Cambridge, London, 2001, p. 318–319.

[28] Ibid., 319.

ekskluzivističkim terminima i na taj način samo reafirmirati dati režim koji je sam izvor krize, ali isto tako on bi mogao, vodeći se zahtjevom za više demokratije, ili povesti u reforme po principu Američkog progresivističkog pokreta — premda i ovaj način samo odgađa krizu na izvjesno vrijeme jer sistem suštinski ostaje nedirnut, ili skrenuti u još uvijek neoznačeno područje ljudske slobode temeljito destabilizirajući hegemoniju. O tome govorimo kada razmišljamo o za sada značajno upražnjenom prostoru ljevice. Da li imamo „osjećane stvarnosne pretpostavke" za konstrukciju jednog novog narativa koji bi mogao ugroziti čvrsti brak između nacionalizma i kapitalizma?

Na pamet mi padaju dva skoro pa univerzalno priznata procesa koja će vrlo brzo pred nas postaviti zadatak svoje artikulacije u političku agendu: 1. Najprije, ekološka katastrofa na globalnoj razini koju uzroči kapitalističko neograničeno pustošenje planete, koje postaje egzistencijalna prijetnja ljudskoj vrsti i 2. Potom, demografski trendovi izgledni u bliskoj budućnosti, prema kojima će oko 90% stanovništva Zemlje živjeti u urbanom okruženju.

Prvi proces će vrlo vjerovatno zadati veliki udarac neoliberalnom kapitalističkom modelu proizvodnje i dominaciji njegove ideologije slobodnog tržišta, dok će drugi najvjerovatnije uzdrmati koncept nacionalne države kao drugi instrument dominacije hegemonijskih elita. Mjesto za jednu novu demokratsku kontra-silu mora se tražiti u novim formama kooperativne ekonomije i kooperativnih mnoštava kako unutar tako i između gradova. Prema Benjaminu Barberu veliki gradovi su već „značajno sposobniji nego države u zaštiti i odbrani interesa čovječanstva kao cjeline. Potencijal država da se suoče s transnacionalnim problemima stalno je potkopavan međudržavnom kompeticijom, parohijalnim interesima i teritorijalnim suverenitetom"[29].

Literatura

Barthes, Roland, *Mythologies*, The Noonday Press, New York, 1991.

Berlin, Isaiah, *The Proper Study of Mankind*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1998.

Brubaker, Rogers: *Nationalizing states in the old 'New Europe' — and the new*, *Ethnic and Racial Studies,* Vol. 19, No. 2, April 1996; pp.: 411–437.

Bugajski, Janusz: *Ekonomski neuspjeh populističke vlade vodit će dru*štvo prema nacionalizmu i rasiz*mu*, Zagreb: *Jutarnji list*, 1. 12. 2016., str. 26–27.

Gartner, Johannes Lukas (ed.), *Shifting Paradigms*, Humanity in Action, New York, 2016;

Girling, John *Myths and Politics in Western Societies,* Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1993.

[29] *Cities as the Forerunners of the 21st Century: An Interview with Benjamin Barber*, van Lindert, Thijs u: *Shifting Paradigms*, Gartner, Johannes Lukas (ed.), Humanity in Action, New York, 2016; pp. 13–22., p. 14.

Handabaka, A.: *Viktor Orban u udžbeniku povijesti za osmi razred*, *Jutarnji list*, Zagreb, 8. 9. 2016., str. 20.
Hardt, M., Negri, A., *Mnoštvo*, Arkzin, Zagreb, 2009.
Juncker, Jean-Claude: *Govor o stanju Unije*, http://www.cnbc.com/2016/09/14/europe-faces-galloping-populism-juncker-warns-in-state-of-the-union-address.html; 2016.
Lynch, Michael P. (ur.) *The Nature of Truth*, The MIT Press, Cambridge, London, 2001.
Mowry, George E., *Theodore Roosevelt and the Progressive Movement*, Hill and Wang, New York, 1960.
Palokaj, A.: *Orban i Kaczynski traže da se provede kulturna kontrarevolucija u EU*, *Jutarnji list*, Zagreb, 9. 9. 2016., str. 22–23.
Phillips, Kevin, *American Theocracy: The Peril and Politics of Radical Religion, Oil, and Borrowed Money in the 21st Century* Viking, New York, 2006.
Pulig, Srećko: *Hrvati i Srbi kao buržoaske nacije?*, Zagreb, *Novosti*, br. 758, 27. 6. 2014. str. 14.
Przeworski, Adam, *Democracy and the Limits of Self-Government*, Cambridge University Press, 2010.
Van Lindert, Thijs: *Cities as the forerunners of the 21st century: An Interview with Benjamin Barber* in *Shifting Paradigms*, Johannes Lukas Gartner ed., Humanity in Action Press, New York, 2016, pp.: 13–22.
Vurušić, V.: *Vučić: Orban je veći lider od mene, od njega učim*, Zagreb, *Jutarnji list*, 22. 11. 2016; str. 21.

Asim Mujkić

Europe and the Western Balkans in the Populist Outfit

Author argues that populism as a process of questioning the dominant ideology and its regime of truth has, in its stronger egalitarian impulse, an emancipatory potential for, as Foucault points, the separation of the power of truth from hegemonic forms. Populism, however, due to specific historic and social contexts, may divert to nationalism once the 'we-the-people' is understood in ethnic-cultural, or in similar exclusivistic terms, and thus continue to reaffirm the regime which is the very source of crisis itself. Yet, populism, led by the demand for more democracy, could contribute to progressive reforms, as once American Progressivist Movement did. This ambivalence is very important today when we investigate the possibilities to fill out the currently emptied space of the left-wing politics. The key question according to the author is: do we have 'real preconditions' for such a construction of a new single narrative that could undermine the solid marriage between nationalism and capitalism?

Key words: populism, nationalism, liberal democracy

Tihomir Cipek*

UDK 327:061.1 EU (47)

Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva?**

U tekstu su prikazani odnosi između Rusije i Europske unije nakon krize u Ukrajini i ruskog pripojenja Krima. Najprije se na osnovu konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa analiziraju glavne značajke ruske i europske vanjske politike. Ukazano je na glavne značajke Sporazuma o partnerstvu i suradnji potpisanog između Europske unije i Rusije 1994. godine. Zatim se njhovi međusobni odnosi sagledavaju kroz energetsku politiku i njezino djelovanje na odnose članica Europske unije i Rusije. Zastupa se teza da upravo različiti interesi država članica EU, vezani uz energetsku politiku, onemogućuju uspostavljanje jedinstvene europske politike spram Rusije. Na kraju teksta dana je projekcija osnovnih značajki odnosa Rusije i Europske unije te se zaključuje da će se u odnosu s Rusijom snažnije države-članice Unije voditi vlastitim nacionalnim interesima, dok će države srednjoistočne Europe lutati između interesa EU, SAD-a i pokušaja da oblikuju vlastitu vanjsku politiku utemeljenu na osviještenim nacionalnim interesima. S druge strane, slijedi pokušaj Europske komisije da se Europska unija dodatno integrira formiranjem zajedničke vanjske i sigurnosne politike.

Ključne riječi: vanjska politika, energetska politika, Rusija, Vladimir Putin, Europska unija, partnerstvo u međunarodnoj politici, državni interesi

Nacionalni identitet i vanjska politika. Konstruktivistička teorija međunarodnih odnosa

Analizu odnosa između Rusije i Europske unije (EU) temeljim na tezi da rusku vanjsku politiku zapravo određuje proces oblikovanja ruskoga nacionalnog identiteta. U središtu tog procesa je odnos Rusije spram Zapada, kojeg u analiziranom slučaju predstavlja Europska unija. Na drugoj strani, riječ je o procesu oblikovanja vanjskopolitičkog identiteta Europske unije. Smatram da tradicionalna objašnjenja realističkog i liberalnog pristupa vanjskoj politici pružaju samo djelomičan uvid u njezine značajke. Realisti smatraju da je ključ tumačenja vanjske politike kategorija moći. A

* Redovni profesor u trajnom zvanju, Fakultet političkih znanosti — Sveučilište u Zagrebu; e-mail: tihomir.cipek@fpzg.hr

** Karte i tabele u ovom tekstu, te dio o ruskoj vanjskoj politici (str. 3 i 4), objavljeni su u knjizi Davora Bobana i Tihomira Cipeka, *Politički sustav Rusije*, University Press, Sarajevo; Plejada, Zagreb, 2017.

količina moći mjeri se vojnom i ekonomskom snagom neke zemlje. Liberalni pristup međunarodnoj politici naglašava da će nakon što cijeli svijet postane liberalno-demokratski, nastupiti doba vječitog mira i blagostanja. Za razliku od realističkog i liberalnog pristupa, konstruktivistička teorija međunarodnih odnosa naglašava da se nacionalni interes oblikuje unutar društvenog i kulturalnog sustava pojedine države. Polazi se od teze da se nacionalni interesi pojedine države i njezino djelovanje u međunarodnoj politici oblikuju iz njezinog samorazumijevanja. Nedvojbeno je da je percepcija svijeta vojno moćnih i bogatih nacija drugačija nego kod onih koje to nisu. Dakle, polazi se od teze da je i vanjska politika država određena načinom na koji politička elita i narod neke države razumiju sami sebe, ali i one Druge. Jesu li ti Drugi prijetnja ili nisu? Može li se s njima surađivati ili ne? To su pitanja koja su u središtu odnosa između Rusije i Europske unije. Rusija je na ta pitanja u pojedinim razdobljima davala različite odgovore, koji su se kretali između dviju krajnosti — potpunog otvaranja ili potpunog zatvaranja prema Zapadu. I dok je Rusija tražila vanjskopolitičke odgovore, Europska unija je tražila jedinstvenu vanjsku politiku. Uniji je problem predstavljala činjenica da je vanjska politika, uostalom kao i demokracija, povijesno i institucionalno osmišljena za nacionalne države. Zbog toga je glavna značajka vanjske politike Europske unije da je ona — unatoč nastojanju da bude koordinirana i što je moguće više jedinstvena — u biti ostala u domeni država članica. Glasovanja u UN-u u kojima se članice EU različito izjašnjavaju to jasno dokazuju.

Ruska vanjska politika

Neposredno nakon propasti SSSR-a u prvim godinama Jeljcinove vladavine ruska vanjska politika bila je izrazito prozapadna. Vladajuća elita je smatrala da je Rusija, pritisnuta boljševičkom diktaturom, zaboravila svoj pravi, zapadnjački identitet. Isticalo se da su zapadne demokracije na čelu sa SAD-om i Europskom unijom zapravo prirodni ruski saveznici. Ruski su se zapadnjaci nadali da će Zapad, kad shvati da je Rusija zapravo njegov integralni dio, svojim velikim investicijama pomoći njezin ekonomski razvoj. Ali Zapad nije osmislio neki novi Marshallov plan za Rusiju. Znatnija ekonomska pomoć zapadnih država je izostala. Doduše, zapadne kompanije su u procesu privatizacije kupovale ruske tvrtke, ali to nije imalo vidljivih pozitivnih posljedica za rusko gospodarstvo. Upravo suprotno, naglo uvođenje tržišne ekonomije tzv. „šok terapijom" jednostavno je slomilo rusko gospodarstvo. Ruski bruto društveni proizvod je između 1985. i 1992. godine pao za nevjerojatnih 60%.[1] Nedvojbeno

[1] Andrei P. Tsygankov, *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, Roman & Littlefield, 2013, str. 54.

je da je „šok terapija" opravdala svoje ime. Takve su okolnosti tražile ponovo preispitivanje ruskoga nacionalnog i državnog identiteta. Sve se jasnije u dobrom dijelu javnosti zastupala teza da prozapadna orijentacija samo slabi Rusiju.[2] Zbog loše ekonomske situacije Jeljcinova je vlast ovisila o zapadnim uplatama vezanim uz privatizaciju ruskih državnih poduzeća. Ekonomsku krizu Jeljcin je nastojao riješiti čvršćim povezivanjem s Europskom unijom. S Unijom je pregovarao o formiranju zone slobodne trgovine. Treba istaknuti da zona slobodne trgovine u pravilu prethodi čvršćim ekonomskim, pa i političkim integracijama. Izgleda da su pregovori propali upravo zbog te činjenice. Jednostavno, Europska unija nije znala što bi s Rusijom, ali ni Rusija nije znala koja bi bila njezina uloga u Europskoj uniji. Nitko nije bio spreman za čvršće ekonomske i političke integracije.

Novi izgledi za suradnju javili su se kada na vlast u Rusiji dolazi Vladimir Putin. Njegova je vanjska politika na svojim počecima izrazito težila uspostavljanju dobrih odnosa sa Europskom unijom i SAD-om. Stoga je prvo razdoblje Putinove vanjske politike bitno određeno pokušajem povezivanja s EU i SAD-om. Nakon što je naišao na odbijanje, Putin se okrenuo izgradnji moći Rusije i vođenju neovisne vanjske politike. Tom politikom nastoji bez kompromisa slijediti vlastitu viziju ruskih nacionalnih interesa. Rusija se nastoji vratiti kao važan subjekt međunarodne politike.[3] To se ogleda u dvama ključnim vanjskopolitičkim događajima: krizi na Krimu i ratu u Siriji. Postupci Rusije u navedenim događajima proizlaze iz ključnih načela ruske vanjske politike koje su ustanovili i sistematizirali Putin i ministar vanjskih poslova Sergej Lavrov. Glavni cilj ruske vanjske politike je podjela moći na globalnoj razini. Kremlj smatra da bi se trebalo postići organiziranje svojevrsne druge Jalte, kojom bi se odredila nova pravila ponašanja u Europi i jasno podijelile zone utjecaja. Načelo o podjeli utjecaja trebalo bi se sprovesti i na globalnoj razini. Suvremeni koncept vanjske politike Ruske Federacije odobrio je Vladimir Putin 12. veljače 2013. godine. Nova vanjska politika Ruske Federacije — nazvali smo je neorealizmom jer se na novi način nastoji sagledati i prilagoditi stvarnom odnosu snaga na globalnoj razini — polazi od nekoliko ključnih načela:

a) gospodarskog, koje se temelji na tomu da Rusija na međunarodnom planu oblikuje povoljne uvjete za razvoj ruskog gospodarstva, s ciljem da na unutarnjem planu podigne životni standard stanovništva;

b) sigurnosnog, koji se sastoji u tome da se Rusija kao stalna članica Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda (UN) založi za osiguranje sveopćeg mira i sigurnosti u svijetu, s ciljem da se ostvari načelo o multilateralnoj podjeli moći u globalnoj politici;

---

[2] Isto, str. 61–62.

[3] Davor Boban, „Povratak Rusije na svjetsku pozornicu", *Političke analize*, br. 7, 2011, str. 14–19.

c) političkog, koje se temelji na tezi da je u ruskom interesu odlučno i dosljedno zagovaranje temeljnih načela UN-a o suverenosti država, dakle načela o nemiješanju u unutarnje poslove suverenih zemlja;

d) načela o neizbježnim promjenama u međunarodnoj politici, kojima se ruska vanjskopolitička doktrina treba prilagođavati te ih mora nastojati kontrolirati i usmjeravati u svome nacionalnom interesu;

e) načela uvažavanja ravnopravnog dijaloga među narodima; Rusija smatra da se poštivanjem tog načela mogu smanjiti postojeći međunacionalni sukobi i napetosti.

Sažeto se može ustvrditi da je cilj djelovanja ruske vanjskopolitičke diplomacije podrška onim globalnim procesima koji će omogućiti da se oblikuje stabilan policentrični sustav međunarodnih odnosa. Rusija smatra da bi joj u tom novom sustavu trebala pripasti uloga jednog od ključnih centara odlučivanja. Na taj bi način Moskva parirala pokušaju Washingtona da izgradi unipolarni svijet u kojem bi Amerika dominirala. Ruska vanjska politika smatra da se policentričan svijet može graditi pomoću metode mrežne diplomacije. Ta metoda podrazumijeva stvaranje fleksibilnih saveza suverenih država, zasnovanih na načelu prema kojem jedna te ista država može biti članica raznih zajednica. U svojim priopćenjima za javnost Moskva stoga naglašava da je ekonomski savez Brazila, Rusije, Indije, Kine i Južnoafričke Republike, koji je poznat preko akronima (BRICS), dobar primjer uspješnog djelovanja mrežne diplomacije i oblikovanja novog tipa zajednice država.

Također je vrlo vjerojatno da će Rusija iskoristiti nestabilne okolnosti u Ukrajini i separatistički pokret u Lugansku i Donjecku da spriječi ukrajinsko pristupanje NATO-u. To bi mogla biti prva geopolitička pobjeda Rusije od vremena hladnog rata. Druga je pripojenje Krima Rusiji, koje izgleda kao trajna, nepromjenjiva činjenica. Treća je ruski uspjeh u Siriji, gdje je svojom vojnom intervencijom spriječila islamske teroriste da preuzmu vlast. To je ruskoj vanjskoj politici donijelo veliki ugled u većem dijelu međunarodne zajednice.[4]

Vanjska politika Europske unije

Ideja o potrebi oblikovanja zajedničke vanjske i sigurnosne politike Europske unije (EU) navedena je u Maastrichtskom sporazumu iz 1992. godine.[5] Tamo su također spomenute i osnovne smjernice europske vanjske politike. Sukladno procesu sve većeg ujedinjavanja EU, u Lisabonskom ugovoru iz 2007. godine u članku 24. navode

[4] Posredno je to priznala i bivša državna tajnica SAD-a Hillary Clinton kad je početkom ožujka 2011. izjavila da Amerika gubi „informacijski", zapravo propagandni rat. (https://www.thenewamerican.com/usnews/foreign-policy/item/1384-clinton-on-propaganda-budget-us-losing-information-war)

[5] http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/EUugovori/11992M_Ugovor_o_EU-u_hrv.pdf

se pravila formiranja zajedničke vanjske i sigurnosne politike EU.[6] Istaknuto je da se vanjska politika EU oblikuje jednoglasnim odlukama Europskog vijeća i Vijeća EU osim ako ugovorom nije propisano drugačije. U osnovi je predviđeno da zajedničku vanjsku politiku EU donose vlade, odnosno izvršna vlast država članica. Radi djelotvornog provođenja te politike u okviru Europske komisije, svojevrsne vlade EU, ustrojena je funkcija visokog predstavnika EU za vanjske poslove i sigurnosnu politiku. Prema članku 27. Ugovora o EU, Visoki predstavnik predsjeda Vijećem vanjskih poslova te predstavlja EU u njezinim diplomatskim kontaktima s nečlanicama Unije. Pokazalo se da je Komisija središte provođenja vanjske politike Europske unije. Ugovorom o EU istaknuto je da se politika provodi na temelju političke solidarnosti među državama članicama i što veće usklađenosti njihovog djelovanja, koje bi se trebale suzdržati od postupanja koje bi bilo u suprotnosti s interesima Europske unije.

Vanjska politika Europske unije, njezin opseg i sadržaj, izravno ovise ne samo o politici nacionalnih država i njihovim međusobnim odnosima nego i o političkoj konstelaciji, tj. odnosu snaga između glavnih europskih ideološko-političkih grupacija. U tom će smislu biti potrebno da i crnogorske političke stranke, usporedo s procesom pristupa Crne Gore Europskoj uniji, oblikuju efikasne institucije koje bi tematizirale vanjskopolitička pitanja. Jasno je, naime, da vanjskopolitički smjer EU ne određuju isključivo države članice, nego i glavne stranačke europske grupacije. Isto je tako nedvojbeno da konzervativci (pučani i demokršćani), socijaldemokrati i liberali, često daju različite odgovore na ista pitanja. Razlike još više dolaze do izražaja kod stranačkih grupacija radikalne ljevice i desnice zastupljenih u Europskom parlamentu. Najčešće dolaze do izražaja kad se radi o pitanju imigranata u Europsku uniju te osobito kad se postavi pitanje globalnih ambicija Europske unije. Ključ odgovora na ova pitanja, osobito na ono drugo, nije samo u odnosu EU i Rusije, nego prije svega u odnosu EU i SAD-a. Naime, sasvim je jasno da se Europska unije neće moći ispostaviti kao veliki globalni igrač ukoliko se ne emancipira od SAD-a. Sjedinjene Države su na početku podržavale formiranje Europske ekonomske zajednice (danas EU) smatrajući da je riječ o ekonomskom krilu NATO pakta. Danas je EU postala u ekonomskom smislu pravi div, a ta se ekonomska moć postepeno nastoji pretvoriti u političku. Eliti EU je dosta da Unija bude politički patuljak. Vidjelo se da se ekonomska moć EU ne može održati ako je ne prati i politička moć. To je kriza eura, valute jezgra EU, sasvim jasno pokazala. Vodstvo EU je stoga odlučilo da pokuša voditi samostalnu vanjsku i sigurnosnu politiku. Izgleda da ulazimo u vrijeme međusobnog nadmetanja i napetosti u odnosima između EU i SAD-a. To sve više dolazi do izražaja u različitom stavu obzirom na američke sankcije spram Rusije, Irana te prema američkoj

[6] http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/EUugovori/12007L_Ugovor_iz_Lisabona_hrv.pdf

politici prema pitanju Jeruzalema.[7] Također se čini da se postepeno javljaju razlike i u politici spram Sirije, kao i prema građanskom ratu te agresiji Saudijske Arabije u Jemenu. Ovdje se ne samo jasno vide razlike između interesa EU i SAD-a nego i između samih članica Europske unije. U pogledu europske vanjske politike unutar Europske unije postoji podjela na male sile, koje su uglavnom orijentirane prema verbalnim akcijama te se nastoje oduprijeti unilateralnom djelovanju velikih europskih država (Njemačke, Francuske, Italije, Španjolske i do nedavno, Velike Britanije), koje su sklonije unilateralnom djelovanju pa čak i — kako je to pokazala francuska i talijanska avijacija u Libiji — vojnim akcijama. Kako je već rečeno, politike EU se formiraju na dvije razine — razini država članica i na razini europskih stranačkih grupacija. Političke stranke iz iste zemlje vrlo često ne zastupaju stavove države iz koje dolaze, nego se vode svojim stranačkim ideologijama, odnosno ideologijama svojih europskih stranačkih grupacija. To je nedvojbeno još jedan izazov za oblikovanje vanjske i sigurnosne politike EU. Ali isto je tako nedvojbeno da su ga elite EU odlučile prihvatiti. To pokazuje najnovija inicijativa Europske komisije kojom je istaknuta potreba uspostavljanja jedinstvene sigurnosne politike Europske unije.[8] Potrebu oblikovanja jedinstvene vanjske, sigurnosne i financijske europske politike u svom programskom govoru iz 2017. godine naglasio je Jean-Claude Juncker, predsjednik Komisije EU.[9] Potpuno je jasno da slijedi proces kojim će se Europska unija nastojati dodatno integrirati formiranjem zajedničke vanjske i sigurnosne politike.

Osnove suradnje Rusije i Europske unije

Odnosi između Rusije i zemalja Europske unije uređeni su Sporazumom o partnerstvu i suradnji. Taj je sporazum donesen 1994. godine, a potpisan je sa svakom zemljom posebno. Sporazum je stupio na snagu 1997. godine.[10] Odnosi se i na druge zemlje istočne Europe i Srednje Azije, s izuzetkom Bjelorusije i Tadžikistana. Nakon što je dio zemalja istočne Europe postao dio EU, sporazum se prije svega odnosio na Rusiju i Ukrajinu.[11] Cilj toga sporazuma bilo je

---

[7] Odluka SAD-a da svoju ambasadu preseli u Jeruzalem i tako naglasi da Jeruzalem priznaje glavnim gradom Izraela, naišla je na osudu većine članica UN. Niti jedna država članica EU nije podržala tu odluku, a suzdržane su bile Poljska, Rumunjska, Češka i Hrvatska. Latvija se nije pojavila na glasanju. http://balkans.aljazeera.net/vijesti/rezolucija-o-jerusalemu-kako-su-glasale-sve-drzave

[8] https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/ef9668ab-5173-11e7-a5ca01aa75ed71a1/language-hr/format-PDF/source-31338248

[9] https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/9c03bbc3-982d-11e7-b92d-01aa75ed71a1/language-hr/format-PDF/source-43605408

[10] http://ec.europa.eu/world/agreements/prepareCreateTreatiesWorkspace/treatiesGeneralData.do?step=0&redirect=true&treatyId=201

[11] Krajem 2007. godine sporazum je istekao, a od tada se automatski produžuje svakih dvanaest mjeseci, sve dok ga jedna od strana ne raskine.

oblikovanje prostora za politički dijalog, podrška tranzicijskoj zemlji u konsolidaciji demokracije i privrede, praćenje njihovog prijelaza prema tržišnoj ekonomiji te poticanje trgovine i investicija.

Naravno, djelotvornost ugovora ovisi o realnoj politici, a ona nam pokazuje kako su odnosi između Rusije i Europske unije (EU) određeni s tri činjenice. Prvom, koja pokazuje da je za razliku od Rusije, koja je nacionalna država, EU savez država; drugom, koja ukazuje na to da je niz članica EU ovisno o uvozu ruskih energenta; i trećom, koja upućuje na to da su skoro sve članice Unije ujedno i članice NATO-a. U analizi treba dakle poći od spoznaje da su odnosi Rusije i Europske unije prvenstveno određeni energetskom i sigurnosnom politikom obje strane.

Suradnja između Rusije i Europske unije nastojala se produbiti i proširiti sporazumom sklopljenom u Moskvi svibnja 2005. kada je dogovoreno da se na osnovu Sporazuma o partnerstvu i suradnji, suradnja proširi na četiri područja: a) ekonomiju i okoliš, b) slobodu, sigurnost i pravdu, c) vanjsku sigurnost i d) znanstvena istraživanja, obrazovanje i kulturu. Pregovori o tomu započeti su 2008. godine, bili su nakratko prekinuti zbog rata u Gruziji, ali sporazum je postignut. Daljnja suradnja dogovorena je na skupu u Rostovu; riječ je o „Partnerstvu za modernizaciju" koje je trebalo pokrivati sva ekonomska i tehnička područja modernizacije. Neposredno prije nego što je — zbog aneksije Krima i podrške proruskim separatistima — EU uvela sankcije, suradnja je uključivala nastojanje da se u Rusiji ustroji vladavina prava, jačanje civilnog društva, ekonomska i tehnička modernizacija. Danas je sporazum praktički zamrznut. Ali ekonomska suradnja se i dalje nastavila. Riječ je suradnji koja je značajna za oba partnera.

Poteškoće između Rusije i EU započele su 2008. godine kada je na inicijativu Poljske, Latvije i Švedske Unija počela program nazvan Istočno partnerstvo (*Eastern Partnership*). Riječ je programu namijenjenom Ukrajini, Bjelorusiji, Moldaviji, Armeniji, Gruziji i Azerbajdžanu. Moskva je smatrala da je Istočno partnerstvo zapravo pokušaj EU da na mala vrata te zemlje uvede u NATO. Ruske vlasti su EU predbacivale da ignorira prijedloge o novom sporazumu između Rusije i EU te da se pravi da ne vidi desni ekstremizam u Ukrajini i nekorektan odnos prema etničkim Rusima. Nedvojbeno najveća prepreka razvoju suradnji Rusije i Europske unije upravo je situacija u Ukrajini. Naime, pogled na Ukrajinu između SAD-a i Rusije dijametralno je suprotan. Dok SAD tvrdi je u Ukrajini riječ o procesu demokratizacije i širenju slobode, Putin je uvjeren da je rušenje legalno izabrane ukrajinske proruske vlade pripremano od strane američkih obavještajnih službi. Tvrdi da je naprosto riječ o nastavljanju američke politike okruženja Rusije, širenja NATO-a te ekonomske i političke izolacije Rusije. Pozicije obaju strana su dakle nepomirljive. To se odrazilo na odnose EU i Rusije. Nakon što je Rusija intervenirala u Ukrajini i pripojila Krim, Europska unija je odgovorila sankcijama protiv Rusije.

Ekonomska politika u vrijeme sankcija

Zbog svoga vanjskopolitičkog i geopolitičkog značaja, ni jedan posao vezan uz energente nije isključivo stvar slobodne trgovine, nego ima veliki politički značaj. Toga su u potpunosti svjesne i vlade država svijeta.[12] Zbog toga je u državnom vlasništvu 85% naftnih i plinskih kompanija u svijetu. U Rusiji je udio države u vlasništvu nad industrijom energenata u vrijeme Jeljcina bio svega oko 10%; samo je 14% proizvodnje ruske nafte kontrolirala država. Godinu dana poslije, nakon dolaska Putina na vlast, pod državnom kontrolom već je bilo 35% proizvodnje. Putin je udio ruske države u vlasništvu nad energentima povećavao — 2005. godine je iznosio 50%, a strane su kompanije potiskivane sa ruskog tržišta. Jasno je dakle da je energetska politika jedna od ključnih državnih politika, neraskidivo povezana s vanjskom i sigurnosnom politikom. Zbog toga ekonomske sankcije EU prema Rusiji imaju i političku dimenziju. EU ih je uvela u ožujku 2014. godine zbog ruske aneksije Krima. Sastoje se od nekoliko mjera zabrane. Europskoj investicijskoj banci zabranjeno je da ulaže u Rusiji, a ruskim kompanijama i bankama zabranjen je pristup financijskim tržištima EU. Nadalje, europskim kompanijama je zabranjeno da Rusiji prodaju oružja i tehničke proizvode koji bi mogli imati vojnu namjenu. EU je zamrznuo i imovinu ruskih poslovnih ljudi koji su prema mišljenju EU podupirali rusku aneksiju Krima. Europskim kompanijama zabranjeno je poslovanje s Krimom.[13]

Usprkos sankcija ekonomska međuzavisnost EU i Rusije i dalje je značajna. U 2014. godini trgovinska razmjena s EU-om iznosila je 49,6% cjelokupne ruske trgovine. Rusija zadovoljava čak trećinu europskih potreba za sirovom naftom i prirodnim plinom te gotovo četvrtinu europskih potreba za ugljenom i naftnim derivatima.[14] Usprkos sankcijama u 2016. godini udio ruskog plina u sveukupnoj potrošnji po europskim državama je i dalje vrlo velik.

Treba također istaknuti da je Europska unija imala i druge razloge da u potpunosti ne prekine ekonomsku suradnju s Rusijom. U 2014. godini, Rusija je bila treći trgovinski partner EU. Vrijednost njihove međusobne trgovinske razmjene iznosila je 285 milijardi eura, a europske kompanije su najveći investitor u rusku privredu. Nakon što je Europska unija promijenila svoju energetsku sigurnosnu politiku, nastojeći smanjiti svoju ovisnost o ruskom plinu, Rusija je smanjene

---

[12] Poučni izuzetak predstavljaju hrvatske vlade i prodaja hrvatske državne naftne kompanije INA mađarskoj državnoj kompaniji MOL, koji se, naravno popuno pogrešno, hrvatskoj javnosti predstavljao kao privatizacija. A ne kao ono što je bilo, prodaja jedne državne kompanije, kompaniji druge države.

[13] Iako su pogodile Rusiju sankcije nisu imale veće posljedice za rusko gospodarstvo. U 2015. godini nezaposlenost je nešto viša od 5%, a plaće i mirovine se redovito isplaćuju.

[14] Davor Boban i Tihomir Cipek, *Politički sustav Rusije*, University Press, Sarajevo; Plejada, Zagreb, 2017, str. 335.

Karta udjela ruskog plina u sveukupnoj potrošnji po članicama EU

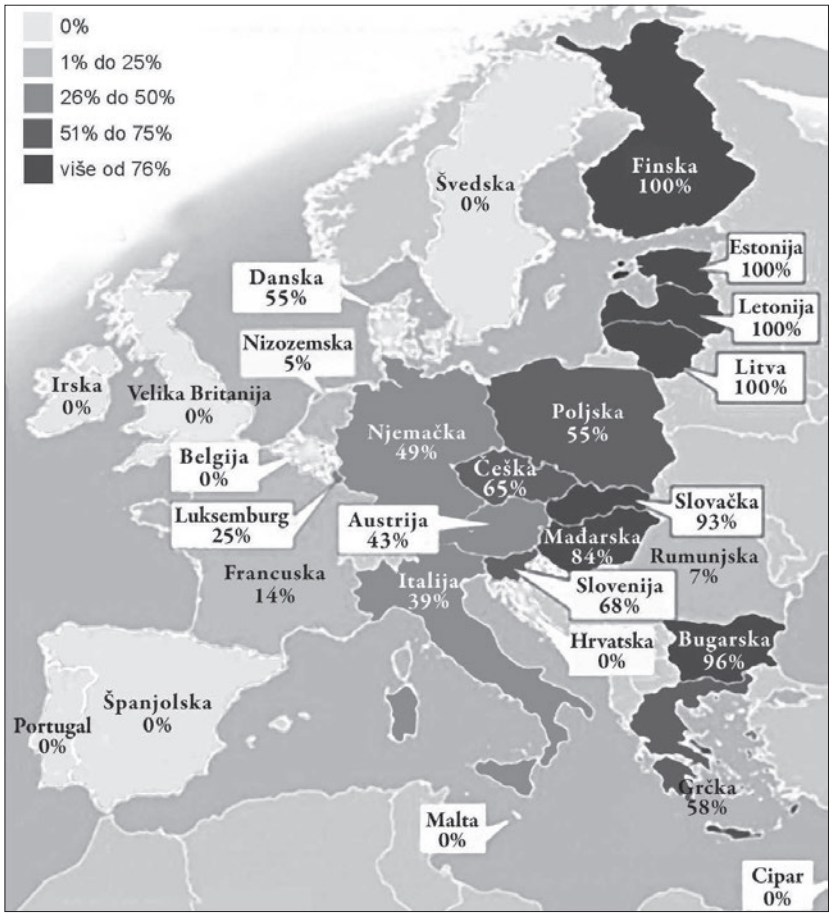

Izvor: Eurogas (http://www.eurogas.org/uploads/2016/flipbook/statistical-report-2015/index.html#p=16; pristupljeno 8. veljače 2017.)

potražnje u Europi nastojala zamijeniti prodajom svojeg plina Kini.[15] No, ruski su prihodi od prodaje energenata i dalje bitno zavisni od Europske unije. Zbog toga Rusija i dalje planira gradnju cjevovoda u Europi. Iako je, za sada, propao ruski plan o izgradnji plinovoda nazvanog Južni tok. U nastojanju da zaobiđe transport energenata kroz Ukrajinu, Rusija je predvidjela otvaranje plinovoda preko Bugarske, Srbije, Mađarske, sve do Austrije i Italije. Zbog pritiska SAD-a od projekta su počele odustajati Srbija i Bugarska, a konačni udarac projektu je zadala Europska komisija. Komisija je ustvrdila da Južni tok

[15] Postignut je sporazum o izgradnji cjevovoda Snaga Sibira, kao i cjevovoda Altai. Snaga Sibira trebala bi biti stavljena u funkciju 2018. godine, dok za Altai nije određen precizan rok izgradnje. Snaga Sibira imao bi kapacitet od 38 milijardi kubičnih metara godišnje, a za Altai je predviđen kapacitet od 30 milijardi kubičnih metara godišnje. Za usporedbu, potrošnja EU 2013. godine je iznosila 430 bilijuna milijardi kubičnih metara. Iste godine Kina je potrošila 162 milijardi kubičnih metara. Usp. Alexander Gabuev, *Friends with Benefits? Russian-Chinese Relations After the Ukraine Crisis*, Moskva, Carnegie, 2016, str. 10.

Ruski plinovodi u Europi

Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Russia_in_the_European_energy_sector#/media/File:Major_russian_gas_pipelines_to_europe.png (pristupljeno 7. veljače 2017.)

može biti protiv europskog prava. Neuspjeh u izgradnji Južnog toka Rusija nastoji nadoknaditi izgradnjom Turskog toka. Nakon pomirenja Erdogana i Putina taj plan je postalo izgledan. Također, Ruske su kompanije nastojale gubitak tržišta u EU nadoknaditi izvozom energenata u Kinu. Naravno, pitanje je koliko će rasti kinesko gospodarstvo i njegova potreba za energentima. Zbog toga će u dogledno vrijeme glavnu ulogu u ruskoj energetskoj politici, kao i u odnosima između Rusije i Europske unije, imati će plinovodi u Europi. Najvažnija je izgradnja druge cijevi Sjevernog toka koji ruski plin preko dna Sjevernog mora doprema direktno u Njemačku.

Očigledno je da energetske politike Europske unije i Rusije duboko zavise jedna od druge te su Unija i Rusija zbog toga u dogledno vrijeme upućene na međusobnu suradnju. Pretpostavka izgradnje novih boljih odnosa jest da Rusija pruži još jasnije dokaze da ne vodi agresivnu politiku prema EU, osobito državama na Baltiku i Poljskoj, te da EU oblikuje integriranu vanjsku i sigurnosnu politiku i da se emancipira od SAD-a. Naime, interesi SAD-a i EU se u

mnogočemu podudaraju, ali nisu potpuno istovjetni. To dokazuje čak i ishod ekonomskih sankcija prema Rusiji.[16]

Slijedi novo propitivanje odnosa u trokutu EU–SAD–Rusija, a na ishode će naravno utjecati i Kina. Čini se da unipolarni svijet naprosto nije moguć, te da će međunarodna politika biti određena multipolarnim odnosima. Jedan od ključnih bit će upravo odnos Europske unije i Rusije.

Novo partnerstvo?

U promišljanju novih odnosa između Rusije i Europske unije treba poći od činjenice da ni ruski narod niti ruske elite nisu orijentirani antizapadno. Demokracija i slobodno tržište su i u Rusiji postale čarobne riječi. Zbog toga su, suprotno od teza koje zagovaraju nastavak politike izolacije i okruženja Rusije, u europskoj javnosti prisutni stavovi koji zagovaraju jačanje politike „kooperativne sigurnosti" s Rusijom. Zbog toga izgleda da politika sankcija spram Rusije ne može biti strategija, nego samo taktika EU.

Problem Krima ostaje trajna sjenka nad odnosima Rusije i Europske unije. Naime, popuno je jasno da ruski narod Krim jednostavno smatra dijelom Rusije i da u dogledno vrijeme niti jedna buduća politička elita Krim neće vratiti Ukrajini. Stav ruskih građana jasno pokazuju priložene tablice:

Odgovori ruskih građana na pitanje jeste li za pripojenje Krima Rusiji.

	Za pripojenje	*Teško mi je odgovoriti*	*Protiv*
Ožujak 2015.	72%	14%	14%
Ožujak 2014.	79%	13%	9%

Izvor: Anketa centra Levada od 13. — 16. svibnja 2015, N= 1600. Objavljeno 24. svibnja 2015. (http://www.levada.ru/print/23–03–2015/krym-i-rasshirenie-rossiiskikh-granits)

Na pitanje smatrate li rusku odluku o pripojenju Krima konačnom i neopozivom, većina ruskih građana odgovara potvrdno.

Odluka je konačna i neopoziva	*Teško mi je odgovoriti*	*Ruska odluka pod određenim okolnostima može se promijeniti*
85%	11%	4%

Izvor: Anketa Instituta za istraživanja javnog mnijenja *WZIOM od 21. — 22. veljače 2015, N= 1600. Obavljena 22. ožujka 2015.* (http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=115184)

[16] U 2014. godini, dakle u vrijeme sankcija, trgovinska razmjena između Rusije i SAD-a porasla je za 6%, dok je u isto vrijeme trgovina između Rusije i EU u prva dva mjeseca 2015. godine pala za 32%. (http://www.vecernji.hr/svijet/sad-trguje-eu-i-dalje-dosljedan-u-hladnom-ratu-s-moskvom-1008288, pristupljeno 12. rujna 2016.)

Očito je da se većina Rusa nije slagala s arbitrarnom odlukom Hruščova 1954. godine kojom je taj poluotok pripojen Ukrajini, tada još sovjetskoj republici i dijelu SSSR-a. Krim, dakle, postaje integralni dio Ruske Federacije. Očigledno je da će se — ukoliko se odnosi između EU i Rusije nastoje poboljšati — EU trebati praviti da pitanje Krima ne postoji, odnosno, da će ga nekim diplomatskim manevrom jednostavno „zamrznuti".

Ključ za poboljšanje odnosa jest propitivanje teze da Rusija vodi imperijalističku politiku. Unutar Unije strah od ruskog imperijalizma je osobito prisutan u Poljskoj i državama Baltika. Iako mi se čini da je utemeljen na povijesnim iskustvima, očito je da ima političku dinamiku. Tu dinamiku SAD želi upotrijebiti da bi se ostvario plan o Tri mora (Baltičko, Jadransko i Crno). Riječ je planu, koji najsnažnije zagovaraju Poljska i Hrvatska (osobito hrvatska predsjednica Kolinda Grabar Kitarović). Taj plan polazi od ciljeva američke politike i zagovara stvaranje svojevrsna obrambenog koridora prema Rusiji. Izgledi da bude realiziran nisu osobito veliki. Ne radi se samo o tomu da se narode na rubu Unije ponovo pretvara u graničare, nego o tomu da su prema Tri mora skeptične i neke države Višegradske skupine koje bi trebale biti njegov oslonac. Riječ je prije svega o Češkoj i Mađarskoj, dok Slovačka mudro šuti. Skeptične su također i zemlje jezgra Europske unije: Njemačka, Francuska i Italija. Iz toga se jasno vidi da one svoj interes vide u suradnji s Rusijom, a na u sukobu. Vjerojatno smatraju da priča o ruskom imperijalizmu nije do kraja uvjerljiva. I to ne zbog toga što je Putin istaknuo da ne planira povratak na imperijalnu politiku, kako je to istaknuo Sakwa.[17] Jasno je da u politici nikome ne treba vjerovati na riječ. Skepsa prema tezi o moćnom ruskom imperijalizmu utemeljena je u spoznajama strukture ruskog društva, ekonomije i politike. Izgleda da se u jezgru EU naprosto uviđa da Rusija nema snage da se ponovo uspostavi kao imperij. Rusija je suočena s demografskom krizom. Broj ruskog stanovništva stalno opada, a ni vojno, ni privredno nije dovoljno jaka.[18] Teza o imperijalizmu često puta naprosto proističe iz nedovoljno precizne uporabe pojmova. U analizama se naime nije pravila razlika između izgradnje države i uspostavljanja imperija. Za razliku od imperija, koji stalno teži teritorijalnom širenju, država ima jasne granice i strukturu stanovništva. Prema tom kriteriju Rusija je

[17] Richard Sakwa, *Putin. Russia's Choice*, Routledge, London–NewYork, 2004, str. 173.

[18] Riječ je o oko 146 milijuna Rusa, nasuprot 506 milijuna građana EU. BDP Rusije po glavi stanovnika iznosi 7.742 $, dok je BDP EU po glavi stanovnika 37.262 $. Vojni izdaci Rusije su 2015. godine iznosili 66 421 milijardu američkih dolara, Francuske 50 860 milijarde, Njemačke 39 393. Vidi se da i bez ostalih pribrajanja investicija članica EU Francuska i Njemačka zajedno izdvajaju više od Rusije. Izračun prema podacima SIPRI, navedenim u: Boban i Cipek, *nav. dj.*, str. 308. Naravno, da to nije jedini mogući kriterij, naime uvijek se postavlja pitanje mogućnosti djelotvornog sabiranja snaga EU, ali podaci nedvojbeno pokazuju njezinu premoć.

nacionalna država. Kao i svaka druga nacionalna država — koju vode sposobne elite — Rusija nastoji širiti svoju moć. I to prije svega mirnim putem: ekonomskim investicijama i energetskom politikom. Kremlj naime dobro zna da sukobi sa Zapadom iscrpljuju Rusiju. Ruska volja za moći nije dakle potaknuta klasičnom imperijalnom idejom teritorijalnog širenja, nego oblikovanjem jasnoga ruskog identiteta u vanjskoj politici. Identiteta i interesa, koji bi međunarodna zajednica, prema ruskom mišljenju, trebala uvažavati. Pokazalo se da nacionalna država nije stvar prošlosti, nego još uvijek odlučujući izvor solidarnosti i demokracije. Ta činjenica i danas bitno određuje međunarodnu politku.

U tom kontekstu treba sagledavati i ciljeve i ruske vanjske politike prema Europskoj uniji. Treba istaknuti da je u ruskoj politici jugoistok Europe ipak manje važan. Za odnose EU i Rusije, od presudne je važnosti pozicija Savezne Republike Njemačke. Riječ je o zemlji koja ima interesa zadržati suradnje s Rusijom, a istovremeno je i važna europska saveznica SAD-a. Rusija je nezaobilazna za opskrbu Njemačke energentima, a SAD je nakon Francuske najveći uvoznik njemačkih proizvoda. Dakle, budućnost europsko-ruskih odnosa vodi preko njemačkih pokušaja da riješi kvadraturu kruga. Rješenje bi se moglo tražiti u integriranju europske vanjske i sigurnosne politike. Programi integracije već su oblikovani, a razvijaju se i novi programi jačeg integriranja Europske unije putem oblikovanja jedinstvene vanjske i sigurnosne politike.[19] U temeljima vanjske politike EU jest težnja za suradnjom s drugim državama. Stoga treba zaključiti da unatoč krizi, prostor za suradnju između Rusije i Europske unije, osobito u energetskoj politici, još uvijek postoji.

Literatura

Bastian, Katrin, *Die Europäische Union und Russland. Multilaterale und bilaterale Dimensionen in der europäischen Außenpolitik*, VS Verlag, Wiesbaden, 2007.

Boban, Davor, „Povratak Rusije na svjetsku pozornicu", *Političke analize*, 2011, br. 7, 2011, str. 14–19.

Boban, Davor i Tihomir Cipek, *Politički sustav Rusije*, University Press, Sarajevo; Plejada, Zagreb, 2017.

Caratan, Branko, „Kraj Sovjetskog Saveza — Perestrojka bez Gorbačova", *Politička misao*, vol. 29, br. 3, 1992, str. 48–66.

Donaldson, Robert H. i Joseph L. Nogee, *The Foreing Policy of Russia. Changing System, Enduring Interests*, M. E. Sharpe, Armonk–N. Y.–London, 2009.

Eitelhuber, Norbert, *Russland im 21. Jahrhundert. Reif für eine multipolare Welt? — Eine Analyse der strategischen Kultur Russlands*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–New York–Oxford, 2015.

[19] https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/ef9668ab-5173–11e7-a5ca-01aa75ed71a1/language-hr/format-PDF/source-31338248

Gabuev, Alexander, *Friends with Benefits?Russian-Chinese Relations After the Ukraine Crisis*, Carnegie, Moskva, 2016.
Golts, Alexander, "Die Militärreform in Russland und ihre Folgen", *Russland-analysen*, br. 306, 4. 12. 2015, str. 2–15.
Götz, Roland, "Die Wirtschaftspolitik der belagerten Festung. Das Glasjew-Programm", *Russland-analysen*, br. 305, 20. 11. 2015, str. 6–12.
Gvosdev, Nikolas K.; Marsh, Christoper, *Russian Foreign Policy. Interests, Vectors, and Sectors*, SAGE, London, 2014.
Henderson, James, "Russia's Changing Gas Relationship with Europe", *Russian Analytical Digest*, br. 163, 24. veljače 2015, str. 2–6.
Heinrich, Andreas, "Exportoptionen für russisches Erdgas nach dem Scheitern von South Stream", *Russland-analysen*, br. 303, 23. 10. 2015, str. 2–6.
Kaczmarski, Marcin, *The Bear watches the Dragon. The Russian debate on China. (OSW Point of View*, br. 31, February), OSW, Varšava, 2013.
Karaganov, Sergei (ur.), *Toward the Great Ocean, or the New Globalization of Russia*, Valdai Discussion Club, Moskva, 2012. (http://vid-1.rian.ru/ig/valdai/Toward_great_ocean_eng.pdf.)
Katz, Mark N., "Aggression und Reaktion. Russland, die Ukraine und der Westen", *Osteuropa*, 2015, br. 1–2, str. 57–64.
Klein, Margarethen, "Russlands Chinapolitik: Interessen, Strategien, Perspektiven", *Russland-analysen*, br. 260, 28. 6. 2013, str. 2–4.
Klein, Margarete, "Russlands Syrienpolitik: Ein Drahtseilakt oder eine Sackgasse? Zwischen Großmachtanspruch und Selbstisolation", *Russland-analysen*, br. 233, 10. 2. 2012, str. 3–4.
Kuhrt, Natasha, "The Russian Far East in Russia's Asia Policy. Dual Integration or Double Periphery?", *Europe-Asia Studies*, vol. 64, br. 3, 2012, str. 471–493.
Lane, David, "Was für eine Wirtschaft hat Russland?", *Russland-analysen*, br. 107, 7. 7. 2006., 2–7.
Petro, Nicolai N.; Alvin Z. Rubinstein, *Russian Foreign Policy. From Empire to Nation-State*, Longman, New York, 1997.
Mackinder, Halford J. (1904), "The Geographical Pivot of History", *The Geographical Society*, vol. 23, br. 4, str. 421–437.
Nelson, Elizabet; Robert Orttung, Robert; Livshen, Anthony, "Measuring RT's Impact on YouTube", *Russian Analiytical Digest*, br. 177, 8 December 2015, str. 2.
Sakwa, Richard, *Putin. Russia's Choice*, Routledge, London–NewYork, 2004.
Schröder, Hans-Henning, "Der Terror, die Türkei und die alltäglichen Probleme ... Die "Botschaft an die Föderalversammlung" zeigt, dass Putin ein politisches Konzept fehlt", *Russland-analysen*, br. 307, 18. 12. 2015., str. 2–13.
Trenin, Dmitri, *True partners? How China and Russia see each other*, Centre for European Reforme, London, 2012.
Tsygankov, P. Andrei, *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, Roman & Littlefield, 2013.
Vukadinović, Radovan, „Izazovi novom svjetskom poretku", *Politička misao*, vol. 35, br. 2, 1998, str. 79–93.
Wipperfürth, Christian, *Russlands Außenpolitik*, VS Verlag, Wiesbanden, 2011.

Izvori sa interneta:

https://www.thenewamerican.com/usnews/foreign-policy/item/1384-clinton-on-propaganda-budget-us-losing-information-war
http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/EUugovori/11992M_Ugovor_o_EU-u_hrv.pdf

http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/
EUugovori/12007L_Ugovor_iz_Lisabona_hrv.pdf
https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/
publication/ef9668ab-5173–11e7-a5ca-01aa75ed71a1/
language-hr/format-PDF/source-31338248
http://balkans.aljazeera.net/vijesti/
rezolucija-o-jerusalemu-kako-su-glasale-sve-drzave
http://www.vecernji.hr/svijet/
sad-trguje-eu-i-dalje-dosljedan-u-hladnom-ratu-s-moskvom-1008288
http://ec.europa.eu/world/agreements/prepareCreateTreatiesWorkspace/
treatiesGeneralData.do?step=0&redirect=true&treatyId=201
https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/
publication/ef9668ab-5173–11e7-a5ca-01aa75ed71a1/
language-hr/format-PDF/source-31338248
https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/
publication/9c03bbc3–982d-11e7-b92d-01aa75ed71a1/
language-hr/format-PDF/source-43605408
https://publications.europa.eu/hr/publication-detail/-/
publication/ef9668ab-5173–11e7-a5ca-01aa75ed71a1/
language-hr/format-PDF/source-31338248

Tihomir Cipek

Russian and the European Union. What is left of the partnership?

The text shows relations between Russia and European Union after the crisis in Ukraine and the Russian accession of Crimea. First, based on the constructivist theory of international relations, the main characteristics of Russian and European foreign policy are analyzed. The main features of the Partnership and Cooperation Agreement signed between the European Union and Russia in 1994 are noted. Subsequently, their mutual relations in energy policy and its influence on relations between European Union and Russia are considered. The author's thesis is that the very different interests of EU member states related to energy policy make it impossible to establish a single European policy towards Russia. At the end of the text, the projection of the basic features of relations between Russia and the European Union is proposed. Finally, it is concluded that considering the relations with Russia the strong EU members will pursue their national interests, while the countries of Central Europe will wander among the interests of the EU, USA and attempts to shape their own foreign policy based on the established national interests. In the long run, it follows that the European Commission will attempt to further integrate European Union by forming the common foreign and security policy.

Key words: foreign policy, energy policy, Russia, Vladimir Putin, European Union, partnership in international politics, state interests

Ilija Vujačić*

UDK 32:172.15(497.16)

Kontekstualnost ustavnog patriotizma — crnogorska perspektiva

Autor nudi normativno opravdanje i kontekstualnu analizu mogućnosti za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori. Prvo se ukazuje na opšte karakteristike ustavnog patriotizma kao političke strategije integracije, a potom se razmatraju mogućnosti njenog uspostavljanja u crnogorskom društvu. Polazi se od građanskog karaktera države kao preduslova za uspostavljanje ustavnog patriotizma i pokazuje koje su prednosti ustavnog patriotizma u odnosu na druge strategije integracije. Na kraju se ukazuje na kontekstualna ograničenja i prepreke, kao i na pretpostavke za uspostavljanje ustavnog patriotizma.

Ključne riječi: politička integracija, ustavni patriotizam, ustav, građanska država, Crna Gora, identitet, nacionalne zajednice

Uvod: o ustavnom patriotizmu uopšte

Namjera i namjena ovog teksta je da ponudi normativno opravdanje i kontekstualnu analizu mogućnosti i dometa strategije ustavnog patriotizma u Crnoj Gori, imajući na umu da je Crna Gora od donošenja Ustava 2007. godine definisana kao *građanska država*, što je neophodna pretpostavka ustavnog patriotizma kao integrativne strategije.

Prvo ću, za one čitaoce koji nijesu upoznati sa ovom strategijom političke integracije — svedeno i u nekoliko teza — dati osnovne karakteristike ustavnog patriotizma uopšte, da bih u nastavku teksta ukazao na njegovu kontekstualnost (kao jednu od glavnih odlika) na primjeru Crne Gore i tako situirao argumentaciju u prilog ustavnog patriotizma. Ukazat ću prvo na prednosti, potom na prepreke i poteškoće i moguće načine njihovog prevazilaženja, i na kraju na preduslove za uspostavljanje ove strategije.

Za razliku od drugih normativnih strategija političke integracije, ustavni patriotizam je posebno pogodna strategija za kulturno diferencirana društva,[1] jer podrazumijeva široko inkluzivan koncept

* Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije. ilija.vujacic@udg.edu.me

[1] Sam koncept je u političko promišljanje unio Dolf Šternberger (Sternberger) u posebnom kontekstu Njemačke, 1979. godine u uvodniku u dnevniku *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a obnovio ga je u jednom intervjuu 1989. godine Jirgen (Jürgen) Habermas: „A sada o kolektivnom identitetu Njemačke poslije Drugog svjetskog rata ... Za nas kao građane Savezne Republike Njemačke ja držim ustavni patriotizam (Verfassungpatriotismus) kao jedini mogući oblik patriotizma". (Jürgen Habermas, "Grenzen des Neohistorismus", in: *Nahholedne*

građanstva i identifikaciju sa političkim principima i vrijednostima koje su zajedničke *svim* građanima, bez obzira na etničku, vjersku, lingvističku ili neku drugu grupnu pripadnost. Kao specifična forma patriotizma on podrazumijeva kombinaciju univerzalnih principa koji omogućavaju jednaku slobodu za sve (ljudska prava, jednakost pred zakonom i vladavina prava) i priznanja i uvažavanja kontekstualno datih identitetskih posebnosti. To znači da građani prihvataju univerzalne konstitucionalne principe[2] i da priznaju jedni drugima pravo na izražavanje identitetskih posebnosti (nacionalnosti, vjere, jezika, jednom riječju njihovih kulturnih identiteta)[3] izgrađujući zajednički život, slijeđenjem kontekstualno formiranih univerzalnih vrijednosti i normi sadržanih u ustavnom uređenju odnosnog društva.

Za razliku od asimilatorskog liberalnog nacionalizma i segregativnog liberalnog multikulturalizma, ustavni patriotizam naglašava jedinstvo, inkluzivan je i ne zapostavlja različitosti. Dok prvi privileguje nacionalnu kulturu dominantne nacije, pa problemi članstva, pripadanja i privrženosti ostaju i dalje neriješeni uprkos garantovanja manjinskih prava (tako da je ova strategija ekskluzivistička, asimilatorska i zato neprimjenljiva za multikulturna društva) drugi prenaglašava različitosti i podstiče dezintegraciju. Jasno je da etnička i vjerska heterogenost Crne Gore delegitimiraju strategiju liberalnog nacionalizma, a da iz razloga očuvanja demokratskog jedinstva tako heterogene države, delegitimiraju i liberalni multikulturalizam.[4]

Ustavni patriotizam integriše građane jedne političke zajednice zajednički uspostavljenim pravilima, procedurama i praksama, a ne nekim zajedničkim etičkim ciljevima, dakle formalno, a ne

---

revolution, Kleine Politische Schriften, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990, S. 151). Habermas je ovom pojmu dao i usmjerenje i univerzalnu snagu i uticaj u više svojih tekstova u posljednjih trideset godina. Među najuticajnije razrade ovog koncepta kasnije spadaju knjige i tekstovi Jan Verner Milera (Jan-Werner Müller), Atrakte Ingram (Attracta), Pečena Markela (Patchen Markell) i dr.

2 Majkl (Michel) Rosenfeld je odredio zahtjeve modernog konstitucionalizma kao one koji u naširem smislu obuhvataju „ograničenje vlasti, privrženost vladavini prava i zaštiti fundamentalnih prava". (Michel Rosenfeld, "Introduction" in: Michel Rosenfeld (ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, Durnham and London, 1994, Kindle Edition, p. 3.)

3 „Ustavnopatriotsko vezanje za ta načela mora se, dakako, hraniti iz suglasne baštine kulturnih predaja." (Jürgen Habermas, „Povijesna svijest i posttradicijski identitet. Zapadna orijentacija Savezne Republike Njemačke", u: *Politička misao*, vol. XXXVIII, br. 2/2001, str. 133.)

4 O integrativnim insuficijencijama liberalnog nacionalizma sam pisao u: Ilija Vujačić, „Ustavni patriotizam kao strategija političke integracije za multikulturna društva", koji će se uskoro pojaviti u *Godišnjaku CANU*, a o (ne)opravdanosti strategije liberalnog multikulturalizma u Crnoj Gori u: Ilija Vujačić, „Društvena integracija i etno-kulturna različitost", u: *Globalizam i/ili nacionalizam*, CANU, 2018 (u štampi)

supstantivno.[5] Ovim se građanski identitet odvaja od predpolitičkih plemenskih, etničkih, vjerskih, lingvističkih identiteta i na taj način u koncepciji *postnacionalnog identiteta* vrši odvajanje države od nacije. A kako ustavni patriotizam kombinuje univerzalno i partikularno, to je on dovoljno inkluzivan da uvaži činjenicu kulturnog pluralizma i u svojoj kombinaciji univerzalnih principa i kontekstualne partikularnosti obezbijedi jedinstvo i stabilnost, ali i demokratičnost odnosne političke zajednice. Izvor patriotskih osjećanja tu nije nečije etničko porijeklo i nacionalna pripadnost, nego područje uzajamne saglasnosti i liberalno-demokratski način utemeljenja vladavine, s obzirom na to da svi građani učestvuju u formiranju ustavnog ustrojstva i političkog uređenja. A s obzirom na to da su ustavna pravila i principi kontekstualizovani, izraz su osobenog istorijskog iskustva i tradicije određene političke zajednice, pa izražavaju i potrebe partikularnih identiteta.

Na taj način upravo sami građani odlučuju što im je zajedničko i orijentišu se prema zajedničkom smislu, tragajući za harmonizacijom različitosti. Konačno, iz ovog uzajamnog priznanja članova političke zajednice, koji su posvećeni ustavnom ustrojstvu koje su uspostavili i nastavljaju da ga preoblikuju generacijama, proizilazi i *građanska solidarnost*. Sam ustavni patriotizam mora povremeno da se preispita i iznova odredi u svjetlu daljeg razvoja i poboljšanja principa koji su okosnica ustavnog ustrojstva. Zato je ustavni patriotizam *refleksivan* (jer pretpostavlja racionalno tematiziranje, uspostavljanje, oblikovanje i mijenjanje zajedničkih vrijednosti)*, otvoren* (jer podrazumijeva otvorenu budućnost i spremnost građana da promišljaju nova iskustva i prilagođavaju im svoju privrženost) i *dinamičan* (jer podrazumijeva preispitivanje i korigovanje s obzirom na nova iskustva u oblikovanju zajedničkog života građana). Ova refleksivnost, otvorenost i dinamičnost ustavnog patriotizma proizilaze iz njegovog počivanja na kulturno-istorijskoj kontekstualnosti univerzalnih principa i konkretnim institucijama određenog kulturnog i političkog nasljeđa. U tom refleksivno-deliberativnom procesu privrženosti i lojalnosti normama, vrijednostima i praksama zajedničkog života dobija se onaj afektivno-racionalni naboj koji zamjenjuje puku emocionalnu zaslijepljenost pretpolitičkim vezama porijekla tzv. etničkog ili običajnog patriotizma, kao „*prirodne* ljubavi i samorazumljive moralne dužnosti".[6]

Ustavni patriotizam ne negira važnost partikularnih kulturnih identiteta u političkoj zajednici, a demokratskom odlučivanju o

---

[5] Građanstvo se ne može zasnivati na „supstantivnom konsenzusu o vrijednostima, već samo na konsenzusu o procedurama za legitimno donošenje zakona i legitimno vršenje vlasti". (Jürgen Habermas, "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998., p. 225.)

[6] Esad Zgodić, „Ustavni patriotizam za Bosnu i Hercegovinu", *Godišnjak BZK Preporod,* X/2010, str. 17. (podvukao I. V.)

posebnim interesima koji se odnose na nacionalnost i kulturu prilazi na način koji ne favorizuje ni jednu naciju ili kulturu. Tek na taj način kod svih građana može da se razvije osjećaj pripadanja, zajedništva i solidarnosti, na osnovu toga da žive u zajedničkom domu kojemu su privrženi i za njega spremni da učine i više nego što je zakonom propisano. Na taj način ova kontekstualno obojena posvećenost univerzalnim normama i vrijednostima ustavne demokratije rađa opštu posvećenost konstitucionalnoj demokratiji i stvara integraciju (osjećaj kohezije) zasnovanu na zajedničkom post-nacionalnom političkom identitetu, koji opet počiva na uzajamnom priznanju demokratskih vrijednosti i ljudskih prava, onako kako su kontekstualizovana u konkretnoj ustavnoj tradiciji. Postnacionalni identitet je politički identitet u kome se pripadnost formira zajedničkim sistemom vlasti koji je izgrađen na ustavu i sadašnjim i budućim kulturnim razlikama i pluralnosti i njima prilagođen. U tom smislu se može odrediti kao politička privrženost i ponos pripadanja pravno uređenoj republici, a ne naciji.

Ustavni patriotizam za Crnu Goru

U današnjoj Crnoj Gori, deceniju nakon uspostavljanja njenog *radikalno novog* političkog identiteta, moguće je izgraditi zajednički postnacionalni identitet, gdje će se građani identifikovati sa ustavnim ustrojstvom koje počiva na univerzalnoj ideji slobode i jednakosti građana i odnosi se na sve bez izuzetka, jer ne favorizuje nijednu posebnu naciju ili vjeru. Politički identitet Crne Gore, kao ustavno-demokratske *građanske države*, zahtijeva inkluzivni koncept građanstva i osnovnu pravednost da je svaki građanin priznat za jednakog i da ima jednaku priliku da učestvuje u izgradnji zajedničkog smisla. Od toga zavisi i uspjeh političke zajednice, jer tamo gdje nije svaki pojedinac priznat i tamo gdje se guše posebni identiteti, zajednica ne može da prosperira, jer će nepriznati pojedinci i kulturne grupe bojkotovati takvu zajednicu odbijanjem da učestvuju u tom zajedničkom političkom poduhvatu. U tako pluralnom društvu, kao što je crnogorsko, osnovna pravednost nalaže da se priznaju različite koncepcije dobra i stilovi života i da se svima ne nameće jedna koncepcija, jer bi se tada gubila pravednost i legitimnost zajednice. Priznanje multikulturnog karaktera društva povlači za sobom stalno provjeravanje legitimnosti političke zajednice kroz javnu raspravu i zajedničko utvrđivanje društvenih prioriteta. A to od svih normativnih strategija političke integracije, može da ostvari samo strategija ustavnog patriotizma.

Preduslovi za to su stvoreni Ustavom iz 2007. godine, kada je uspostavljena kvalitativno drugačija percepcija kolektivnog identiteta u odnosu na prethodne ustave, jer je Crna Gora definisana kao *građanska država*. A ustavni patriotizam upravo predstavlja ustavno-političku „nadogradnju" građanske ustavne koncepcije i logičan završetak takve građanske konstrukcije države, koji omogućava učvršćenje

ovako rekonstruisanog kolektivnog identiteta, s one strane nacionalne države i nacionalizma (bio on liberalan ili ne) i uspostavljanje trajnijeg zajedničkog političkog identiteta i lojalnosti prema političkoj zajednici koji se „oblikuju u polju političkih principa i vrijednosti koje proizvodi sam ustav", tj. u polju samoreferentnog ustava.[7] Naravno, ova samoreferentnost se ne odnosi samo na pisani dokument ustava, nego i na politički prostor javne deliberacije koji čine svi građani kao aktivni učesnici u raspravi i odlučivanju, bez obzira na nacionalnost, vjeru, jezik ili neko drugo partikularno svojstvo.

Upravo uzajamnim priznanjem nas kao članova istorijske zajednice Crne Gore, posvećenih ustavnom uređenju koje smo stvorili i dalje ga izgrađujemo i učvršćujemo, ostvaruje se politička integracija. Naša je moralna građanska dužnost — svih građana Crne Gore — da u zajednici kojoj pripadamo, aktivno učestvujemo u njenom oblikovanju i ustrojavanju, da je uređujemo i unapređujemo. Mi smo ti koji najbolje poznajemo uslove našeg zajedničkog života, sve njegove rizike i mogućnosti, moralne dileme i političke izazove. Zato mi najbolje možemo i procijeniti što je u zajedničku korist svih nas i kako možemo prevazilaziti tekuće probleme i podjele. Ovo je dobro zapazio akademik Mijat Šuković, jedan od „očeva osnivača" građanske Crne Gore, kada je o građanskom identitetu Crne Gore zaključio: „Ustavna koncepcija građanske države obavezuje i podrazumijeva da se u njoj (u Crnoj Gori kao i svakoj drugoj građanskoj državi) izgrađuje i učvršćuje domovinski građansko-državni identitet... i da se njegovo ime izvodi *iz imena države* (podv. I. V.), da njegova odrednica bude — *građanski crnogorsko-državni identitet*. Suštinu tog domovinskog građansko-državnog identiteta, saglasno suštini i zahtjevima građanske države, čini kulturološko-patriotski odnos prema državi u kojoj se živi, čiji su najvažniji sadržinski elementi: svjesna, racionalna i emocionalna privrženost državi u kojoj se živi; njeno doživljavanje kao svoje domovine; odnos prema njoj sa poštovanjem i ljubavlju; kritički odnos prema njenim slabostima i nedosljednostima sa ciljem unapređenja i učvršćenja njenog, a ne njenog slabljenja ili potkopavanja."[8]

U Crnoj Gori je u posljednjih deset godina predlagano nekoliko strategija integracije: liberalni nacionalizam, liberalni multikulturalizam i ustavni patriotizam. Prva strategija političke integracije koja je bila isprobana u Crnoj Gori bila je neliberalna i nedemokratska strategija ustavnog nacionalizma, koja je bila na djelu u svim postjugoslovenskim

[7] Riječ je o ustavu koji, kao i drugi demokratski ustavi, podrazumijeva sve demokratske principe i procedure, ali za razliku od njih se ne poziva na neke spoljnje vrijednosti (nacija, republika) niti se njima legitimiše (pa ne može njima biti ni delegitimisan), već se legitimiše pozivanjem na sopstvenu unutrašnju moralnost (Habermas), koja se sadrži u liberalno-demokratskim univerzalnim principima jednake slobode i vladavine prava. (Up. Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, nav. izdanje, str. 208.)

[8] Mijat Šuković, *Ustavno pravo. Univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009., str. 186–187.

državama devedesetih godina prošlog vijeka.[9] Naime, prema Ustavu Crne Gore iz 1992. godine Crna Gora je ustavno samorazumijevana kao etnička država: „na osnovu istorijskog prava crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečenog u vjekovnim borbama za slobodu".[10] A tamo gdje se jedna multikulturna zajednica definiše etnički kao država većinske nacije, uprkos unijetim pravima manjina, ona se shvata kao država određene nacije, a ne svih njenih građana. Ovu činjenicu i posljedice ovakve etničke definicije države nije moglo da poništi niti ublaži pozivanje na suverenost građana u čl. 2 Ustava.

Što se tiče strategije liberalnog multikulturalizma i liberalnog nacionalizma više je razloga zašto ni jedna ni druga nijesu pogodne za integraciju društva u Crnoj Gori i o tome sam pisao na drugim mjestima.[11] Ovdje želim da ukažem na prednosti i mogućnosti ustavnog patriotizma za Crnu Goru.

Osnovne prednosti ustavnog patriotizma (da je inkluzivan i prihvatljiv za sve; pravedan; podstiče svijest o zajedničkom domu bez obzira na etničke, vjerske i lingvističke ili druge razlike; stvara građansku privrženost i solidarnost; ostvaruje koheziju društva i stabilnost i trajnost političke zajednice; priznaje punu legitimnost i moralno dostojanstvo različitih načina života i ne guši razvoj različitih kultura; počiva na razložnoj raspravi i omogućava je; kritičan je i dinamičan; podstiče toleranciju i politiku umjerenosti; omogućava interkulturalizam; sprovodljiv je i djelotvoran)[12] su one koje ga preporučuju za jedno multikulturno društvo kao što je crnogorsko.

---

[9] O toj strategiji i njenim antiliberalnim karakteristikama i dezintegracionim i potencijalno belicističkim posljedicama up. razmatranja Roberta Hajdena (Hayden) u nekoliko njegovih radova: Robert M. Hayden, "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992, p. 655. (Dostupan je i digitalizovani tekst na: https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/pre1998/1993–807–20–4-Hayden.pdf.). Up. takođe i njegov tekst "Contitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia", *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996. Kasnije će ovaj period rane postkomunističke ustavno-pravne izgradnje ovih država Hajden nazvati i „državni šovinizam" (Up. Robert M. Hayden, "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, (Nov. 1996) pp. 783–801), kao „institucionalizovanu podelu na one koji su iz suverenog, etnički definisanog naroda i na one koji to nisu". (Robert M. Hajden, *Skice za podeljenu kuću: ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B 92, Beograd, 2003, str. 31) Up. i moj već navođeni tekst „Ustavni patriotizam kao strategija političke integracije za multikulturna društva".
Poslije 2000. godine u svim ovim državama došlo je do redefinisanja političkog identiteta napuštanjem ove strategije i usvajanjem strategije bilo liberalnog nacionalizma bilo liberalnog multikulturalizma. Jedino će do radikalne promjene određenja države doći u Crnoj Gori, kada se iz ustavnog teksta izbacuje pozivanje na istorijsko pravo crnogorskog naroda na sopstvenu državu, Crna Gora definiše kao građanska država i u petom odjeljku Ustava iz 2007. godine znatno proširuju tzv. manjinska prava.

[10] Ustav Republike Crne Gore, Osnovne odredbe „Sl. listu RCG", br. 48/92

[11] U tekstovima navedenim u fusnoti br. 4 gore.

[12] O ovim prednostima ustavnog patriotizma nad ostalim strategijama političke integracije sam detaljnije pisao u tekstu „Ustavni patriotizam kao strategija

S obzirom na to da se ustavne norme i principi kontekstualizuju, to jest miješaju sa kontigentnim istorijskim kontekstom da bi „upili distinktni ukus partikularnog kulturnog i političkog konteksta",[13] oni treba da proizilaze iz *crnogorskog istorijskog i kulturnog konteksta*. Zahvaljujući tome ni patriotska privrženost ustavnog patriotizma nije neka praznjikava konteplativna privrženost apstraktnim univerzalnim principima, nego ona nosi (pored racionalnog) i afektivni naboj vezan za *crnogorsko* ustavno ustrojstvo i kulturno-istorijsko nasljeđe. Na ovaj način se uspostavlja kontekstualizovana lojalnost posebnoj (crnogorskoj) ustavnoj tradiciji i ujedno odvaja patriotizam od nacionalizma, a instiktivno-afektivni „prirodni" etnički patriotizam pretvara u racionalno-afektivni politički patriotizam. To ne znači potpuno gubljenje ovog „prirodnog" patriotizma nego njegovu nadogradnju ili dopunu političkim patriotizmom, tako da se pored i iznad etničke postavlja (postnacionalna ili nadnacionalna) politička lojalnost. Naime, politička integracija zahtijeva izvjesnu vrstu građanske solidarnosti, do koje se u građanskoj državi ne dolazi oslanjanjem na partikularne kulturne identitete, jer to nije moguće, nego na zajedničko uzajamno priznanje članova jedne istorijske zajednice, posvećenih ustavu koji su donijeli i nastavljaju da ga preoblikuju generacijama. Na taj način solidarnost, potrebna da bi jedna država funkcionisala, nije utopijska i apstraktna, ne leži na pretpostavci da su građani pokrenuti apstraktnim univerzalnim globalnim pravilima pravde, koja ne dopušta pristrasnost prema posebnim istorijskim zajednicama, već baš naprotiv, podrazumijeva takvu pristrasnost i privrženost kulturno-istorijskoj kontekstualnosti ovih principa. To je onda solidarnost ukorijenjena u obziru prema konkretnim institucijama koje pripadaju osobenom kulturnom i političkom nasljeđu Crne Gore. Uvjeren sam da ova privrženost može biti ništa manje duboka od solidarnosti zasnovane na pretpolitičkim vezama nacije.

Prednosti uspostavljanja ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

U Crnoj Gori je moguć jedan *zajednički* politički identitet, kao integrativni faktor oko koga se mogu svi okupiti, bez obzira na svoje partikularne (nacionalne, vjerske ili lingvističke) identitete i pretpolitičke lojalnosti, što inače i čini okosnicu ustavnog patriotizma. Zajednički politički identitet je nešto što nas vezuje za političku zajednicu i za vrijednosti koje su upisane u Ustavu i koje se realizuju u ustavnom ustrojstvu. On nas ujedinjuje onoliko koliko nas partikularni

političke integracije za multikulturna društva", koji će biti objavljen u *Godišnjaku* CANU za 2018. godinu, a koji predstavlja tekst predavanja koje sam održao na Naučnoj tribini CANU 24. maja 2017. godine.

[13] Alex Schwartz, "Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Devided Societies", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011), p. 506

(kulturni) identiteti razdvajaju, jer je univerzalan, to jest, važi za sve građane, za razliku od partikularnosti kulturnih identiteta.

Osnovne prednosti strategije ustavnog patriotizma u Crnoj Gori su sljedeće:

Prvo, integracija Crne Gore na principima ustavnog patriotizma bi obezbijedila izgrađivanje zajedničke države bez većih etničkih frikcija; zajedničko ostvarenje istorijskog poduhvata izgradnje zajedničke države, bez polarizacije na trajne etničke većine i manjine; omogućila bi učvršćenje institucija građanske države, ali ujedno i obezbjeđivanje, očuvanje i razvijanje tradicionalnih specifičnosti grupa (njihovog identiteta) bez diskriminacije i asimilacije, bez isključivanja ili getoizacije, a u duhu uzajamnog uvažavanja i saradnje.

Drugo, ustavni patriotizam ima tu prednost nad ostalim strategijama integracije što podrazumijeva kritički odnos prema slabostima sopstvene političke zajednice i zahtijeva aktivno učešće u njihovom prevazilaženju. Naime, s one strane običajnog patriotizma, koji počiva na nekritičkom emotivnom stavu „bila u pravu ili ne, domovina je domovina", ustavni patriotizam podrazumijeva kritički odnos prema sopstvenoj političkoj zajednici. Tako je Šternberger razumijevao pojam domovine: „Lako je razumjeti da za domovinu ne može biti korisno odobravati bez razmišljanja i podanički vjerno sve ono što je bilo koja domaća vlada bilo kad učinila, ili što je bilo koji zemljak ikad mislio ili napisao, ili što su bilo koji obrt ili industrija proizveli. Takav stav podsjeća na zadrti 'korpusni duh' nekoga nezrelog školskog razreda. Zreli ljudi i građani neke zemlje sposobni su slobodno, neusiljeno i odgovorno raspravljati o dobrom i lošem, pravednom i nepravednom i nakon toga se djelatno odlučiti, upravo ako se radi o njihovoj vlastitoj zemlji i zajednici. Upravo to od njih zahtijeva domovinska ljubav, time ih nadahnjuje i samo se tako ta ljubav dokazuje. Inače ona nije ljubav, slobodna privrženost, nego poslušnost u svakom smislu riječi, dakle, patološki, bolestan odnos."[14] Upravo samoopunomoćavajući element ustavnog patriotizma je onaj koji nadilazi svaki podanički odnos prema uspostavljenoj vlasti i bilo čemu što je neka vlast ili ličnost u bližoj ili daljoj istoriji uradila, neki autoritet proglasio ili neka ustanova kreirala i kultivisala. Građani jedne građanske ustavne demokratije svojom privrženošću njenim ustavnim vrijednostima izgrađuju slobodno i odgovorno društvo u cilju uspostavljanja pravednog poretka i raspravljaju i odlučuju o sopstvenoj zajednici njenim dilemama, rizicima, problemima, uspjesima i nedostacima u dijahronijskoj i sinhronijskoj perspektivi.

Treće, za razliku od drugih postjugoslovenskih država, Crna Gora je jedina krenula da se profiliše kao građanska država i time stvorila pretpostavke da se integriše na principima ustavnog patriotizma,

[14] Dolf Sternberger, „Pojam domovine", *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001.), br. 2, str. 122.

kao logičkog nastavka koncepcije građanske države.[15] Takvo ustavno-pravno određenje Crne Gore načelno isključuje mogućnost da se integriše na način bilo liberalnog nacionalizma (poput Slovenije, Hrvatske ili Srbije), bilo liberalnog multikulturalizma i konsocijativizma (poput BiH i Makedonije).[16] Očigledan razlog koji je opredjeljivao i ustavopisce i uticajnu Venecijansku komisiju[17] u vrijeme odlučivanja na referendumu i pisanja novog ustava da se odluče za građansku koncepciju države, jeste činjenica da je Crna Gora izrazito multikulturna država u kojoj najbrojnija nacionalna zajednica predstavlja samo relativnu većinu (44,98%). Iz tih razloga je bilo i najprimjerenije da se Crna Gora ne definiše etnički, nego kao građanska država. A to je automatski isključivalo i političku integraciju na način liberalnog nacionalizma, jer kao građanska država, Crna Gora ne može da se odredi kao politička zajednica na koju bi neka etnička grupa polagala posebno pravo, s obzirom da su se građani Crne Gore 2006. i 2007. godine opredijelili za univerzalne vrijednosti slobode, jednakosti, pravde, solidarnosti, koje su iznad kulturnih karakteristika etničkih skupina koje u njoj žive. Glasajući na referendumu 2006. godine za građansku državu građani Crne Gore su se opredijelili za političku zajednicu u kojoj se niko neće, zbog svog etničkog porijekla, vjere ili jezika, osjećati ugroženim, diskriminisanim, isključenim ili strancem. Ali i iz istih razloga ni privilegovanim. A to je i razlog što su manje nacionalne zajednice u Crnoj Gori diljem podržale njenu nezavisnost i novi Ustav.[18]

---

[15] Ovu povezanost koncepta građanske države i izgradnje zajedničkog političkog identiteta, a time i građanske države i ustavnog patriotizma, najbolje je izrazio crnogorski ustavotvorac i jedan od pisaca posljednjeg crnogorskog ustava, pokojni akademik, profesor dr Mijat Šuković: „Građenje i učvršćivanje građanske države i građanskog crnogorskog-državnog identiteta dva su elementa iste cjeline. Međuzavisni su i uzajamno se prožimaju." (Mijat Šuković, navedeno djelo, str. 187); „Građanska država podrazumijeva domovinski identitet ... Građanska država podrazumijeva građenje i postojanje domovinskog građansko-državnog identiteta, statusno državnog karaktera i suštine, zajedničkog svim građanima u državi. Identiteta koji poštuje nacionalni, etnički, kulturni, vjerski i svaki drugi identitet svakoga građanina i koji se umrežava u ukupnost svih identiteta. To je imamentno građanskoj državi." (isto, str. 186)

[16] Republika Kosovo je Ustavom građanski, a ne etnički definisana, što je kombinovano sa multietničkim principima i znatnim posebnim pravima nacionalnih zajednica, mada je u članu 3 samo društvo određeno kao „multietničko društvo, koje se sastoji *od Albanaca i ostalih zajednica*," (Ustav Republike Kosovo, čl. 3, podvukao I. V.) čime je narušen princip građanske koncepcije države i data prednost strategiji liberalnog nacionalizma.

[17] Up. *Interim Opinion on the Draft Constitution of Montenegro — Adopted by the Venice Commission at Its 71st Plenary Session 2007*, dostupno na: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)017-e

[18] O tome svjedoči i podatak da je u Rožajima sa većinskim bošnjačko-muslimanskim stanovništvom bio veći procenat na referendumu za nezavisnost, čak 91.33%, nego na Cetinju, gdje je bio 86.38%. (Up. konačni izvještaj OEBS-a na: https://www.osce.org/sr/odihr/elections/montenegro/20099?download=true)

Četvrto, prednosti ustavnog patriotizma se mogu sagledati i na planu političke stabilnosti i kratkoročno i dugoročno. Naime, kratkoročno je koncept ustavnog patriotizma u funkciji smanjivanja političkih tenzija koje su u Crnoj Gori stalno posredovane etničkim pitanjima, dugoročno, pak, koncept ustavnog patriotizma može obezbijediti ublažavanje duboke podjele crnogorskog društva,[19] pa i one koja proizilazi iz tzv. „dvostrukog", ili bolje rečeno *fluktuirajućeg* karaktera crnogorskog nacionalnog identiteta, koji je prevashodno politički indukovan,[20] što se lako uočava u dinamici popisa stanovništva od 1948. do 2011. godine. Time bi, dalje, sve više gubio na snazi danas izuzetno snažan dušebrižnički odnos nacionalnih država prema „svojim" manjinama u susjednim državama, koji izaziva ove da „gledaju preko plota" u svoju „maticu" kao pokrovitelja i zaštitnicu njihovih interesa, što je sve posljedica ideologije nacionalne države. Utoliko je u pravu Nenad Dimitrijević kada tvrdi da u određivanje zajedničkog smisla i zajedničkog života ulazimo sa svojim sugrađanima, a ne sa sunarodnicima![21]

Peto, notorna je činjenica da je Crna Gora multikulturno društvo od onog trenutka kada je uvišestručila svoju teritoriju nakon Berlinskog kongresa, ali smo sve više svjedoci da se multikulturalizam i u Crnoj Gori, kao i u drugim balkanskim državama, mada ne u istoj mjeri, ispoljava kao segregativni multikulturalizam, kao pojava da se etno-kulturni identiteti, odnosno različite nacionalne zajednice zatvaraju u sebe i izoluju od ostalih. Segregativni multikulturalizam pored toga počiva na principu pasivne tolerancije („podnošenja") „drugog", za razliku od integrativnog multikulturalizma (interkulturalizma) koji počiva na aktivnom stavu uzajamnog poštovanja, priznanja i prožimanja kulturnih različitosti. Konačno, stanje segregativnog multikulturalizma kao stanje *modusa vivendi*, onemogućava stvaranje bazičnog konsenzusa oko jednog kruga osnovnih vrijednosti, principa i procedura u kojemu se iskazuje zajednički kolektivni identitet političke zajednice i stvaranje zajedničkog smisla i zajedničkog horizonta očekivanja. Ali, za razliku od drugih post-jugoslovenskih država Crna

---

[19] Kada govorim o „dubokoj podijeljenosti" crnogorskog društva, tu prije svega mislim na osnovnu političku podjelu, koja datira još od 1918. godine, a tiče se njenog državnog statusa, tj. podjelu na indipendentiste i unioniste, koja je dovodila do „crnogorskog usuda" da je u mijenama njenog državnog statusa (1918, 1945, 1992, 2003, 2006.) uvijek skoro polovina stanovništva bila njime nezadovoljna.

[20] Up. Bojan Spaić, "Political Identities and Citizenship in Montenegro", dostupno na: http://www.academia.edu/10182704/Political_Identities_and_Citizenship_in_Montenegro).

[21] „Zajednički život u državi rezultat je mnogih istorijskih kontingencija. Ali te kontingencije, uključujući i činjenicu da mi kao državljani pripadamo različitim nacijama, ne osporavaju činjenicu da mi živimo zajedno. U prvom koraku refleksije o *smislu* zajedničkog života potrebno je jednostavno da prihvatimo činjenicu zajedničkog života... Ono što mi kao pripadnici manjinske nacije delimo sa pripadnicima većinske nacije u državi, ekskluzivno je za „nas" i „njih", i *ne može biti podijeljeno sa, na primer, našim etničkim sunarodnicima u državi-matici*." (Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, nav. izdanje, str. 157–158 — posljednju rečenicu podvukao I. V.)

Gora je uvijek bila više interkulturna nego multikulturna. Naime, ako multikulturalizam znači su-postojanje više različitih kultura i identiteta unutar jedne države, u Crnoj Gori postoje brojni istorijski i aktuelni primjeri međusobne interakcije tih kultura koji nam daju za pravo da Crnu Goru posmatramo, ako ne kao razvijeno interkulturno društvo, onda sigurno kao društvo sa znatnim elementima interkulturalizma. Kulturna matrica Crne Gore predstavlja niz istorijski i tradicijski razvijanih i nasljeđivanih uzajamnih kulturnih pozajmica i predaja među različitim kulturnim zajednicama u Crnoj Gori, kao i prostorom za ispoljavanje različitosti sa „prisutnošću i velikom vidljivošću raznovrsnih i različitih kulturnih obrazaca na kojima su njena tradicija i istorija rasle i razvijale se",[22] gdje „unutar širih kulturnih zona postoji izrazita sličnost između kulturnih modela koji se definišu kao posebni na osnovu pripadnosti različitim nacionalnim zajednicama, iako su ti modeli često bliskiji međusobno nego modeli sa istim nacionalnim određenjem, ali iz različitih kulturnih zona".[23]

Ustavni patriotizam je strategija koja jedina čuva i promoviše interkulturalizam i omogućava da se izađe iz zatvorenosti posebnih identiteta i da se traži politički identitet koji će nas vezivati i obezbjeđivati da se različite kulture umrežavaju i sarađuju. U tu svrhu je veoma važno da kulturna politika u Crnoj Gori proizilazi iz principa i vrijednosti ustavnog patriotizma, podstičući interkulturalizam. A dugoročno gledano, obrazovni sistem je posebno ustavno pozvan da „intelektualno povezuje kulture koje postoje u njoj (tj. Crnoj Gori — prim. I. V.), da predrasude i neistine o svakoj od njih zamjenjuje istinama o vrijednostima svake od njih, da širi i produbljuje njihovo razumijevanje, jer je to put i osnov za međusobno prihvatanje drugog u državi kao ravnopravnog partnera u građanskom smislu. Intelektualno povezivanje kultura i njihovo interkulturalno prožimanje je i neophodna brana od indoktrinacija na nacionalističkoj osnovi".[24]

Šesto, ono što takođe daje prednost ustavnom patriotizmu i čini ga održivim kao strategiju integracije jeste opredijeljenost crnogorskog društva za EU i evroatlanske integracije. To dodatno čini da univerzalne vrijednosti ustavnog patriotizma, ljudska prava, ograničena vlast i slobodni i jednaki građani, koje su i vrijednosti EU, mogu lakše da se uspostave, jer korespondiraju sa onim vrijednostima koje zahtijevaju evropske integracije.

Sedmo, ustavni patriotizam izbacuje na površinu zajedničku istoriju i zajedničku sudbinu i tradiciju naroda koji ovdje žive vodeći zajednički život[25] i podrazumijeva zajedničko angažovanje na napretku

---

[22] Srđa Pavlović, "Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society", in: Florian Biber (ed), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2003, p. 103–104.

[23] Hamdija Šarkinović, „Multikulturalnost u Crnoj Gori", *Matica*, br. 56–57, zima 2013/proljeće 2014 str. 44.

[24] Mijat Šuković, navedeno djelo, str. 185.

[25] Zajednički život je djelo „zajedničke tradicije, zajedničkog delovanja, zajedničkog shvatanja, zajedničkog sećanja (i zaborava)" (Janos Kiš, „Na putu

crnogorske političke zajednice. I time ustavni patriotizam omogućava da različiti partikularni identiteti — etnički, nacionalni, vjerski, lingvistički — imaju mogućnost zajedničkog razvoja.

Osmo, ustavni patriotizam bi učvrstio nove legitimacijske temelje nezavisne Crne Gore i njen građanski karakter. Njen put ka „ujedinjavajućim faktorima poretka" (Podunavac) bi kroz ustavni patriotizam bio olakšan i skraćen. Ustavni patriotizam bi obezbijedio praktikovanje racionalno strukturirane političke privrženosti svih građana, čime bi gubio na snazi politički fanatizam nacionalističkih strasti, istorijskih „dugova" i slijepog povlađivanja ideologiji krvi i tla, a građani Crne Gore u tolerantnoj i argumentovanoj raspravi vršili zajedničko trijebljenje tradicije od opterećenja prošlosti. To bi vodilo oslobađanju od istorijskih atavizama, mitova i mistifikacija istorije i kulturnih tradicija koje je proizveo običajni patriotizam.

Deveto, dva su temeljna konstitucionalna razloga iz kojih je opravdano pribjegavanje ovom, a ne drugim načinima integracije. Prvi je načelna preferencija koja počiva na uspostavljanju konstitucionalne demokratije, koja leži na dva uzajamno povezana principa: jednake slobode (demokratija) i ograničene vlasti (liberalni konstitucionalizam). Drugi razlog leži u činjenici da se radi o jednoj etnički heterogenoj zajednici u kojoj bi svaki drugi način integracije nužno etnificirao ne samo politički, nego i ustavni prostor, koji bi onda pod pritiskom pluralizma identiteta vodio stalnom preispitivanju osnovnih temelja zajednice i vodio njenoj dezintegraciji. Otud se način ustavnog patriotizma pokazuje i funkcionalno najprimjerenijim, jer najbolje rješava probleme etničke raznovrsnosti, a da ne dovodi u pitanje ni etnički pluralizam ni društveno jedinstvo.

Da je ustavni patriotizam moguć u Crnoj Gori govore i empirijski podaci iz tri sukcesivna identitetska istraživanja („Stavovi crnogorskih građana o identitetu") koje je vodio CEDEM (za naručioca Maticu crnogorsku) 2010, 2011. i 2013. godine.[26] Istraživanja su pokazala, prije svega, da se javno mnjenje ne povodi sasvim za političkim raspravama iz kojih bi se moglo zaključiti da postoji duboka podijeljenost u Crnoj Gori po svim pitanjima. A od odgovora relevantnih za našu temu izdvajam: uglavnom pozitivan stav prema državnim simbolima (iznad 60%); relativno visoka privrženost državi (74%); skoro istovjetan je stav dobijen u sva tri istraživanja o tome kako treba definisati crnogorsku državu, s tim što je od 2010. do 2013. godine bila pojačana podrška konceptu građanske države (za oko 7%), tako da je skoro polovina građana Crne Gore podržavala koncept građanske države (48,5%), dok je multietničku koncepciju države podržavalo 27,4% a jednoetničku nacionalnu državu 15,7%

---

prevazilaženja nacionalne države", *Mostovi*, 112–113/1997–1998, str. 903, citirano prema: Nenad Dimitrijević, navedeno djelo, str. 157–158.)

[26] Up. „Stavovi crnogorskih građana o identitetu" (sa komentarima Rada Bojovića) *Matica*, br. 43, proljeće 2010, str. 49–82; *Matica,* br. 46–47, ljeto-jesen 2011, str. 7–38; *Matica*, br. 54, ljeto 2013, str. 7–40.

ispitanika (kao državu Crnogoraca 10,3%, odnosno Srba 5,4%).[27] Važan je i optimističan podatak što se za „istinskog Crnogorca" smatra prije svega onaj koji prvenstveno poštuje političke institucije i zakone Crne Gore (čak 82,4%) a tek iza toga dolazi određenje preko etničkog porijekla (72,35%), rođenja (71,15%) jezika (51% crnogorski, odnosno 33,45% srpski) i dugog boravišta 58,6%, što pokazuje potencijalno snažnu podršku ustavnom patriotizmu.

Problemi i prepreke za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

Postoje, naravno, i prepreke uspostavljanju ove strategije. Tu ne mislim na opšte zamjerke ustavnom patriotizmu kao apstraktnom i „beskrvnom", naivnom i idealističkom projektu bez dovoljno afektivne privrženosti,[28] niti na činjenicu da „za većinu ljudi, članstvo u njihovoj kulturnoj grupi predstavlja glavnu determinantu njihovog osećanja ko su oni",[29] pa time i značajan element njihovog identiteta, što čini da se teže opredjeljuju za zajednički politički identitet. Ne, ovdje mislim na specifične i samo za Crnu Goru vezane kontekstualne probleme za ostvarivanje ustavnog patriotizma.

Prvi problemi su vezani za implementaciju ustavnog koncepta građanske države. Naime, ni poslije deset godina od sticanja nezavisnosti i donošenja novog Ustava, koncept građanske države se nije dovoljno ukorijenio, naprotiv, posljednjih godina se razvodnio.[30] Pojavljuju se u

---

[27] Šteta što ovo istraživanje nije nastavljeno. Bilo bi ne samo zanimljivo, nego i neophodno potrebno da se ovakva istraživanja vrše kontinuirano što bi ukazalo kako stoji „građanska država" u Crnoj Gori u mnjenjima građana danas. Kontinuirano ispitivanje javnog mnjenja bi pružilo i dragocjene podatke o dinamici promjena i mijenama javnog mnjenja u vrijeme izbornih i drugih političkih kampanja, s obzirom na indukovanost kulturnih podjela političkim, čime bi se dobila „čistija" i realnija slika o stanju kulturnih podjela i kulturnim identitetima u Crnoj Gori uopšte.

[28] Up. Jan Werner-Müller, *Ustavni patriotizam*, (prev. Dejan Ilić), Fabrika knjiga, Beograd, 2010, str. 12–13; Lukas Schmid, "On Constitutional Patriotism and Its Critics", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science,* Vol 34 (October 2017), dostupno na: https://doi.org/10.22151/politikon. 34.1**;** Margaret Canovan, "Patriotism is Not Enough", *British Journal of Political Science*, vol. 30, No. 3 (July, 2000) pp. 413–432, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S000712340000017X; Cecil Laborde, "From Constitutional to Civic Patriotism", *British Journal of Political Science* Vol. 32, No. 4, pp. 591–612, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S0007123402000248

[29] Džozef Raz, *Etika u javnom domenu*, (prev. Sanja Stepanović-Todorović), CID, Podgorica, 2005, str. 196.

[30] O tome govore podaci iz navedenih istraživanja. Naime, kada se saberu oni koji podržavaju etničku koncepciju države (43,1%) sa onima koji su neopredijeljeni ili ne znaju odgovor (8,5) dobija se preko polovine građana Crne Gore koji nijesu za građansku državu — 51,5%, što pokazuje da je snažna podvojenost i suprotstavljenost podržavalaca aktuelnog ustavnog rješenja (građanske države) i etničkog definisanja države, bilo kao multietničke (27,4%) bilo kao jednoetničke, nacionalne države (Crnogoraca 10,3%, odnosno Srba 5,4%) (Up.

javnom polju i političkom prostoru povremeno inicirane ideje o tzv. konstitutivnosti narodâ, kao supstituta za postojeći građanski ustroj države, koje vuku na strategiju liberalnog multikulturalizma i konsocijativizma. Tome pripada i zagovaranje ideja o teritorijalnim autonomijama, što je suprotno čl 1. Ustava. Ovdje je problem u tome što ovakve u osnovi revizionističke ideje — kojima se erodira građanski karakter Crne Gore i obesmišljava ustavno uređenje, potiru rezultati referenduma i ustavnog konsenzusa i izazivaju konfuzije — ne nailaze na ozbiljno kritičko osporavanje od strane državnih institucija.

Dalje, socio-politički okoliš u kome treba da se ostvari građanska država je i dalje teško opterećen istorijskim nasljeđem i ponovo oživljenim predrasudama i stereotipima. A sve uz stalno opterećivanje javnog prostora partikularnim i pristrasnim tumačenjima istorijskog nasljeđa, što vodi daljoj fragmentaciji i polarizaciji javne sfere, prolongirajući i učvršćujući polarizovana tumačenja i uzajamno suprotstavljene istorijske narative kroz etnocentrične diskurse. Na taj način se razmekšava, slabi i ozbiljno dovodi u pitanje građanski karakter države. A zajednička politička kultura i demokratska javna deliberacija ne mogu da se grade na ideji nacije, jer se jedino kroz javno komunikativno djelovanje u „komunikativnoj zajednici" (Habermas) rađa i održava zajednička politička kultura. Ovakav stav je u svom plediranju za postnacionalni identitet države (nazivajući ga „nadnacionalnim") dobro izrazio profesor Andrijašević u svom tekstu „Nova ideja": „Nova ideja države, čiji bi glavni pobornik trebalo da bude većinska nacija, morala bi po svom karakteru da bude *nadnacionalna*, tako da bi i većinska nacija u svom identitetskom samodefinisanju, na prvo mjesto stavljala državno, a ne etničko".[31] Ovo svakako zavisi i od

---

„Stavovi crnogorskih građana o identitetu", nav. izvor). Pri tome treba imati u vidu da se ovi podaci odnose na vremenski raspon od tri do šest godina nakon usvajanja Ustava (2010–2013). Nijesam naišao na neke novije podatke. Ipak, kada se ima javni diskurs u vidu, stiče se utisak da se ništa ozbiljnije nije dogodilo u tom pogledu u posljednjih nekoliko godina, ali i rađa bojazan da istrajavanje identitetskih pitanja u javnom polju i njihovo veoma oštro, pa i dramatično postavljanje, sve više uzdrmava podršku građanskom konceptu države. O tome govore i podaci kako pripadnici različitih nacionalnih zajednica gledaju na svoju državu. Privrženost Crnoj Gori je pokazivalo 84,7% onih koji se samoidentifikuju kao Crnogorci, 59,7% onih koji sebe smatraju Srbima, 63,3% Muslimana; 57,5% Bošnjaka; 46,8% Albanaca i 44,4% Hrvata. Ovakve velike razlike u privrženosti državi (od 44–85%), pokazuju da postoji znatna disproporcija u privrženosti pripadnika različitih nacionalnih zajednica, što govori o nejednakoj percepciji zajedničke države. Naravno, privrženost državi zavisi od mnogih faktora, ekonomskih, kulturnih, političkih, ali u ovom slučaju prvenstveno identitetskih, i zato je vrlo važno da se radi na tome da se pripadnici različitih identiteta osjećaju članovima političke zajednice kao zajedničkog doma, a to se može ostvariti uspostavljanjem ustavnog patriotizma.

[31] I dalje: „Konačno, kakva nam ideja države danas treba? Najjednostavnije rečeno, potrebna nam je ideja države koja se odnosi na interes cjelokupne Crne Gore, a ne ideja države koju jedna od nacija, pa makar i ona najbrojnija, ima o državi Crnoj Gori. I koju najbrojnija nacija pokušava da nametne kao državnu ideju čitave Crne Gore, poistovjećujući svoj nacionalni interes sa interesom Crne Gore... To

modernizacijskog i emancipatorskog kapaciteta većinske nacije ili bolje rečeno njene intelektualne elite. Ukoliko se na očuvanju i razvijanju građanske države ne počne raditi istrajnije, planski i organizovanije nego do sada i sve bude prepuštalo dosadašnjoj stihiji, onda će se Crna Gora naći u ozbiljnim iskušenjima. Nije uputno da se radi bilo kakve političke cjelishodnosti dopusti isklizavanje sa kolosjeka izgradnje građanske države i skretanje bilo u strategiju liberalnog multikulturalizma koju promovišu određene etno-kulturne grupe, bilo liberalnog nacionalizma za koju se zalažu neki iz većinske zajednice.

Zato je potrebno i važno rasterećivanje političke kulture — koja treba da se orijentiše prema ustavu — od svakog pret-političkog identiteta i to je fundamentalni preduslov za garantovano priznanje i razvoj različitih identiteta i njihovih aspiracija, na koji način bi ustavni patriotizam trijumfovao nad etno-nacionalizmom.[32] U normativnom smislu jedna politička zajednica nije multikulturna tada kada obuhvata nekoliko različitih kulturnih grupa, nego onda kada zajednička politička kultura dovoljno predstavlja aspiracije odvojenih identiteta i kada se izbjegava „da se pretpolitički elementi ulivaju u strukturu politike".[33] Umjesto dezinvestiranja u različitost kao što je slučaj kod liberalne neutralnosti države, država mora upravo da investira u različitost, ali ne na uštrb jedinstva i zajedničkog političkog identiteta.

Preduslovi za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

Da bi se uspostavio ustavno-patriotski odnos spram ustavnog ustrojstva Crne Gore to podrazumijeva da se prevazilaze i napuštaju političkim, nacionalnim i vjerskim uskogrudostima nametnuti afektivni odgovori na društvene izazove. Dalje, to podrazumijeva da se stvaraju uslovi u kojima će biti moguća razložna rasprava u duhu tolerancije i racionalnog diskursa o svim problemima koji, u najmanju ruku, stvaraju neugodu članovima političke zajednice i ovim ili onim nacionalnim zajednicama. U tom smislu je važno uspostavljanje

---

je nova ideja države koja je potrebna Crnoj Gori. Ovom idejom bi se jedino moglo spriječiti stalno sučeljavanje dvije vodeće ideje države, ideje dvije najveće nacije, i što je još važnije, jedino tako je moguće zaustaviti kretanje crnogorskog društva ka modelu federacije nacija... Nova ideja države, čiji bi glavni pobornik trebalo da bude većinska nacija, morala bi po svom karakteru da bude *nadnacionalna*, tako da bi i većinska nacija u svom identitetskom samodefinisanju, na prvo mjesto stavljala državno, a ne etničko. (Živko Andrijašević, „Nova ideja", http://portalanalitika.me/clanak/136639/nova-ideja, pristupljeno 03. 05. 2018 — podvlačenja I. V. Up. i Andrijašević, „Identitetske kontroverze predugo traju", *Portal Analitika*, 20. 02. 2017. na: http://www.portalanalitika.me/clanak/260400/arhiv)

[32] Up. Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* nav. izdanje, p. 118–119.

[33] Ulrich K. Preuss "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relation between Constituent Power and the Constitution", in: Michel Rosenfeld (ed), navedeno djelo p. 164.

stanja pravne izvjesnosti, povjerenja u političke institucije, garantovanja vladavine prava, nepristrasnosti i nezavisnog sudstva. Liberalna prava pojedinaca mogu se garantovati samo unutar ustavnog okvira koji u isto vrijeme unapređuje demokratska prava političkog učestvovanja kroz javnu sferu. Ova ljudska prava, kao vrijednost i cilj vlade i društva i kao osnovna vrijednost ustava, ujedno su djelotvorni mehanizam za ostvarivanje individualnih ciljeva i vrijednosti, ali i sredstvo ograničenja vlasti. Da bi ljudi bili slobodni vlast mora biti legitimna, a to znači da zaslužuje i priskrbljuje poštovanje i podršku, ali mora biti ograničena. Podrazumijevajući sve ove principe (samoopunomoćavajuću moć naroda naspram vlasti, vladavinu prava i prioritet osnovnih prava i ograničenje vlasti) ustavni patriotizam omogućava zajedničko unapređivanje političke zajednice.

Nužan uslov takvog ustrojstva i odnosa prema zajednici i međusobno jeste da se u zajednici ne ugrožavaju demokratske vrijednosti: sloboda izražavanja, sloboda medija, pravo iskazivanja posebnosti i etnokulturna prava, demokratska politička kultura. Važan preduslov ustavnog patriotizma jeste povjerenje u institucije sistema i pravnu državu, a posebno povjerenje u pravosuđe. A upravo na to se građani najviše žale, na kršenje prava u oblasti pravosuđa, što ozbiljno dovodi u pitanje legitimnost institucija i opravdanost očekivanja političke lojalnosti građana. Politička obligacija mora dolaziti iz osjećaja građanske obaveze koju su građani spremni da upražnjavaju u zajedničkom interesu održanja i jačanja javnih institucija. Ova lojalnost se ne može razviti dok država ne ostvaruje svoje dužnosti kao čuvar zakona i zaštitnik svojih građana, a državno djelovanje ne ispoljava poštovanje vladavine prava. Tek tada vladavina prava može da postane čvrst dio javnog mnjenja, jer „zdravlje i snaga vladavine prava u krajnoj liniji ne zavise od napora pravnika, sudija ili policije, već od stavova naroda".[34] Ostvarivanje projekta ustavnog patriotizma i izvlačenje iz aktuelnog stanja opšteg nepovjerenja prema sistemu upravo počiva prije svega na djelovanju institucija sistema i za to vlast ima najveću odgovornost. Njena spremnost da dosljedno slijedi koncept građanske države ne ogleda se samo u ustavnim principima, nego u spremnosti da realizuje vladavinu prava i izvrši duboke reforme pravosudnog sistema u tom pravcu i obezbijedi stvarno djelovanje pravne države u kojoj će se poštovati prava građana i osigurati njihov jednak tretman pred sudovima.

Na kraju, nešto i o vokabularu. U diskursu vezanom za multikulturni socijalni okoliš kada se govori o nacionalnim zajednicama treba da se napuštaju pojmovi „većina" i „manjina", jer se radi o reziduama idelogije nacionalne države, ideologije neprimjerene za multikulturna društva. Shvatanje kulturnih grupa kao nacionalnih manjina je neizbježna posljedica ideološke identifikacije države i nacije. Sam pojam „nacionalne manjine" ima negativnu konotaciju koja izaziva sumnju da se radi o stranim elementima u političkom tijelu.

[34] Geoffrey de Q. Walker, *The Rule of Law: Foundation of Constitutional Democracy*, Melburne University Press, 1988, p. 41.

Naime, demokratske kategorije „većina" i „manjina", su u suštini *političke deskripcije*, a kada se primijene na *etnokulturne grupe ili nacionalne zajednice* — pa se govori o „većinskoj *naciji*" i „*nacionalnim* manjinama" — dobijaju jedan višak značenja, tako da se pretvaraju od semantičkih u političke i normativne kategorije. Zato bi trebalo da se uopšte u javnom polju ne koristi izraz „manjine" i „većine", nego „nacionalne zajednice", „etno-kulturne grupe" ili „etno-kulturni identiteti". U koncepciji građanske države i strategiji ustavnog patriotizma neka etno-kulturna grupa u odnosu prema državi nije *ni manjina ni većina*. Kao jednaki partneri u pravima na državnu teritoriju, sve kulturne grupe i nacionalne zajednice, nezavisno od broja, jezika, vjere ili nečeg drugog su ovlašćene na jednak tretman od strane države, u skladu sa zahtjevima pravde čiji je država agent. A to može samo doprinijeti integraciji i povjerenju manjih kulturnih grupa prema većima, jer je pravo na zajednicu univerzalno.

Zaključak

Crna Gora kao izrazito multikulturno društvo ne može da se integriše preko zajedničkih kulturnih pretpolitičkih karakteristika, već kao građanska država jedino nalaženjem nekog zajedničkog političkog identiteta, što omogućava strategija ustavnog patriotizma.

U Crnoj Gori je ne samo moguće izgraditi zajednički politički identitet na principu ustavnog patriotizma, nego ova normativna strategija predstavlja *sine qua non* održanja i napretka Crne Gore kao duboko podijeljene političke zajednice. A jedini način da svi pripadnici jedne višenacionalne zajednice nađu zajednički identitet jeste da se identifikuju sa ustavnim vrijednostima i normama kao slobodni i jednaki građani. Privrženost ustavu i njegovim vrijednostima je moguća upravo zbog toga što strategija ustavnog patriotizma ne favorizuje nijednu posebnu naciju ili kulturnu grupu, ne apsolutizuje kulturni identitet u cjelini, niti uspostavlja bilo čiju kulturnu dominaciju, već čini priznatim sve kulturne identitete koji postoje u crnogorskom društvu, ustanovljava njihovu jednaku vrijednost i društveni status i omogućava njihov razvoj. Zato se jedino ustavni patriotizam, kao normativna strategija integracije, može moralno opravdati svim građanima Crne Gore, bez obzira na njihov kulturni identitet. Ona je prihvatljiva za sve građane jer ne privileguje ni jednu niti zapostavlja ijednu od postojećih kultura. Kulturni identiteti i etno-nacionalne razlike su za ustavni patriotizam važni, ali su nebitni za opravdanje temeljnih političkih principa na kojima politička zajednica treba da počiva. To je onaj konstitucionalno-demokratski milje koji se može usredsrediti na unapređivanje zajedničkog smisla i zajedničkog političkog identiteta, uz čuvanje i razvoj kulturnih identiteta umreženih u interkulturno crnogorsko društvo. Tek tada političko društvo biva društvom koje se sastoji od različitih grupa, ali ne pripada nijednoj od njih pojedinačno nego svima zajedno i ni jedna nacija nije unaprijed

ovlašćena da državu predstavlja kao svoju. Jedino ustavni patriotizam može da stvori uslove za stabilnu percepciju zajedničkog identiteta u Crnoj Gori i zato predstavlja najprimjereniju normativnu strategiju političke integracije i politička formula koja će omogućiti političkom društvu u Crnoj Gori da potraži i pronađe temelje zajedničkog identiteta s onu stranu etničke države i stvoriti uslove za uspostavljanje trajnog kolektivnog identiteta i lojalnosti. Jednom riječju, ustavni patriotizam predstavlja najprimjereniji ujedinjavajući faktor poretka.

Literatura

Andrijašević, Živko, „Identitetske kontroverze predugo traju", dostupno na: http://www.portalanalitika.me/clanak/260400/arhiv.

Andrijašević, Živko, „Nova ideja", dostupno na: http://portalanalitika.me/clanak/136639/nova-ideja.

Canovan, Margaret, "Patriotism is Not Enough", *British Journal of Political Science*, vol. 30, No. 3 (July, 2000), dostupno na: https://doi.org/10.1017/S000712340000017X.

Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.

Geoffrey de Q. Walker, *The Rule of Law: Foundation of Constitutional Democracy*, Melburne University Press, 1988, p. 41.

Habermas, Jürgen, "Grenzen des Neohistorismus", in: *Nahholedne revolution*, Kleine Politische Schriften, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990.

Habermas, Jürgen, „Povijesna svijest i posttradicijski identitet. Zapadna orijentacija Savezne Republike Njemačke", u: *Politička misao*, vol. XXXVIII, br. 2/2001.

Habermas, Jürgen, "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998.

Hayden, Robert M., "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992.

Hayden, Robert M., "Contitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia", *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996.

Hayden, Robert M., "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, (Nov. 1996).

Hajden, Robert M., *Skice za podeljenu kuću: ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B 92, Beograd, 2003.

Kiš, Janos, "Na putu prevazilaženja nacionalne države", *Mostovi*, 112–113/1997–1998.

Laborde, Cecil, "From Constitutional to Civic Patriotism", *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S0007123402000248.

Pavlović, Srđa, "Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society", in: Florian Biber (ed), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2003.

Raz, Džozef, *Etika u javnom domenu*, (prev. Sanja Stepanović-Todorović), CID, Podgorica, 2005.

Rosenfeld, Michel, "Introduction" in: Michel Rosenfeld (ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, Durnham and London, 1994, Kindle Edition
Schmid, Lukas, "On Constitutional Patriotism and Its Critics", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science,* Vol 34 (October 2017), dostupno na: https://doi.org/10.22151/politikon.34.1.
Schwartz, Alex, "Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Devided Societies", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011).
Spaić, Bojan, "Political Identities and Citizenship in Montenegro", dostupno na: http://www.academia.edu/10182704/Political_Identities_and_Citizenship_in_Montenegro.
„Stavovi crnogorskih građana o identitetu" (sa komentarima Rada Bojovića), *Matica*, br. 43, proljeće 2010.; *Matica,* br. 46–47, ljeto-jesen 2011.; *Matica*, br. 54, ljeto 2013.
Sternberger, Dolf, „Pojam domovine", *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001.), br. 2.
Šarkinović, Hamdija, „Multikulturalnost u Crnoj Gori", *Matica*, br. 56–57, zima 2013. / proljeće 2014.
Šuković, Mijat, *Ustavno pravo. Univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009.
Ulrich K. Preuss "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relation between Constituent Power and the Constitution", in: Michel Rosenfeld (ed), navedeno djelo p. 164.
Vujačić, Ilija, „Društvena integracija i etno-kulturna različitost", u: *Globalizam i/ili nacionalizam*, CANU, 2018. (u štampi)
Werner-Müller, Jan, *Ustavni patriotizam*, (prev. Dejan Ilić), Fabrika knjiga, Beograd, 2010.
Zgodić, Esad, „Ustavni patriotizam za Bosnu i Hercegovinu", *Godišnjak BZK Preporod,* X/2010.

Ilija Vujačić

Contextuality of constitutional patriotism — Montenegrin perspective

The author offers normative justification and contextual analysis of the possibilities for the establishment of constitutional patriotism in Montenegro. General characteristics of constitutional patriotism as a political strategy of integration are firstly given, and then the possibilities of its establishment in Montenegrin society are considered. The text starts with the civic character of the state as a presupposition for the establishment of constitutional patriotism and describes the advantages of constitutional patriotism in relation to other strategies of political integration. At the end the contextual restrictions and obstacles are pointed out, as well as presuppositions for the establishment of constitutional patriotism.

Key words: political integration, constitutional patriotism, constitution, civic state, Montenegro, political identity, national communities

Nataša Jovanović*

UDK 141.1:28(4:5)

Šta je novo u savremenom evropskom orijentalizmu? Jedan teorijski ekskurs o (pre)naglašavanju nasleđa Ibn Halduna u savremenoj socijalnoj misli

Definicija orijentalizma koju je dao Edvard Said je široko postavljena i podrazumeva stereotipie o Orijentu i sa afimativnom i sa pežorativnom konotacijom. Da bi ovaj teorijski okvir bio aplikabilniji neohpodno je najpre analitički razdvojiti stanovišta koja na Orijent gledaju sa pozitivnim, odnosno sa negativnim predznakom. Said je svoju teoriju oblikovao sedamdesetih godina XX veka u trenutku u kome islamski *Drugi* nije bio prvenstvena negativna *drugost* za Zapad. U post 9/11 svetu situacija je drugačija i mi u ovom radu ispitujemo koji su novi elementi neoorijentalizma. Poseban akcenat stavljen je na savremenu tendenciju ka islamologizaciji znanja tj. ka preuveličavanju značaja teorijske zaostavštine iz pera muslimanskih autora. Kao ilustracija apologetskog orijentalizma poslužiće nam analiza stvaralaštva srednjovekovnog tunišanskog mislioca Ibn Halduna.

Ključne reči: orijentalizam, post 9/11 svet, Ibn Haldun, islam, istorija političkih teorija

Uvod: Da li nam je potreban novi orijentalizam?

Orijentalizam je teorijski koncept nastao sedamdesetih godina prošlog veka kao rezultat istraživanja Evdarda Saida (Edward Said) o tome kako kolonizatorski diskurs i imperijalistička svest opstaju, iako je konkretan odnos političke, ekonomske i vojne kolonijalne zavisnosti prestao. Said je konstruisao model interaktivnog dijadnog odnosa dugog trajanja između Orijenta i Okcidenta koji čini okosnicu, ne samo orijentalistike kao nauke o jeziku i književnosti, već i gotovo celokupne međunarodne politike. On je uočio kontinuitet stereotipa koji nemuslimani imaju o Orijentu, i koji umnogome determinišu nauku da bi se potom kroz nju nanovo reprodukovali i dobijali (akademski) legitimitet. Iako raznoliki, ti stereotipi se uglavnom svode na to da je Orijent primitivan, zaostao, varvarski, tradicionalan, patrijarhalan, mizogin i nadasve ratoboran. Sa druge strane, Orijent može biti senzualan, zavodljiv,

* Asistentkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. natasa.jovanovic@f.bg.ac.rs

autentičan, blizak prirodi itd. Koje god da je vrednosno određenje, Orijent je svakako stagnantan, nepromenljiv i nepomirljivo oponiran Okcidentu. Na tu izrazitu nedinamičnost binarnog odnosa Orijent-Okcident je Said pokušao da ukaže. Kakva god da je sadržajna arhitektonika orijentalizma, „igru moći" Orijent uvek gubi.

Said početak orijentalističkog diskursa pronalazi u prosvetiteljstvu i on prati orijentalističku nit u kolonijalnim silama, u Francuskoj i Velikoj Britaniji (nemački orijentalizam poprilično zanemaruje) dok u novije vreme govori o „preuzimanju olimpijske baklje orijentalizma" od strane Sjedinjenih Američkih Država. Obimna istorijska građa prikupljena je za Francusku i Veliku Britaniju i njihove multilateralne odnose sa orijentalnim državama, neposredno pre, za vreme, i posle perioda kolonizacije, dok su primeri iz SAD-a novijeg datuma. Logično je da je Said veliku pažnju posvetio situaciji u SAD-u zbog toga što je svojim javnim istupanjima upravo u toj zemlji pokušao da skrene pažnju na nužnost promene odnosa Zapada prema Orijentu, odnosno prema islamu i muslimanima.

Pomenuti stereotipi opstaju i u decenijima koje su usledile nakon objavljivanja Saidovog „Orijentalizma" i stoga se može postaviti pitanje zašto bismo govorili o *novom orijentalizmu* (ili o neoorijentalizmu) a ne o kontinuitetu orijentalizma? Da li se išta fundamentalno promenilo u tom civlizacijskom odnosu, ili je ipak reč o nastavku jednog te istog viševekovnog redukcionističkog odnosa Zapada prema islamu koji svoju teorijsku početnu tačku ima u evropskom prosvetiteljstvu?

Mi smatramo da postoje argumenti u prilog tome da možemo govoriti o *novom orijentalizmu*. Možemo navesti barem dva razloga — jedan je konkretno politički a drugi je saznajne prirode. Mi ćemo u ovom tekstu analizirati oba razloga. Najpre ćemo agrumentovati naše stanoviše o tome zašto treba redefinisati i reaktuelizovati Saidov koncept, a potom ćemo detaljnije razmotriti apologetski deo novog orijentalizma kroz prizmu tumačenja stvaralaštva tunišanskog srednjovekovnog filozofa, istoričara i ekonomiste Abdurahmana ibn Halduna (Abdul Rahman Ibn Khladun, 1332–1406). Dakle, prvi deo rada biće posvećen političkom a drugi deo saznajnom aspektu. Primer (pre)naglašavanja značaja Ibn Haldunovih dela koristiće nam kao ilustracija nove tendencije islamologizacije znanja u društvenim naukama. Pokušaćemo da odvojimo realan značaj i domete Ibn Haldunovog nasleđa za istoriju društvenih nauka od diskursa koji *a priori* ističu njegova istraživanja kao svojevrsni saznajni *arche c*elokupne socijalne misli i humanistike.

Post 9/11 svet i kulturna relativizacija okcidentalnog naučnog diskursa

Kao što smo u uvodnom delu istakli, dva su osnovna razloga zbog kojih smatramo da treba govoriti o neoorijentalizmu, odnosno o *novom orijentalizmu*. Prvi je kontekstualno-političke prirode a drugi

je epistemološkog karaktera. Najpre, treba podsetiti da je Said plasirao svoj koncept orijentalizma u bipolarnom hladnoratovskom globalnom poretku kada je za Sjedinjene Američke Države antagonistički *Drugi* bio Sovjetski Savez. Talasu društvenih pokreta koji su se zalagali za prava „manjina" (žena, afroamerikanaca i LGBT osoba), za podizanje ekološke svesti, pacifizam itd. pridružio se i Said nastojeći da u zapadnoj javnosti demistifikuje Orijent i njegove stanovnike učini politički relevantnim i ravnopravnim.[1] Takođe, u skladu sa postmodernističkom i poststrukturalističkom teorijskom orijentacijom u to vreme aktivnih društvenih pokreta, i Said je analizirao radove Fukoa (Michel Foucault) i Deride (Jacques Derrida) i trudio se da uspostavi kontinuitet sa njihovim teorijskim postulatima. U Saidovom slučaju poststrukturalistički prinicpi primenjeni su na primeru orijentalističkog *diskursa* koji definiše, učvršćuje, reprodukuje i normalizuje stereotipan i degradirajući odnos Zapada prema Orijentu. „Napuštanje esencijalističkih shvatanja o nepromenljivosti kategorija poput pola, etniciteta ili seksualnog opredeljenja, umnogome je značilo okretanje ka konstruktivizmu kao teorijskom usmerenju i naglašavanju značaja različitih diskursa za formiranje (stereotipno uslovljenih) identiteta. Prema ovim tumačenjima, pol i rod su, kao i orijentalizam, ludilo i seksualnost prvenstveno tekstualni konstrukti koji su posledica različitih socijalnih, političkih i kulturnih istorijskih procesa. Baš kao što su zagovornici feminizma govorili da se niko ne rađa kao žena, već da žena postaje, Fuko (Michel Foucault, 1926–1984) tvrdio da su homoseksualne prakse uvek postojale, ali da homoseksualizam van psihijatrijske literature nije, tako je i Said (Edward Said, 1935–2003), tvorac orijentalizma, naglašavao da Orijent ne postoji kao notorna činjenica van značenja koje mu je pridao Zapad".[2]

U skladu sa tim teorijskim osnovama, pre svega u skladu sa Fukoovom idejom o uslovljenosti znanja i moći, Said orijentalizam definiše kao diskurs koji oblikuje svest Zapada o Orijentu a orijentalistiku vidi kao nauku koja je akademski poligon za legitimaciju i normalizaciju orijentalizma kao ideologije.[3] „Orijentalizam je, prema Saidovoj definiciji: „diskurs koji ne stoji ni u kakvoj direktnoj, korespodentnoj

---

[1] Said se takođe zalagao za prava Palestinaca i vodio je izrazito anticionističku propagandu. Za naš rad ovo nije naročito relevantan podatak, međutim, treba imati u vidu da aktivna politička participacija Edvarda Saida umnogome zamagljuje teorijsku oštrinu argumentacije o neophodnosti uvođenja koncepta orijentalizma u savremenu društvenu nauku. Ovaj podatak treba imati na umu i zbog toga što je neophodnost ideološkog plasiranja orijentalizma značajno uticala na njegovu inkluzivnost i sveobuhvatnost što je, prema našem mišljenju, oslabilo Saidovu teorijsku poziciju.

[2] Nataša Jovanović, „Paradoksi slobode govora: suspenzija 'političke korektnosti' u savremenim diskursima kao katalizator jačanja rasističke orijentalističke retorike" u: Zorica Kuburić, Ljiljana Ćumura, Ana Zotova (ur.), *Lica i naličja društvene i lične slobode*, CEIR, Novi Sad, 2017, str. 114.

[3] Edvard Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

vezi s političkom moći u sirovom obliku, nego se pre stvara i postoji u nejednakoj razmeni s različitim vidovima moći i do izvesne mere se oblikuje u razmeni s političkom moći (kao u slučaju kolonijalnog ili imperijalnog establišmenta), moći intelekta (kao u slučaju dominantnih nauka poput komparativne lingvistike ili anatomije ili bilo koje od modernih političkih nauka), moći kulture (kao u slučaju dogmi ili kanona ukusa, tekstova, vrednosti), moralne moći (kakve su ideje o tome šta „mi" možemo, a „oni" ne mogu da čine ili da razumeju kao što „mi" možemo)".[4]

No, kao što smo rekli, sedamdesetih godina prošlog veka je Sovjetski Savez predstavljao pretnju po političku i vojnu bezbednost i kulturnu dominaciju Zapada (pre svega SAD-a). Priroda odnosa prema Orijentu (odnosno još specifičnije prema državama u kojima većinski živi muslimanska populacija)[5] bila je bitno drugačija i sadržala je ofanzivnost kao glavni element hereditivnog materijala te relacije. O tome govori sam Said kada upozorava na pežorativan i degradirajući stav savremenih političkih aktera prema islamu. Said na primeru svojih savremenika uočava opstanak orijentalističkih narativa. On na više mesta kritikuje jednog od najpoznatijih američkih političara toga doba, diplomatu i teoretičara Henrija Kisindžera (Heinz Alfred Kissinger), tvrdeći da Kisindžer svojim stavovima doprinosi opstanku binarne podele između Zapada i „nerazvijenog sveta" i da održava orijentalizam kao ideologiju živom. „I tradicionalni orijentalista i Kisindžer misle o razlikama između kultura pre svega kao o nečemu što stvara bojno polje koje ih razdvaja, a zatim kao o nečemu što poziva Zapad da kontroliše, ograničava Drugog i na druge načine vlada njime (posredstvom nadmoćnog znanja i odgovarajuće sile)".[6]

Međutim, nakon 11. septembra 2001. godine situacija se menja i usled sve intenzivnijeg straha od terorizma jača defanzivnost Okcidenta u odnosu na islam. Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov) i Dominik Mojsi (Dominique Moisi) govore o novoj *kulturi straha*[7] u odnosu na zemlje *ozlojeđenosti* tj. u odnosu na bliskoistočne i severnoafričke zemlje koje su gubitnici raspodele svetskog ekonomskog i političkog kolača.[8] Strah od terorizma sa verskim predznakom i strah od sve većeg priliva muslimanskog stanovništva u evropske gradove (a to podrazumeva strah od porasta stope kriminaliteta, strah od gubika socijalne pomoći i radnih mesta, strah od islamizacije zapadne

---

4 Isto, str. 23.

5 Said pod Orijentom podrazumeva kulturni i religijski prostor širi od islama i muslimanskih teritorija. Međutim, uprkos tome, jasno je da okosnicu orijentalizma čini upravo odnos Zapada prema islamu.

6 Isto, str. 67.

7 Cvetan Todorov, *Strah od varvara: S one strane sudara civilizacij*a, Karpos, Loznica, 2014; Dominik, Mojsi, *Geopolitika emocija*, CLIO, Beograd, 2012.

8 Oni se umnogome oslanjaju na Hantingtonovu (Samuel Huntington) tezu o sukobu civilizacija, međutim, oni ne smatraju da je religija povod ili katalizator sukoba već da je religijski identitetski sukob posledica neravnopravne raspodele svetskog bogatstva i neuspeha u procesima političke i kulturne globalizacije.

kulture itd.) porađa novi oblik orijentalizma: nije reč o promenama stereotipa, već o transformaciji pravca i sadržaja društvenog i civilizacijskog odnosa. Zbog toga smatramo da se radi o *novom orijentalizmu:* promena konteksta nužno menja i formu i sadržaj koncepta. Iako se neometano nastavljaju zapadne vojne intervencije u muslimanskim zemljama, širi društveni slojevi u Evropi i u SAD-u osećaju defanzivnost u odnosu na sve varijetete muslimanskog *Drugog* o kojima smo govorili i to na domicilnom području.[9]

Drugi razlog za formulisanje koncepta novog orijentalizma (odnosno reaktuelizaciju Saidovog orijentalizma) je, kao što smo rekli, epistemološke prirode. Jedna od glavnih odlika Saidovog orijentalizma je inkluzivnost konstitutivnih elemenata, i to ne samo na disciplinarnom ili ideološkom, već i na vrednosnom nivou. „Said je, s obzirom na to da je orijentalizam definisao kao veoma širok (krovni) pojam za sveopšti odnos Zapada prema Orijentu, među orijentaliste svrstao i one koji su o Orijentu govorili pežorativno, ali i neke afirmativne koncepcije koje su podrazumevale egzotizaciju Orijenta sa pozitivnom konotacijom. Uprkos razlikama, orijentalizam je koncept koji podrazumeva redukcionističko i stereotipno viđenje Orijenta i nepremostive razlike između orijentalne i okcidentalne kulture".[10]

Smatramo da je ovo jedna od najvećih mana Saidovog dela. Jasno je da je zarad sveobuhvatnosti (a samim tim i upečatljivosti i društvenog uticaja) koncepta on morao uključiti i pozitivna i negativna predstavljanja Orijenta u zapadnoj naučnoj, stručnoj, književnoj i političkoj literaturi, pa ipak, smatramo da su posledice jednako stereotipnog, ali ideološki i akseološki drugčije uslovljenog pogleda na islam, fundamentalno drugačije. Said insistira na tome da je nuklus i pozitivne i negativne diskriminacije isti — simplifikacija Orijenta i determinacija njegovog civilizacijski manje vrednog položaja. Međutim, Said ne razmatra različitost posledica afirmativne ili pežorativne pozicije a mi smatramo da je to veoma bitna zavisna varijabla u orijentalističkoj jednačini. Zbog svega navedenog zalažemo se za to da element novog orijentalizma bude razlikovanje dva pola orijentalizma (*negativno uslovljenog i apologetskog).*[11]

---

[9] Nataša Jovanović, "Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies" in: Svetlana Stanarević, Ivica Đorđević, Vanja Rokvić (eds.), *3rd International Conference on Human Security, Belgrade*, *May 2017,* University of Belgrade — Faculty of Security Studies, Human Security Research Center, 2017, p. 272–273.

[10] Nataša Jovanović, „Paradoksi slobode govora: suspenzija 'političke korektnosti' u savremenim diskursima kao katalizator jačanja rasističke orijentalističke retorike" u: Zorica Kuburić, Ljiljana Ćumura, Ana Zotova (ur.), *Lica i naličja društvene i lične slobode*, CEIR, Novi Sad, 2017, str. 115.

[11] Nataša Jovanović, "Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies" in: Svetlana Stanarević, Ivica Đorđević, Vanja Rokvić (eds.), *3rd International Conference on Human Security, Belgrade*, *May 2017,* University of Belgrade — Faculty of Security Studies, Human Security Research Center, 2017, p. 271.

Jedan kraj orijentalizma je najčešće zastupljeno negativno viđenje Orijenta kao primitivnog, zaostalog, tradicionalnog, patrijarhalnog i ratobornog. U središtu ovakvog shvatanja Orijenta nalazi se islam. Logična posledica retrogradne drugosti Orijenta je njegova inherentna submisivnost. U narednom koraku, kolonijalizam ili bilo koja druga vrsta vojne i političke intervencije u tom delu sveta ne predstavlja nasilje već civilizacijsku potrebu i svojevrsni spas: i Zapada od islama, ali i islama od samog sebe. Said smatra da je diskurs o primitivnim Arapima uspešno pronašao mesto i u savremenim narativima. „O Arapima se, recimo, misli da jašu kamile, da su teroristi, da imaju orlovski nos, da su bludnici i razvratnici čije nezasluženo bogatstvo predstavlja uvredu za stvarnu civilizaciju. Uvek negde vreba pretpostavka da zapadni potrošač, mada spada u numeričku manjinu, ima pravo da poseduje, bilo da troši (ili i jedno i drugo) većinu svetskih resursa. Zašto? Zato što je on, za razliku od Orijentalaca, istinsko ljudsko biće".[12] Ovom vrstom orijentalizma se sam Said najviše bavio. Njegova studija je prožeta različitim primerima *negativno uslovljenog orijentalizma* — od pežorativnog prikazivanja Poslanika Muhameda i muslimana u Danteovim (Dante Alighieri) koncentričnim krugovima *Pakla* pa sve do Kisindžerovog predstavljanja bliskoistočnih država kao perfektne binarne opozitnosti Zapadu.[13]

Drugi (ekstremni) kraj orijentalizma je apologija orijentalne kulture. Said se nije mnogo zanimao za ovaj oblik orijentalističkog diskursa pa je samo na nekoliko mesta naveo radove Dizraelija (Benjamin Disraeli), Mark Tvena (Mark Twain), Kinglejka (Alexander William Kinglake) i drugih autora koji o Orijentu govore na stereotipan, ali izrazito afirmišući način. Reč je, uglavnom, o romantičarskim romanima i putopisima koji nastoje da istočne delove sveta predstave kao senzualni i autentični korektiv hladnog i tehnicističkog Zapada. Neretko su takvi stavovi zasnovani na ličnim iskustvima boravka na Orijentu uz sve blagodeti imperijalne pozicije u tom delu sveta.[14] U tu kategoriju uglavnom spadaju književnost, putopisi, pesništvo itd. Said, međutim, nije „uhvatio" tendenciju u savremenoj društvenoj nauci (ne i u lingvistici!) da glorifikuje stvaralaštvo muslimanskih autora, naročito radove Ibn Halduna. Taj pravac se tek razvijao u drugoj polovini XX veka pa je moguće da zbog toga Said nije posvetio pažnju toj pojavi. Drugi razlog bi bio daleko manje povoljan po njegov naučni integritet; tendencija da se „izbegne" trend apologije Ibn Haldunovih dela mogla bi biti i rezultat neuklapanja u njegovu teoriju koja postulira da čak i pozitivna diskiriminacija ima za svrhu pojednostavljivanje i esencijalizaciju Orijenta. Kako ovde nije reč o romantizovanju orijentalnih spacijalnih i kulturnih pejzaža, već o isticanju u prvi plan naučnog stvaralaštva uz kritičko promatranje istog, teško da bi se to moglo svrstati u Saidovu teoriju orijentalizma.

---

[12] Edvard Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 147.

[13] Isto.

[14] Isto, str. 215.

No, u svakom slučaju, mi smatramo da je veoma važno razlučiti *negativno uslovljeni orijentalizam* od *apologetskog orijentalizma*. U okviru apologetskog orijentalizma možemo identifikovati različite varijetete: od romantičarskih deskripcija vrelih noći u haremima do afirmacije muslimanskog naučnog stvaralaštva.[15] Prvi varijetet bio je prisutan i u prošlosti (i Said to veoma detaljno dokumentuje), međutim, revitalizacija muslimanskih mislilaca je novijeg datuma. Zbog toga ga svrstavamo u *novi orijentalizam* sa apologetskom provinijencijom. U kontekstu imperativa kulturnog relativizma u društvenoj nauci, *apologetski orijentalizam* postaje derivat savremene misli a ne deo istorijata orijentalizma u celini. U nastavku rada detaljnije ćemo se pozabaviti upravo ovim fenomenom.

(Pre)naglašavanje teorijskog nasleđa Ibn Halduna: islamologizacija znanja kao deo apologetskog neoorijentalizma

Značaj nasleđa srednjovekovnog muslimanskog mislioca Ibn Halduna možemo (isključivo u analitičke svrhe) razmatrati na dva nivoa. Prvi nivo obuhvata njegov konkretno politički doprinos razvoju unikatne vibrantne političke tolerancije u Severnoj Africi (u Tunisu) a drugi nivo obuhvata uticaj njegovog poprilično širokog teorijskog horizonta na savremenu društvenu misao. U kontekstu analize *novog orijentalizma,* drugi nivo je značajniji za razumevanje apologetskih elemenata neoorijentalizma.

Kao pripadnik ugledne tunišanske porodice Ibn Haldun je imao priliku da se upozna, ne samo sa muslimanskim svetom u Africi i na Bliskom istoku, već je participirao u političkom životu raznih evropskih gradova. Za razumevanje doprinosa razvoju specifične i unikatne tolerantne političke klime u Tunisu značajno je njegovo andaluzijsko poreklo. Dobar deo života proveo je u Španiji a neke od političkih ideja i praksi tadašnje muslimanske vlasti preneo je na afrički kontinent. Naučni i umetnički procvat islamske Španije danas je gotovo neupitna konstanta u istorijskim analizama tog perioda, međutim, za nas je interesantnije pitanje političke kulture koja se razvijala u Korodvi i drugim većim gradovima islamske Španije. „I dok su današnje evropske metropole, poput Pariza i Londona, tada bile samo mali, nerazvijeni gradovi, Kordova je imala oko sto hiljada stanovnika i biblioteku s oko pola miliona knjiga, kao i na stotine trgovina, džamija i javnih kupatila. Podignuti su bili i palata i most nad rekom Gvadalkivir. Sam grad bio je čist, popločan, dobro

[15] Nataša Jovanović, "Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies" in: Svetlana Stanarević, Ivica Đorđević, Vanja Rokvić (eds.), *3rd International Conference on Human Security, Belgrade*, *May 2017,* University of Belgrade — Faculty of Security Studies, Human Security Research Center, 2017, p. 271.

osvetljen, obilato snabdeven tekućom vodom. Omajadske halife su razmenjivale ambasadore s Vizantijom, Bagdadom, Kairom i Saksoncima. Osnivaju se univerziteti u Toledu, Kordovi, Sevilji i Granadi, a književnost, filozofija i algebra doživljavaju procvat, naročito kada je reč o očuvanju helenskog nasleđa. Sama Granada (Garnata) je, prema nekim izvorima, u to vreme imala oko 195 biblioteka. Na ulazima spomenutih univerziteta stajali su sledeći natpisi: „Svet počiva na četiri stuba: mudrosti učenih, pravdi moćnih, molitvi pravednih i hrabrosti odvažnih".[16]

Položaj neislamskog stanovništva bio je daleko od povoljnog — bili su u obavezi da plaćaju poreze, vizuelno su obeležavani i bilo im je zabranjeno da stupaju u brak sa muslimanima i muslimankama. No, položaj građana drugog reda koji su imali nemuslimani imao je i drugu stranu novčića. Ukoliko bi se poštovala gore navedena pravila, *narodi knjige* (hrišćani i Jevreji) nisu trpeli fizičke sankcije ili bilo koje druge oblike diksriminacije i mogli su aktivno učestvovati u kulturnom i političkom životu španskih gradova. „Ne zaboravimo, međutim, da je reč o srednjem veku, i da tolerancija koju su Jevreji i hrišćani uživali u muslimanskoj Španiji nije, u Evropi, ni približno važila za muslimane i Jevreje pod španskim kraljevima nakon rekonkiste, ili za religijske manjine u Zapadnoj Evropi nakon reformacije, u doba verskih ratova, u periodu između Augsburškog i Vestfalskog mira (1555–1648)".[17]

Ibn Haldun je bio jedan od svedoka ovakve političke kulture. Kao što smo rekli, pripadao je imućnoj porodici koja je iz južne Arabije prešla u Španiju i nastanila se u Sevilji. Kada je počelo širenje hrišćanske kraljevine ka jugu, njegova porodica bila je primorana da se iseli. Vratili su se u Tunis i Ibn Haldun je na sever Afrike doneo duh za ono vreme poprilično napredne političke kulture (Hurani, 2016: 33). „Opisana politička i društvena kultura kroz radove Ibn Halduna (i drugih autora) ali i putem svakodnevne prakse i običaja španskog hrišćanskog stanovništva, stigla je u Tunis i na taj način postala važan deo tuniskog načina života. Na ovaj period pozivaju se i savremeni političari aludirajući na to da je verska tolerancija imanentni oblik komunikacije u Tunisu. Statua Ibn Halduna u centru grada ima zadatak da podseća nove generacije Tunišana na to".[18]

Ibn Haldun je bio veoma politički aktivan još od ranog uzrasta. Odlično obrazovanje iz oblasti ne samo islamske teologije, već i matematike, logike i filozofije odvelo ga je u službu vladara Tunisa, najpre u funkciji sekretara a potom i na višim pozicijama. Kada je napustio Tunis bio je savetnik i drugim vladarima Magreba, vraćao se

---

[16] Milan Vukomanović, „Verska tolerancija u islamskoj Španiji", *Religija i tolerancija*. Vol. 4, str. 35.

[17] Isto, str. 35.

[18] Nataša Jovanović, „Značaj izborne političke kulture za održavanje i razvoj minimalnog nivoa demokratije — primer Republike Tunis", *Kultura*. God. 2015. No. 148, str. 210.

u Španiju pa potom opet u Alžir — uvek je bio na visokim državničkim pozicijama, ali uz neizvestan opstanak. Učestvovao je u pregovorima između vladara i berberskih vođa iz stepa i planina i stekao je veliki ugled kod većine političkih lidera. Participiranje u političkoj kulturi islamske Španije i iskustvo u verskom dijalogu pomogli su mu da veštije posreduje između sukobljenih strana.[19]

Značaj političkog nasleđa Ibn Halduna za specifičan političko-istorijski razvoj Tunisa često se isticao u kontekstu analiza o tzv. Jasmin revoluciji tj. o početku Arapskog proleća. Stepan (Alfred Stepan) je smatrao da je Tunis, između ostalog i zbog Ibn Haldunovog nasleđa, dobar primer uklapanja u njegovu teoriju o dvostrukim tolerancijama (*Twin Tolerations*) koje podrazumevaju kompatibilnost političkog i religijskog[20] No, kao što smo rekli, za razumevanje apologetskog aspekta neoorijentalizma važniji je element apostrofiranja i reaktuelizacije njegovih filozofskih zaključaka. U nastavku ćemo videti kako pojedini nemuslimanski autori smatraju da nije reč samo o fundamentalnom doprinosu istoriji društvenih teorija (što je gotovo neupitno), već se radi o važnijem teorijskom nasleđu u odnosu na neke druge (zapadne) mislioce. Upravo taj aspekt (isticanje značajnijeg doprinosa u odnosu na nemuslimanske autore) čini okosnicu neoorijentalizma apologetske provinijencije.

Intelektualna zaostavština Ibn Halduna neosporno je višestruko značajna. Pre svega, ovaj tunišanski filozof je napravio otklon od islamske dogme i svoja istraživanja je usmerio u skladu sa principima naučne objektivnosti. On se zalagao za holističko i procesualno proučavanje istorije bez zalaženja u versko-doktrinarne imaginarne mitološke stranputice. Njegova filozofija izrazito je racionalističkog karaktera i odbacuje teološka i nadnaravna objašnjenja društvene realnosti.[21] Dakle, Ibn Haldunova filozofska shvatanja transcedentnog i ovozemaljskog ne razlikuju se bitno od njegovih evropskih (hrišćanskih) savremenika, naprotiv! On iziričito zagovara poziciju univerzalnosti nauke i negira determinaciju znanja verskom pripadnošću.[22] Ibn Haldunovo zalaganje za racionalističku folozofiju bilo je, doduše, u nesaglasju sa njegovim intimnim opredeljenjem za misticizam i za praktikovanje sufizma, za koje je smatrao da su jedini ispravni put za postizanje sreće i mira. Međutim, treba imati na umu da je on odvajao naučni metod i nauku od ličnog opredeljenja za mističnu stranu islamske dogme, a to ga je udaljavalo od neoplatonizma prisutnog u to doba u socijalnoj misli.[23] U skladu sa zalaganjem za naučnu objektivnost, Ibn Haldun smatra da je istoričar dužan da:

---

[19] Albert Hurani, *Istorija arapskih naroda*, CLIO, Beograd, 2016, str. 34.

[20] Alfred Stepan, "Tunisia's Transition and the Twin Tolerations", *Journal of Democracy*, Vol. 23. No. 2, pp. 89–103.

[21] Isto, pp. 97.

[22] Ahmed Dalal, „Nauka, medicina i tehnologija" u: Džon Espozito (ur.), *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 176.

[23] Madžid Fahri, „Filozofija i teologija" u: Džon Espozito (ur.), *Oksfordska istorija islama, CLIO,* Beograd, 2002, str. 304.

„nastavi da istražuje dok ne sazna sve o uzrocima svakog događaja, a onda treba da preispita podatke do kojih je došao, shodno svom načinu objašnjavanja. Ako su usklađeni, ti podaci su pouzdani, u protivnom — netačni su".[24]

Intelektualno nasleđe Ibn Halduna prevazilazi domen sholastičkog; eksplanacijom smenjivanja formi i vrsta društvenih zajednica u berberskim plemenima udario je kamen temeljac modernom ciklizmu. Teorija bazirana na cikličnom kruženju državnih uređenja svakako nije nepoznata istoriji političke i socijalne misli, međutim, Ibn Haldun svoju teoriju čini značajnije širom (i ambicioznijom) od Platonove ili Polibijeve.[25] On je smatrao da je neophodno društva proučavati u svom totalitetu a ne samo kroz prizmu političkih režima. Srednjovekovni tunišanski istoričar, ekonomista i filozof je u rudimentalnoj formi anticipirao ono što će gotovo četiri veka kasnije Monteskje nazvati *duhom zakona*.[26] „Onaj ko se bavi ovom naukom (istorijom — N. J.) treba da poznaje pravila državništva, prirodu postojećih stvari i razliku između naroda, regiona i plemena kad je reč o načinu života, karakternim osobinama, običajima, sektama, školama mišljenja, i tako dalje. On mora da razluči sličnosti i razlike između sadašnjosti i prošlosti, i da bude upućen u različita porekla dinastija i zajednica, razloge za njihovo pojavljivanje, pojedinosti o ličnostima, i njihovu istoriju".[27] U svom monumentalnom delu, u Mukadimi (al-Mukadima), Ibn Haldun iznosi neke epistemološke, a potom i metodološke postulate istorijske nauke i objašnjava zašto smatra da se ni povest ni savremenost ne mogu i ne smeju posmatrati iz samo jednog (ekonomskog, političkog ili akseološkog) ugla.[28] On zapravo pravi poprilično revolucionarnu disciplinarnu trangulaciju; društvene fenomene proučava iz političkog, ekonomskog, teološkog,

---

[24] Ibn Haldun, navedeno prema: Albert Hurani, *Istorija Arapa*, CLIO, Beograd, 2016, str. 255.

[25] Za više videti: Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskog ustavnoj državi I. Pravo na otpor tiraniji,* Samizdat B 92, Beograd, 2001.

[26] Monteskje je uvođenjem koncepta duha zakona nastojao da obuhvati sveukupnost odnosa koji postoje između različitih zakona u društvu (prirodnih i pozitivnih), tipova vlasti, običaja, klimatskih faktora, religije itd. Drugim rečima, pokušao je da ode korak ispred normativne ili politikološke analize i holistički obuhvati i objasni funkcionisanje i dinamiku određenog društva. U tome se najčešće prepoznaje sociološka dimenzija Monteskjeovog stvaralaštva. Republika, monarhija i despotija se u Monteskjeovoj klasifikaciji ne razlikuju samo po tipu državnog uređenja „...nego i po društvenoj strukturi i organizaciji društvenog života. Obrazovanje, religijska verovanja, porodični život, način privređivanja, prioda vladajućih vrednosti i normi, oštrina moralnih i krivičnih sankcija, pa i socijalni karakter razlikuju se u pojedinim *državnim uređenjima*, to jest *društvima*" (Aljoša Mimica, Veljko Vujačić, „Monteskjeov Duh zakona" u: Monteskje. O *duhu zakona*. *Tom I.* Filip Višnjić, Beograd, 1989, XXX).

[27] Ibn Haldun, navedeno prema: Albert Hurani, *Istorija Arapa*, CLIO, Beograd, 2016, str. 255.

[28] Abdurahman Ibn Haldun, *al-Muqaddima: izbor iz djela,* IRO „Veselin Masleša", OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982.

istorijskog, a možda čak i iz inherentno sociološkog ugla. O disciplinarnom razgraničenju biće više reči u nastavku rada.

Ibn Haldun je smatrao da se tipovi društvenih zajednica ciklično smenjuju i da se na zgarištu jednog oblika uređenja uzdiže drugi. Razvio je i teoriju socijalnih konflikata na primeru dihotomije između nomada i trajno stacioniranih Berbera.[29] Različiti su mehanizmi kontrole konflikata. U gradovima ulogu sprečavanja konflikata ima državni aparat, vojska i bedemi grada, dok u nomadskim plemenima harizmatske vođe moraju da preduprede konfliktna stanja.[30] U skladu sa metodološkim postulatima za koje se zalagao, Ibn Haldun je verovao da je moguće utvrditi *zakone* društvenih tokova koji će biti univerzalno primenljivi. Jedan od tih zakona upravo je bila neupitnost ciklične smene dva osnovna društvena uređenja (nomadsko i stacionarno) uz prelazne varijetete koji su svojevrsno predvorje novog društvenog poretka. On, takođe, uočava i smenu dva osnovna psihološka mehanizma uz pomoć kojih se odvija društvena dinamika u zajednici. U pitanju su solidarnost i civilizacijski razvoj. Kada počne da slabi osećaj solidarnosti na pomolu je rastakanje društvene i političke civilizacije i transformacija u novi sistem. Centralni koncept njegove teorije — *asabija* (društvena veza koju karakteriše intenzivan osećaj solidarnosti) upravo je teorijska emanacija dijalektičke forme njegovog shvatanja procesualne dinamike društvenog i političkog istorijskog razvoja. Asabija je vododelnica društvenih uloga i njihovih međusobnih odnosa, kao i predispozicija objašnjenja nosilaca vlasti u različitim društvima.[31] Jasno je da su dinamični istorijski period i burna lična biografija autora bila dva osnovna vektora koji su oblikovali ovako konfliktnu i ciklično ustrojenu društvenu teoriju, pa ipak to ne umanjuje njenu unikatnost i saznajnu vrednost.

Analiza teorijskog nasleđa Ibn Halduna zahteva zasebnu studiju i svakako nadilazi obime jednog segmenta našeg rada. Mi smo samo ukratko izneli osnovne postulate Ibn Haldunove teorije, ali i njegovog političkog angažmana, kako bismo, u narednom koraku, prešli na analizu tumačenja Ibn Haldunovog nasleđa kroz prizmu *novog orijentalizma*.

Ibn Haldunova dela su „otkrivena" u drugoj polovini XX veka (što korespondira sa plasiranjem Saidovog koncepta orijentalizma u širu javnost). Od tada pa sve do danas traje permanentno (pre)naglašavanje njegovog značaja za istoriju društvene teorije. Francuski geopolitičar Iv Lakost (Yves Lacoste) rekao je da se Tukidid smatra

[29] Nataša Jovanović, „Značaj izborne političke kulture za održavanje i razvoj minimalnog nivoa demokratije — primer Republike Tunis", *Kultura*. God. 2015. No. 148, str. 209.

[30] Abdurahman Ibn Haldun, *al-Muqaddima: izbor iz djela,* IRO „Veselin Masleša", OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982.

[31] Isto.

osnivačem istorije a Ibn Haldun je otac čitave istorijske nauke.[32] Jedan od najpoznatijih istoričara koji se bavio arapskim nasleđem, Bernard Luis (Bernard Lewis), ide čak dotle da smatra da je Ibn Haldun najveći istorijski genije islama i takođe ga, kao i Iv Lakost, označava kao osnivača istorije kao nauke.[33] Drugi najpoznatiji istoričar arapske civilizacije, Albert Hurani, svoju izuzetno obimnu „Istoriju arapskih naroda" počinje upravo pričom o Ibn Haldunu kao najvažnijem predstavniku, ne samo arapske srednjovekovne misli, nego i celokupnog teorijskog izraza toga doba.[34] Za antropologa Ernesta Gelnera (Ernest Gellner) Ibn Haldunova definicija vlasti najbolja je u istoriji političke filozofije.[35]

Ibn Halduna smatraju i osnivačem sociologije. Neki autori[36] argumentuju stav da je reč o inherentno sociološkom razumevanju društvenih sklopova, kako zbog konfliktnog potencijala njegove teorije, tako i zbog važnosti proučavanja društvenih struktura i slojeva u istoriji razvoja državnih oblika. Asabija je definicija društvene solidarnosti mnogo pre nego što ju je teorijski uobličio Emil Dirkem (Emile Durkheim), smatraju pomenuti autori. Ovi autori, doduše, ne preciziraju da li je reč o organskoj ili mehaničkoj solidarnosti (verovatnije je da se radi o mehaničkoj jer je reč o manje razvijenim društvima), ali to preciziranje izostaje. U svakom slučaju, cilj ovih autora je da se istakne preimućstvo Ibn Halduna nad drugim „očevima osnivačima" sociologije.

Kulminacija apologije Ibn Haldunovih dela su radovi britanskog istoričara Arnolda Tojnbija (Arnold Toynbee) koji je Ibn Halduna nazvao genijem a Mukadimu „najvećim delom svoje vrste koje je ikad stvoreno, od strane bilo kog uma u bilo kom vremenu ili prostoru".[37] Tojnbi je sopstvenu teoriju cikličnog kretanja društava bazirao na Ibn Haldunovim nalazima. Boreći se protiv nacionalno uslovljenih istorijskih proučavanja i protiv evolucionizma, Tojnbi se zalagao za naučnu poziciju koja bi podrazumevala proučavanje civilizacija (on ih je nabrojao dvadeset i jednu) i poništavanje etnocentričnih povesnih narativa.[38] Interesujući se za dešavanja na Bliskom istoku i za muslimansku viziju istorije civilizacija, Tojnbi je naišao na radove Ibn

---

[32] Yves Lacoste, *Ibn Khaldun: The Birth of History and the Past of the Third World*, Verso, London, 1984, pp. 187.

[33] Bernard Lewis, *The Arabs in History,* Oxford University Press, New York, 1993, pp. 176.

[34] Albert Hurani, *Istorija arapskih naroda*, CLIO, Beograd, 2016, str. 33–37.

[35] Ernest Gellner, *Plough, Sword and Book*, University of Chicago Press, Chicago, 1988, pp. 239.

[36] Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History*, Allen and Unwin, London, 1957; E. A. Myers, "Ibn Khaldun — Fore-runner of New Science", *The Arab World*, Vol. 3. No. 1, pp. 58–80.

[37] Arnold Toynbee, *A Study of History: The Growth of Civilisations. Vol. III*, Oxford University Press, New York, 1935, pp. 322.

[38] Isto.

Halduna i tako je njegovu cikličnu teoriju ugradio u temelje svoje teorijske platforme.

Brajan Tarner (Bryan Turner) ovakva grandiozna priznanja i teorijsko-statusne glorifikacije Ibn Halduna naziva generičkim konceptom *islamologizacije znanja*. Islamologizacija znanja je saznajno reakcionarno stanovište koje je svojevrsni protivotrov zapadnocentričnim naučnim tumačenjima i opozitna je *negativno uslovljenom orijentalizmu*. Jedan od najilustrativnijih primera islamologizacije znanja je tvrdnja da je Ibn Haldun daleko važniji za razvoj sociologije od bilo kog evropskog „oca osnivača" te nauke — Marksa (Karl Marx), Dirkema ili Vebera (Max Weber).[39] Prema Tarnerovim rečima, taj stav zauzima nemali broj modernih istraživača. Uostalom, jedan od poznatijih modernih istoričara, Maksim Rodinson (Maxime Rodinson), rekao je da ukoliko želimo da proučavamo razvoj kapitalizma ne treba da čitamo Veberovu „Protestantsku etiku i duh kapitalizma"[40] već Ibn Haldunova dela. Rodinson je izrazito kritikovao Veberovu hipotezu o endemskom karakteru kohabitacije između kalvinističkog asketskog protestantizma i modernog kapitalizma, smatrajući da se pojedina muslimanska društva savršeno uklapaju u kategoriju kapitalističkih. Ibn Haldunove studije poslužile su mu da navodno opovrgne[41] Veberovu hipotezu.[42]

Ibn Haldunov doprinos istoriji političke misli neosporno je veliki. Takođe je notorna činjenica da je skoro sve do kraja XX veka njegov rad ostao nepravedno zanemaren i nedovoljno vidljiv naučnoj i široj (zapadnoj) zajednici.[43] Njegov politički doprinos je bolje očuvan nego što je to slučaj sa filozofijom; svi koji su se ikada upustili u proučavanje političke i kulturne istorije Tunisa, ili pak u istraživanje savremenih previranja u toj zemlji, susreli su se sa imenom ovog tunišanskog mislioca, međutim, za sve one koji nisu dublje zašli u različite teorijske kutke orijentalistike ime Ibn Halduna predstavlja nepoznanicu. Radovi Bernarda Luisa, Alberta Huranija, Maksima Rodinsona i, pre svih, Arnolda Tojnbija, ispravili su tu nepravdu. Zahvaljujući

---

[39] Bryan Turner, *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, Routledge, London and New York, 1994, pp. 8.

[40] Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.

[41] Mi se ne slažemo sa Rodinsonom i smatramo da je Veberova hipoteza neispravno aplikovana, kao i da postoje dogmatske prepreke u islamu koje sprečavaju simbiozu sa industrijskim kapitalizmom.

[42] Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, Pantheon Books, New York, 1973, pp. 31.

[43] Još jedan dobar primer „nevidljivosti" nezapadnih srednjovekovnih autora koji su ostavili značajan pečat na socijalnu misao je etnologija Ibn Batutina. Tek se od skora počinju otkrivati njegovi etnološki istraživački doprinosi pa je teško govoriti o islamologizaciji znanja, ali je svakako veoma značajno što sve više muslimanskih autora dobija na relevantnosti u istrživanju istorije političkih i socijalnih ideja (za više videti: Marko Pišev, „Izvori za praistoriju islamskog sveta: Ibn Batutina putovanja kroz Aziju i Afriku (1325–1354)", *Etnoantropološki problemi*, Vol. 8. No. 4: 1025–1046).

njihovim studijama analiza zastupljenosti ciklizma u istoriji političke i socijalne misli dobija i neevropski kontinuitet a najznačajniji Ibn Haldunovi koncepti dobijaju kritičku elaboraciju. Mnoge od Ibn Haldunovih ideja dobiće nastavak u evropskoj i američkoj sociologiji i politikologiji. Prevod Ibn Haldunovih dela, stručno tumačenje i predstavljanje istih akademskoj zajednici svakako ne spadaju u orijentalizam (već u osnovne postulate naučne strasti za proširivanjem saznajnih vidika), međutim, glorofikacija njegovog stanovišta, koja pritom najčešće podrazumeva degradaciju zapadnih autora, može se nazvati *apologetskim orijentalizmom*.

Za razliku od (daleko učestalijih) stereotipa i predrasuda o muslimanima kao ratobornoj, patrijarhalnoj, tradicionalnoj i nazadnoj verskoj grupaciji, *apologetski orijentalizam p*redstavlja afirmaciju svega što je muslimansko kao *a priori* više vredno od zapadnog. To je, kao što smo rekli, svojevrsno reakcionarno stanovište koje usled sveprožimajućeg politički korektnog diskursa i neupitnosti kulturnog relativizma neretko usvajaju evropski i američki autori. Da li to čine zbog toga što zaista veruju u suprematiju muslimanskog intelektualnog i kultunog nasleđa ili zbog toga što ne žele da potpadnu pod zapadnocentričnu intelektualnu matricu orijentalizma — ne možemo sa sigurnošću znati i svakako se u ta pitanja nećemo upuštati u ovom radu. U svakom slučaju, *apologetski orijentalizam* prisutan je u savremenoj javnosti i to pre svega, ali ne i isključivo, u akademskoj sferi. Islamologizacija znanja o kojoj Tarner govori zaista je dobar primer *apologetskog orijentalizma*. Apologetski orijentalizam je širi koncept i obuhvata i neke druge elemente a ne samo islamologizaciju znanja, ali je gnoseološka emanacija jedna od najčešćih u savremenoj društvenoj nauci.

Diskusija

Na kraju prethodnog poglavlja rekli smo da *apologetski orijentalizam* nije rezervisan isključivo za akademski domen. Islamologizcija znanja o kojoj je ovde bilo reči jeste karakteristika univerzitetskih narativa, ali *apologetski orijentalizam* (kao deo *novog orijentalizma)* prožima i druge javne diskurse. Nedavno je jedan poznati glumac rekao da su muslimanski migranti jedina šansa za kulturni preporod Evrope.[44] On je obrazložio svoj stav naglašavajući da su konzumerizam i potrošački mentalitet uništili duhovni potencijal zapadnog čoveka i da je islam poslednji bastion konzervacije nematerijalnog i spiritualnog. Njegova izjava uzburkala je javnost, ali ovaj stav nije usamljen. Slavoj Žižek primećuje da je ovakva retorika sve češća, naročito u evropskim umetničkim i intelektualnim krugovima, i da

[44] http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/461/svet-poznatih/2912026/depardje-migranti-su-jedina-sansa-za-kulturni-preporod.html pregledano 21. 10. 2017.

je to svojevrsna protivteža islamofobičnom narativu,[45] uglavnom desno orijentisanih političkih aktera.[46]

Post 9/11 svet doneo je značajne promene u odnosu Zapada prema islamu. Paralelno teče više procesa koji definišu taj odnos: islamofobija je sve prisutnija, osećaj defanzivnosti (ili straha) je jedan od glavnih emotivnih odgovora na terorizam sa islamskim predznakom, retorika negativno uslovljenog orijentalizma je sve češća „dobitna karta" u izbornim utakmicama a, sa druge strane, odgovor na ovakve stavove je sve zastupljenije stanovište o tome da je islam korektiv materijalistički utrnulom Zapadu i da su muslimanski autori dali značajniji doprinos društvenoj nauci (od zapadnih mislilaca), ali su zbog kolonijalizma bili zaboravljeni i nipodaštavani. U ovom radu akcenat je bio stavljen na *apologetski orijentalizam* (kroz prizmu islamologizacije znanja), ali tu se istraživanje nipošto ne sme zaustaviti. Kao što smo videli, *novi orijentalizam* zaista otvara mnogo mogućnosti za proučavanje konstituisanja novog civilizacijskog odnosa. Sve pomenute diverzitete orijentalizma Said nije mogao uhvatiti pre skoro pedeset godina. XXI vek zahteva redefinisanje koncepta i to i na saznajno-analitičkom i na ideološkom nivou.

Nije na odmet još jednom povući bitnu razliku između važnog naučnog otkrivanja istraživanja muslimanskih mislilaca i prenaglašavanja njihovog značaja. Ibn Haldun je sjajan lakmus papir upavo za identifikovanje te razlike. Nema sumnje da je do Tojnbijevih radova Ibn Haldunovo ime ostalo nepoznato zapadnoj istorijskoj (i uopšte društvenoj) nauci. Ibn Haldun bi se mogao nazvati protocikličarem, odnosno utemeljivačem logike cikličnog smenjivanja društvenih i političkih režima i sistema. Svakako da je kružno smenjivanje političkih uređenja konstanta u političkoj teoriji još od antike, ali prikaz sveobuhvatnog multikauzalnog smenjivanja različitih, ne samo političkih već i kompletno socio-ekonomskih uređenja, prvi je dao tunišanski filozof, ekonomista i istoričar. Ne treba posebno naglašavati kolika je nepravda učinjena time što se njegovo ime tek pre nekoliko decenija pojavilo u panteonu istorije političkih i socijalnih teorija. To je posledica orijentalističkog pogleda na nauku i na njenu istoriju.

Sa druge strane, hiperprodukcija radova o Ibn Haldunu i (što je još važnije) davanje grandioznih zaključaka o inventivnosti i genijalnosti njegovih istraživanja svedoče o jednom novom trendu koji je Tarner nazvao *islamologizacijoma znanja a* mi smo ga nazvali *apologetskim*

[45] Jedan od pionira logike *apologetskog orijentalizma* je kraj romana „Pokoravanje" Mišela Uelbeka (Michel Houellebecq). Autor sa ironijom govori o onome što će kasnije mnogi prihvatiti kao autentičan *apologetski orijentalizam*. Ulebek piše o svim blogodetima poliginije, ali i političkoj stablnosti ujedninjenja pod islamom koji je uspeo da premosti nacionalne, etničke i jezičke razlike, u čemu Evropljani nisu uspeli. Pisac koketira sa tom idejom uz jasan sarkastični otklon od uloge, međutim, stanovište o kulturnom preporodu zahvaljujući islamu postaće deo svakodnevnog javnog narativa.

[46] Slavoj Žižek, *Islam, ateizam i modernost: Neka bogohulna razmišljanja*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015, str. 13.

orijentalizmom (jer smatramo da je Tarnerov koncept deo teorijskog rešeta koje smo nazvali ekstremnim polom afirmišućeg odnosa prema Orijentu). Nema sumnje da su Ibn Haldunovi zaključci bili daleko ispred njegovog vremena, da je odsustvo religije iz proučavanja doprinelo objektivnijem svetonazoru, i nema dileme u vezi sa time da on zaslužuje važno mesto u istoriji ideja, međutim, tvrditi da je on bio važniji za utemeljenje sociologije od npr. Emila Dirkema (koji je najviše doprineo institucionalizaciji discipline), ili da je validnije proučavao kapitalizam od Maksa Vebera (pri čemu moderni kapitalizam kako ga Veber definiše u trenutku kada Ibn Haldun stvara ni ne postoji) je zastranjivanje u suprotnom smeru od negativnog orijentalizma. Ergo, uvažavanje nije isto što i prenaglašavanje.

Da bismo objektivnije pristupili proučavanju Ibn Haldunove zaostavštine (ali i nasleđu drugih savremenih muslimanskih autora, kako u istorijskoj, tako i u savremenoj perspektivi), najpre moramo odbaciti i negativne orijentalističke predrasude o tome da je Orijent primitivan i nazadan i da nije iznedrio heuristički plodne mislioce, ali moramo napraviti otklon i od islamologizacije znanja i ne dozvoliti da nam strah od orijentalizma zamagli kritičku oštricu objektivnog proučavanja dometa i doprinosa određene teorije. To nije nimalo lak zadatak, ali se nalazi u samom središtu izazova savremenog interkulturalnog sveta i interdisciplinarno postavljene društvene nauke.

Literatura

Dalal, Ahmed, „Nauka, medicina i tehnologija", u: Espozito, Džon (ur.), *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 173–234.

Fahri, Madžid. „Filozofija i teologija", u: Espozito, Džon. (ur.), *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 280–278.

Gellner, Ernest, *Plough, Sword and Book,* University of Chicago Press, Chicago, 1988.

Hurani, Albert, *Istorija arapskih naroda,* CLIO, Beograd, 2016.

Ibn Haldun, Abdurahman, *al-Muqaddima: izbor iz djela,* IRO „Veselin Masleša" OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982.

Jovanović, Nataša, „Značaj izborne političke kulture za održavanje i razvoj minimalnog nivoa demokratije — primer Republike Tunis", *Kultura*, God. 2015. No. 148, str. 202–223.

Jovanović, Nataša, "Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies" in: (eds.), Stanarević Svetlana, Đorđević Ivica, Rokvić Vanja, *3rd International Conference on Human Security, Belgrade, May 2017,* University of Belgrade — Faculty of Security Studies, Huma Security Research Center, Belgrade, 2017, pp. 269–276.

Jovanović, Nataša, „Paradoksi slobode govora: suspenzija 'političke korektnosti' u savremenim diskursima kao katalizator jačanja rasističke orijentalističke retorike" u: (ur.), Kuburić, Zorica; Ćumura, Ljiljana, Zotova, Ana, *Lica i naličja društvene i lične slobode,* CEIR, Novi sad, str. 111–134.

Lacoste, Yves, *Ibn Khaldun: The Birth of History and the Past of the Third World,* Verso, London, 1984.

Lewis, Bernard, *The Arabs in History,* Oxford University Press, New York, 1993.

Mahdi, Muhsin, *Ibn Khaldun's Philosophy of History,* Allen and Unwin, London, 1957.
Mimica, Aljoša; Vujačić, Veljko, „Montesjkeov Duh zakona" u: Monteskje, *O duhu zakona. Tom I,* Filip Višnjić, Beograd, 1989.
Mojsi, Dominik, *Geopolitika emocija,* CLIO, Beograd, 2012.
Molnar, Aleksandar, *Rasprava o demokratskog ustavnoj državi I. Pravo na otpor tiraniji,* Samizdat B 92, Beograd, 2001.
Myers, E. A, "Ibn Khaldun — Fore-runner of New Science", *The Arab World.* Vol. 3. No. 1, pp. 58–80.
Pišev, Marko, „Izvori za praistoriju islamskog sveta: Ibn Batutina putovanja kroz Aziju i Afriku (1325–1354)", *Etnoantropološki problemi,* Vol. 8. No. 4, pp. 1025–1046.
Rodinson, Maxime, *Islam and Capitalism,* Pantheon Books, New York, 1973.
Said, Edvard, *Orijentalizam,* Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
Stepan, Alfred. "Tunisia's Transition and the Twin Tolerations", *Journal of Democracy,* Vol. 23. No. 2, pp. 89–103.
Todorov, Cvetan, *Strah od varvara: S one strane sudara civilizacija,* Karpos, Loznicca, 2014.
Toynbee, Arnold, *A Study of History: The Growth of Civilisations. Vol. III,* Oxford University Press, New York, 1935.
Turner, Bryan. *Orientalism, Postmodernism and Globalism,* Routledge, London and New York, 1994.
Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma,* Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
Vukomanović, Milan „Verska tolerancija u islamskoj Španiji", *Religija i tolerancija,* Vol. 4, pp. 33–38.
Zižek, Slavoj, *Islam, ateizam i modernost: Neka bogohulna razmišljanja,* Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.
http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/461/svet-poznatih/2912026/depardje-migranti-su-jedina-sansa-za-kulturni-preporod.html

Nataša Jovanović

What's new in modern European Orientalism? One theoretical excursion about overstating — the heritage of Ibn Khaldun in modern social thought

The definition of Orientalism given by Edward Said is widely set and implies stereotypes about the Orient and with an affirmative and pejorative connotation. In order for this theoretical framework to be more applicative, it is necessary to first analyze analytically the views that look at the Orient with a positive or negative perspective. Said shaped his theory in the seventies of the twentieth century at a time when Islamic *Others* was not primarily a negative *otherness* for the West. In the post 9/11 world, the situation is different, and in this paper we examine what the new elements of neo-orientalism are. A special emphasis was put on the contemporary tendency towards the islamology of knowledge, ie, towards overtstating the significance of the theoretical legacy from the pen of Muslim authors. As an illustration of apologetic Orientalism, we will use the analysis of the works of the medieval Tunisian thinker Ibn Khaldun.

Key words: Orientalism, post 9/11 world, Ibn Khaldun, Islam, the history of political theories

Dr Radoslav Raspopović*

UDK 327(497.16)"18/19"

Promjene u definisanju spoljnopolitičkih zadataka crnogorske diplomatije u drugoj polovini XIX i na početku XX vijeka

Pogled na crnogorsku spoljnu politiku u periodu od druge polovine XIX vijeka do početka Prvog svjetskog rata, govori o promjenama u njenom definisanju i posebno u izboru glavnih spoljnopolitičkih partnera i vidova diplomatske prakse. Razlozi vidljivih zaokreta ili izvori dilema prisutnih u procesu spoljnopolitičkog odlučivanja i diplomatskog djelovanja od strane političkog vrha Crne Gore, bili su različiti.

Tu su najprije bili oni koji su odražavali unutrašnje stanje u zemlji, posebno u pogledu institucionalne razvijenosti državnog organizma, naročito unutrašnjih organa za spoljno predstavljanje. Odsustvo institucionalnog pristupa u kreiranju spoljne politike zemlje, upućuje na autokratski karakter vlasti tokom najvećeg dijela XIX vijeka, i svođenje broja spoljnopolitičkih odlučilaca na presudnu ulogu samo jedne, najviše, političke ličnosti u državi. Bez postojanja programa spoljnopolitičkog djelovanja, na nivou posebnog dokumenta, zadaci spoljne politike zemlje, i njene diplomatske službe, nijesu bili precizno definisani, pa su samim tim mogli biti mijenjani shodno aktuelnim političkim potrebama. Uglavnom su određivani u zavisnosti od snage političkog uticaja velikih sila, i situacije u regionu.

U vrijeme postojanja faktičke državnosti zemlje, sve do 1878. pred crnogorskim vladarima, kao prevashodan, stajao je zahtjev da rezultate dostignutog državnog razvoja zemlje krunišu dobijanjem njenog međunarodnog priznanja. To je značilo da Crna Gora od države u faktičkom smislu preraste u državu u smislu međunarodnog prava. Potreba da se takav status što prije ostvari, nekad je uticao na mijenjanje preovlađujuće spoljnopolitičke prakse zemlje, koja je tradicionalno bila vezana za rješavanje Istočnog pitanja, kontinuiranom nacionalno-oslobodilačkom borbom, prevashodno vođenom uz političku podršku Rusije.

Potreba daljeg istorijskog razvoja Gore Gore uslovljvala je povremeno mijenjanje pravaca i metoda spoljnopolitičkog i diplomatskog djelovanja. Sem putem oružane borbe, nekada su vršeni pokušaji preorijentacije na politička, tačnije diplomatska sredstva. Riječ je o

* Naučni savjetnik u Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore, Podgorica.

okretanju ka međunarodnim instrumentima: kongresima i konferencijama, multilateralnog karaktera ili bilateralnim aktivnostima, putem *ad hoc* diplomatije.

Nove spoljnopolitičke zadatke pratile su i drugačije forme diplomatskog djelovanja. One su bile uslovljene promjenom karaktera političkih odnosa sa nekim od velikih sila. Svakako da su takvi zaokreti nadilazili prosto mijenjanje odnosa sa pojedinim velikim državama i dosezali do pitanja izbora države zaštitnice.

Od uvođenja svjetovne vlasti, kao i poslije toga, ciljevi spoljne politike određivani su razlozima državnog interesa zemlje, posebno u periodima međunarodnih kriza i krupnih promjena geoplitičkog karaktera. Kada je do 1878. ostvarena nezavisnost Crne Gore, strategija spoljnopolitičkog djelovanja zadržala je isti kurs, s tim da su i dalje nove forme diplomatskog djelovanja odlučujuće zavisile od političke „volje" šefa države. Isto je bilo i u periodu kada je Crna Gora, od 1905. godine, postala ustavna, parlamentarna monarhija.

Sa sticanjem suverenog statusa Crna Gora je bila u dodatnoj obavezi da uskladi instrumente spoljnopolitičkog djelovanja sa političkim interesima međunarodne zajednice. Na globalnom planu, zavisno od stepena trenutne političke moći, ti interesi su bili određeni odnosom snaga velikih sila.

Ali, i u tako ograničenim okvirima, u naslovljenom istorijskom periodu, dešavale su se i promjene u zadržavanju postojećeg ili izboru novog kursa spoljnopolitičkog djelovanja, najčešće uzrokovani spoljnim faktorima, a daleko rjeđe političkom voljom Crne Gore. Takvih primjera, u manje značajnim političkim pitanjima, bilo je mnogo više u odnosu na one krupnog karaktera, koje su najčešće bile posljedica globalnih spoljnopolitičkih promjena.

Proglašenje Crne Gore za knjaževinu 1852. odredili smo za polaznu hronološku granicu kazivanja o promjenema u definisanju spoljnopolitičkih zadataka Crne Gore. Taj datum smo smatrali važnim ne samo zbog promjene oblika vladavine u Crnoj Gori, već i zato što je nakon uvođenja svjetovne vlasti u zemlji, započeo period praćen krupnim političkim krizama u političkim odnosima sa Rusijom. One su po stepenu dramatičnosti, znatno rjeđim u ranijim periodima njihovih međusobnih odnosa, posebno bile vidljive na početku šeste decenije XIX vijeka. Zanimljivo je što se tada najprije desila kulminacija dobrih odnosa između dvije zemlje, a ubrzo poslije toga politička kriza krupnih razmjera.

U daljem istorijskom periodu do početka Prvog svjetskog rata, iako se vezanost za Rusiju povremeno gubila pa ponovo dobijala na značaju, takođe možemo identifikovati i druge velike sile kao faktore krupnog uticaja na kreiranje spoljne politike Crne Gore.[1]

---

[1] Slabosti unutar Osmanskog carstva uticale su da se Istočno pitanje nametne samo po sebi, izazivajući nova koaliciona grupisanja. Većinu zapadnoevropskih država ujedinjavao je strah da se u slučaju raspada Osmanske carevine ne uzdigne Rusija i ne ovlada moreuzima, što bi joj obezbijedilo veliki politički prestiž.

I

Poznato je da je Danilo Petrović proglašen za knjaza nakon smrti Vladike Petra II Petrovića Njegoša, 1852. godine. To se desilo u trenutku kada su se u Evropi dešavale velike promjene, nakon revolucije u Francuskoj (1848) koje su svojim socijalnim i nacionalnim sadržajem zapljusnule apsolutističke monarhije evropskih država, posebno Njemačku i Austriju. Pored Mađara, Italijana i Čeha u Austriji, u borbu za nacionalna prava uključili su se i pojedini narodi Balkana: Srbi, Hrvati, Slovenci, Grci. To je naišlo na jak otpor evropskih dvorova koji su se borili za očuvanje svojih vladarskih pozicija.

Shodno političkoj situaciji u Evropi, u periodima kada je Istočno pitanje aktuelizovano, u politici evropskih sila, a posebno Rusije, prioritetno mjesto dobijao je Balkan, i u tom kontekstu pitanje političke pozicije Crne Gore. Poslije smrti Petra II za rusku politiku bilo je važno da nova ličnost na čelu Crne Gore, na unutrašnjem i spoljnom planu, održi kontinuitet u vođenju politike zemlje. Ipak, dramatična situacija izazvana je borbom za vlast u kući Petrovića, izborom Pera Tomova, predsjednika Senata (brata umrlog vladike) za knjaza, a ne testamentalnog nasljednika Danila Perovića.[2] Kriza je riješena mirnim putem, uz pomoć Rusije, pobjedom Danila Petrovića nad političkim protivnicima i postizanjem jedinstva u zemlji.[3]

U kontekstu ruske balkanske politike, Rusiji je odgovarao i sporazum postignut u Crnoj Gori, koji je imao karakter značajnog političkog preokreta, u odnosu na dotadašnju praksu i testamentalnu volju vladike Petra II. Sporazumom između novog vladara i predsjednika Senata, da zajednički rade na pripremi predloga ruskom caru o proglašenju Crne Gore za knjaževinu i ustanovljenju titule knjaza za crnogorskog vladara, predstavljao je početak novog puta zemlje.[4]

U uslovima englesko-francuskog zbliženja, ostvarenog na osnovama zajedničkih interesa, za Rusiju je, opet, posebno važno bilo pitanje političke pozicije Austrije. Ruski car Nikolaj I je britanskom predstavniku u Petrogradu Hamiltonu Sejmuru izložio ruski plan raspodjele osmanskog nasljeđa i predložio da se dunavske kneževine stave pod pokroviteljstvo Rusije, da Srbija dobije sličan status, a da se i Bugarskoj osigura položaj za izgradnju samostalne države. Za uzvrat je predložio da Velika Britanija zauzme Krit i Egipat. Umjesto sporazuma Engleske i Rusije, ruski predlog doveo je do ujedinjenja Evrope protiv nje. Predlogom da Rusija ovlada moreuzima, uz otvaranje puta za Malu Aziju, posebno su bili ugroženi interesi Velike Britanije. Vidi: Б. Павићевић, *Данило I Петровић Његош, књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд, 1990, str. 30.

2 Д. Вуксан, *Тестамент владике Рада,* Ловћенски одјек, Цетиње, јул-децембар 1925., str. 168–169.

3 Vidjeti: Branko Pavićević, *Proglašenje Danila Stankova Petrovića za knjaza Crne Gore 1852*, Istorijski zapisi 1, X, Podgorica 1987, str. 85.

4 Ostavljena je mogućnost crnogorskom „vladici" „da kada dođe u zrelije doba još jedanput o svemu razmisli i raspravi s narodom i ako okolnosti pokažu da je bolje da ni u čemu ne odustaje od ranijeg poretka, i sam vladalac izjavi da želi na kraju da primi dostojanstvo monaško i postane episkop, da mu se neće uskraćivati to pravo". S prethodnim je bio povezan i treći predlog MID-a Rusije, a to je: da se uputi savjet crnogorskom Senatu i „vladici" da ne biraju sada

Ministarstvo inostranih djela Rusije prihvatilo je predlog Senata i pored činjenice da je ono značilo uvođenje novog oblika vladavine u Crnoj Gori i moglo je da bude tumačeno i kao „opasan zaokret" u istočnoj politici Rusije. Tako je Danilo Petrović po dolasku u Petrograd umjesto hirotonisanja, koji je predviđao testament vladike Petra II, proglašen za knjaza Crne Gore. U audijenciju kod ruskog cara Danilo je primljen 27. juna 1852. godine. Tokom nje je naglašena potreba da novi oblik vladavine ne promijeni „političko biće Crne Gore", već da se i dalje održe stabilni odnosi s Austrijom i Osmanskim carstvom, kao i unutrašnji mir i mir na granicama.

Proglašenje Danila Petrovića za knjaza imalo je i krupan međunarodni značaj. Govorilo je o snazi ruskog uticaja na državni razvoj Crne Gore. To se, svakako, nije moglo dopasti ni osmanskom ni austrijskom dvoru, a ni dvorovima drugih evropskih država koje su pratile zbivanja u vezi s Istočnim pitanjem.

Politički rezultati koje je, po preuzimanju vlasti, postigao knjaz Danilo[5] podstakli su njegova očekivanja u pogledu skorog međunarodnog priznanja, već na Pariskom kongresu 1856. godine. U kontaktima koje je prije održavanja kongresa ostvario s ruskim predstavnicima u Beču, knjaz Danilo je predlagao da se delegatima velikih sila uputi memorandum o međunarodnom priznanju Crne Gore. Protivljenje Rusije takvom predlogu obrazloženo je time da bi „crnogorski incident na Pariskom mirovnom kongresu samo mogao da 'komplikuje' situaciju, bez 'koristi' za Crnu Goru". To je ocjenjivano štetnim za crnogorsku državu „jer ona faktički postoji; iako formalno nije priznata..."[6]

Uzdržan stav Rusije, odnosno njena nemoć da poslije poraza u Krimskom ratu na Kongresu igra aktivniju ulogu, doveo je do uspostavljanja francusko-crnogorske saradnje i jačanja francuskog uticaja u Crnoj Gori. Ali, profrancuska politika crnogorskog dvora uzrokovala

---

episkopa na novopredloženim osnovama uređenja zemlje. Odlaganje izbora episkopa omogućavalo bi da se vlast novog gospodara bolje učvrsti, „jer su Crnogorci naviknuti da u licu njegovom vide jedinog vrhovnog svog vladiku". (izvor: Dr. Radoslav Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918,* str. 142.)

[5] Uz reforme u vojsci izvršene su reforme i u administrativno-teritorijalnoj podjeli zemlje. Na zakonodavnom planu vrijeme vladavine knjaza Danila obilježeno je donošenjem Zakonika Danila Prvog knjaza i gospodara slobodne Crne Gore i Brdah. Zakonik je ustanovljen na Cetinju 1855, a iste je godine i štampan u Novom Sadu. Od kakvog je značaja bilo njegovo donošenje za nastanak države u Crnoj Gori, potvrđuju ocjene da se taj korak „može smatrati kao završni čin jednog društveno-ekonomskog procesa koji je u Crnoj Gori zahvaljujući posebnoj društveno-ekonomskoj strukturi i naročitom međunarodnom položaju, trajao blizu stotinu godina". Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе*, str. 294. Vidjeti: *Зборник судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору*, knj. 1. Cetinje 1903, str. 26–55; Владимир Д. Јовићевић, *Данилов законик снага државе*, Подгорица, 1994, str. 12–49. Петар Ђ. Стојановић, *Настајање међународноправног субјективитета Црне Горе*, str. 496.

[6] Д. Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош*, друга година владе (1853), Записи, k. XIX, sv. 4, Цетиње, 1937, str. 12.

je krizu u crnogorsko-ruskim odnosima. Izjavom ruskog predstavnika na Kongresu (26. III 1856.) da Rusija nema interesa za Crnu Goru i da s njom nema drugih veza osim onih koje nastaju iz simpatija Crnogoraca prema Rusiji, i od naklonosti Rusije prema crnogorskim gorštacima, ugašene su nade za dobijanje međunarodnog priznanja zemlje, uz podršku Rusije.[7]

Na razumijevanje Rusije nije naišao ni knjažev predlog da on, ili njegov predstavnik, posjete Pariski mirovni kongres. Razočaranja zbog izostale ruske podrške uslovila su i knjažev odlazak u Pariz u posjetu caru Napoleonu III. Bio je to pokušaj da se u Francuskoj pronađe saveznik za međunarodno priznanje nezavisnosti Crne Gore. Međutim, posjeta francuskom dvoru i razgovori koje su on, a prethodno i njegovi izaslanici vodili u Parizu[8], uputili su crnogorsku spoljnu politiku od zahtjeva za nezavisnošću ka pregovorima s Portom radi zvaničnog priznanja osmanske vrhovne vlasti. Mada je ideja o vazalnoj potčinjenosti turskom sizerenu podrazumijevala izvjesne ustupke Porte, ovakva spoljnopolitička orijentacija bila je protivna osnovnom smjeru dotadašnjih oslobodilačkih napora Crnogoraca.[9]

Pitanje turskog sizerenstva ipak je ozbiljno razmatrano na Cetinju. Zbog oslanjanja na Francusku, ovi spoljnopolitički potezi naišli su na oštru reakciju ruskog dvora. Na Cetinju su, ipak, prihvaćeni savjeti Pariza o pregovorima o sizerenstvu, da bi, tim putem, Crna Gora dobila teritorijalno proširenje i izlaz na more. Iste su bile sugestije austrijske i engleske vlade. Tako se razmatranje francuskog predloga, čiji je uticaj na crnogorskog vladara bio očigledan, poklopilo sa političkom akcijom Engleske i Francuske a Rusija je pregovorima s Portom ispitivala mogućnost realizacije ovog projekta. Stav Rusije o prihvatanju sizerenstva bio je negativan, tj. suprotan stavu dviju drugih evropskih država.

I pored upornog ruskog protivljenja, plan likvidacije faktičke nezavisnosti Crne Gore postepeno je dobijao izglede na uspjeh. Za ideju turskog sizerenstva već se bio opredijelio i najveći broj crnogorskih senatora, a knjaz Danilo je vršio pritisak na politički vrh Rusije, dostavljanjem teksta ugovora o turskom sizerenstvu nad Crnom Gorom. Nacrt ugovora, kao „zvanična ponuda", usvojen je na crnogorskoj skupštini i poslat u Carigrad početkom septembra 1856. godine.

---

[7] Uslijedila je i izjava osmanskog predstavnika Ali-paše da Porta smatra Crnu Goru dijelom Osmanskog carstva i da nema namjeru da mijenja „sadašnje stanje stvari". Na pitanje austrijskog delegata ruski predstavnik je odgovorio da su veze između njegove države i Crne Gore samo moralne prirode (izvor: В. Ћоровић, *Историја Југославије,* Београд, 1989, str. 500.)

[8] Д. Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853), Забиси,* k. XIX, sv. 4, Цетиње, 1937., str. 12.

[9] Uslijedila je i izjava osmanskog predstavnika Ali-paše da Porta smatra Crnu Goru dijelom Osmanskog carstva i da nema namjeru da mijenja „sadašnje stanje stvari". Na pitanje austrijskog delegata ruski predstavnik je odgovorio da su veze između njegove države i Crne Gore samo moralne prirode. (izvor: В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1989, str. 500.)

Mada je sadržaj ugovora u suštini više predstavljao negaciju osmanskog vrhovništva nego njegovo prihvatanje[10], u Petrogradu je ocijenjeno da slanje predloga predstavlja udarac za interese Rusije.

U decembru 1857. godine, razočarana politikom Crne Gore, imperatorska vlada donijela je odluku „da obustavi svaku materijalnu pomoć Crnoj Gori".[11] Zbog potpune zategnutosti odnosa, Rusija je, kao na krajnju mjeru, računala na blokadu crnogorskog kapitala deponovanog u Petrogradskoj banci i na promjenu na crnogorskom prijestolu, dovođenjem za knjaza Đorđija Savova ili njegovog rođaka Krsta Petrovića.[12] Diplomatski pritisak Rusije na Crnu Goru bio je takav da se njime htjela izazvati pobuna. On je trajao sve dok se u Petrogradu nije saznalo za negativan odgovor Porte na predloženi ugovor o sizerenstvu.

U razgovorima koji su potom vođeni između petrogradskog i pariskog dvora uvaženi su zahtjevi Rusije da se pregovori na bazi francuskog predloga o osmanskom sizerenstvu, odlože. U takvoj atmosferi došlo je i do posjete knjaza Danila Francuskoj. Knjaz je januara 1857. godine uputio molbu Napoleonu III da doputuje u Pariz. Francuska vlada, međutim, odbila je ovaj knjažev zahtjev. Zato je knjaz Danilo odlučio da i bez francuskog odobrenja, kao privatno lice, putuje u Pariz.[13] U Pariz je stigao 7. marta 1857.[14] Njegova očekivanja da će svojim prisustvom uticati na rješavanje crnogorskog pitanja pokazala su se pogrešnim. Knjazu su ponovljeni razlozi zbog kojih njegovi zahtjevi nijesu mogli da budu ispunjeni.[15]

U diplomatskoj akciji velikih sila, s ruskim stavovima o odlaganju rješavanja crnogorskog pitanja sve se otvorenije saglašavala Francuska.[16] Zbog toga je knjaz svoj politički nastup u francuskoj prije-

---

[10] Knjaževom odlasku u Pariz prethodila je misija njegovog ađutanta Danila Vukovića u francusku prijestonicu u drugoj polovini 1856. g. Na Francuskom dvoru traženo je priznanje nezavisnosti Crne Gore diplomatskim putem, teritorijalno proširenje uz izlazak na more i utvrđivanje granica prema Osmanskom carstvu. Sličnu dužnost imao je i Milorad Medaković u Petrogradu. I jedna i druga misija završene su odbijanjem mogućnosti izlaženja u susret crnogorskim zahtjevima. Душан Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853),* Записи, 1931, knj. IX, str. 12.

[11] Душан Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853),* str. 12.; Б. Павићевић, *Књаз Данило*, str. 162.

[12] Više o sadržaju crnogorskog predloga: Бранко Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године,* Историјски записи, Титоград, 1960, sv. 1, str. 53–54.

[13] Бранко Павићевић, *Књаз Данило*, str. 272.

[14] Ruski generalni konzul u Dubrovniku Stremuhov radi toga je stupio u tajne veze sa Đorđijem Petrovićem, „vođom opozicije" u Crnoj Gori. Isto, str. 273.

[15] Драгослав Страњаковић, *Књаз Данило и питање признања сизеренства Султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића — Цуце у Цариграду 11. јуна 1857.*, Записи, knj. VII, sv. 5, новембар 1930, str. 271.

[16] O knjaževom boravku u Francuskoj vidi: Д. Вуксан, *Књаз Данило, шеста година владе (1857),* Записи, knj. XVIII, Цетиње, 1937, str. 135., и даље; Д. Лекић, *Француски извори о путу књаза Данила у Париз и пријему на који*

stonici korigovao. Sada je molio cara da posreduje kod saveznika i Porte da se pristupi razgraničenju crnogorske teritorije prema Turskoj. Knjaževi zahtjevi su prihvaćeni. Francuski car je obećao akciju francuske vlade kod Porte da bi se odobrilo razgraničenje između Crne Gore i Turske, koje ne bi povuklo „priznanje nezavisnosti Crne Gore od strane Turske, niti priznanje sizerenstva sultana od strane Crne Gore". Premda nijesu ostvarena njegova glavna očekivanja, knjaževa je akcija dala rezultate. Svojom posjetom Parizu doprinio je da se crnogorsko pitanje „uvrsti u splet evropskih pitanja" i zainteresuje za njega evropsko mnjenje.

Rezultati knjaževe posjete Parizu postaće vidljiviji naredne godine, poslije Grahovske bitke 1858. Tada „da spreči dalje krvoproliće i tursku osvetu, Napoleon III posla svoju flotu pred Dubrovnik i predloži velikim silama da se izvrši razgraničenje između Turske i Crne Gore". Utvrđivanje granice, koje je međunarodna komisija izvršila nakon konferencije u Carigradu, predstavljalo je vid priznanja crnogorske nezavisnosti.

Već u akciji oko razgraničenja, u kojoj je značajnu ulogu imala ruska diplomatija, odnosi između ruske vlade i crnogorskog knjaza obnovljeni su. No, iako je Rusija ponovo postala glavni spoljnopolitički partner Crne Gore, njen apsolutni uticaj nije vraćen sve do 1868. godine. Za tu se godinu vezuje prva posjeta knjaza Nikole Petrovića Petrogradu. Osim same posjete, za dalje crnogorsko-ruske odnose značaj su imale promjene u ruskoj spoljnoj politici, u pogledu glavnih partnera na Balkanu.

II

Negativne posljedice crnogorsko-turskog rata 1862. godine, bile su izražene i u odredbama mirovnog ugovora kojim je ovaj rat završen.[17] Riječki mir od 8. septembra 1862. godine, predviđao je protjerivanje vojvode Mirka iz Crne Gore. Interese zemlje on je najteže pogađao u dijelu koji se ticao građenja turskih utvrđenja na crnogorskoj teritoriji. To je ugrožavalo suverenitet Crne Gore.

Da bi privoljela Tursku da pristane na rušenje sagrađenih utvrđenja i odustane od gradnje novih, Crna Gora je tražila pomoć Rusije i Francuske. Zahvaljujući posredovanju Vijeta, francuskog konzula u Skadru, u Carigradu je 1866. godine uspješno završena prva misija

---

је тамо наишао, Историјски записи, 1959, knj. XVI; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1971, str. 20–25.

[17] Razgraničenju sa Turskom protivila se britanska vlada, jer bi to bio vid međunarodnog priznanja Crne Gore; izlazak na more osporavala je bečka vlada, dok je teritorijalno proširenje Turska uslovljavala priznanjem njenog sizerenstva. Danilo je tako shvatio da su „njegovi zahtjevi mnogo teže ostvarljivi nego što je mislio". (izvor: Радоман Јовановић, *Црна Гора и велике силе*, Титоград, 1983, str. 34.)

popa Ilije Plamenca.[18]. Protokol koji je tada potpisan bio je dobar osnov za jačanje francuskog uticaja u Crnoj Gori, i interese francuske politike za koju je opasnost predstavljalo srpsko-crnogorsko zbližavanje kao i veze Srbije s Rusijom. Radi odvajanja Crne Gore od ruskog i srpskog uticaja, moglo je da posluži putovanje knjaza Nikole u Pariz.

Tako je za knjaza organizovan odlazak u Pariz. Pokušaji ruske i srpske diplomatije da ga odvrate od planiranog puta nijesu uspjeli. Knjaz je 14. jula 1867. godine doputovao u Pariz. Primio ga je francuski car Napoleon III. Razgovarao je i s ministrom spoljnih poslova i iznio teritorijalne i druge zahtjeve Crne Gore prema Turskoj. Sem toga, posredovanjem francuske diplomatije, primljen je i od osmanskog ministra spoljnih poslova Fuad-paše. S putovanja knjaz se, zbog neostvarenih ciljeva posjete, vratio u Crnu Goru uvrijeđen i ljut. Francuski uticaj u Crnoj Gori time je ozbiljno poljuljan.[19]

Mada knjažev put u Francusku nije donio nikakve koristi, knjaz je riješio da ponovo slijedi savjete francuskog konzula Vijeta. Tako je u Carigrad krajem 1867. godine, radi rješavanja pitanja ispravke crnogorsko-turske granice, uz francusku podršku, u svoju drugu misiju otputovao pop Ilija Plamenac.[20] No, za razliku od prve Plamenčeve misije, druga se završila neuspjehom. Takav razvoj događaja ubrzao je spoljnopolitičku preorijentaciju Crne Gore na Rusiju. Udaljavanje knjaza Nikole od politike Francuske desilo se naredne, 1868. godine.

Nastupio je novi period crnogorsko-ruskih odnosa, koji je bio vezan za promjenu politike Rusije prema Srbiji. Nakon 1860. pa sve do 1868. godine[21], Srbija pod vođstvom kneza Mihaila Obrenovića smatrana je centrom saveza balkanskih država, dok je Crna Gora bila podređena uzdizanju Srbije. Osim upućivanja na sporazum sa Srbijom, Rusija je smatrala važnim i kontrolisanje crnogorskog uticaja u Hercegovini radi predupređivanja ustaničkih akcija, protivnih njenim političkim interesima. U duhu ovakve politike Petrograda, u kojoj je politika kneza Mihaila „predstavljala transmisiju ruske balkanske politike"[22] bio je i tajni sporazum sklopljen između Srbije i Crne Gore 1866. Pored ostalog, on je u čl. II predviđao da će, ako se „cio srpski narod u Turskoj oslobodi i ujedini u buduću veliku Srbiju", i knjaz Nikola Crnu Goru „pridružiti i ujediniti s tom

---

[18] Д. Страњаковић, *Књаз Данило и питање признања сизеренства Султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића — Цуце у Цариграду 11. јуна 1857,* str. 331.

[19] Ugovoru o miru prethodilo je prihvatanje ultimatuma u 14 tačaka (2. septembra 1862) koji je na knjažev zahtjev za prekid neprijateljstva postavio Omer-paša Latas. Tekst ultimatuma bio je osnov kasnijeg mirovnog ugovora.

[20] Tokom posjete akreditovanim predstavnicima stranih država, Plamenac je posebno priznanje za uspjeh svoje misije odao francuskoj diplomatiji. Opširnije vidi: Др Димитрије Димо Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, str. 127.

[21] Радоман Јовановић, *Разграничење Црне Горе и Турске 1858*, Историјски записи, br. 3, str. 123.

[22] Др Димо Вујовић, *Борба Русије и Француске за утицај на спољну политику Црне Горе и кампања против књаза Николе 1867*, Историјски записи, Титоград, 1964, knj. 21, sv. 4, str. 625.

velikom državom, priznavajući Knjaza Mihaila za vladaoca te cjelokupne srpske države".[23]

Pod pritiskom Rusije, tajnim ugovorom o savezu sâm knjaz Nikola odrekao se prijestola u korist budućeg vladara ujedinjene države. Na Cetinju su ovi planovi doživljavani kao gubitak prestiža Crne Gore u srpskim i južnoslovenskim okvirima i kao napuštanje zaštite i pokroviteljstva Rusije.

Ovakva politika Rusije doživjela je neuspjeh sa promjenama u spoljnopolitičkoj orijentaciji Srbije. Započeta je padom vlade Ilije Garašanina 1867. godine, i neaktivnom politikom Namjesništva, a nastavljena osloncem Milana Obrenovića na Austro-Ugarsku. To je značajno uticalo na uspjeh knjaževe posjete Petrogradu 1868. i ukupnu poziciju Crne Gore u politici petrogradskog dvora. U novim okolnostima knjaz Nikola dobio je značaj koji je ranije imao knez Mihailo. Crna Gora je postala centar oko koga je trebalo da se okupe balkanski narodi. Promjene u srpsko-ruskim odnosima istovremeno su se poklopile s naglim slabljenjem francuskog uticaja u Crnoj Gori. Već smo pomenuli slabe rezultate knjaževog puta u Pariz 1867. godine, kao i druge Plamenčeve misije u Carigradu.

Prenošenjem centra oslobodilačke akcije na Crnu Goru i bugarski oslobodilački pokret, porastao je ugled crnogorskog knjaza. U novoj situaciji trebalo je da on bude nova ličnost oko koje bi se, uz pomoć ruske vlade, u oslobodilačkoj borbi okupili balkanski narodi. Ovakva politika petrogradskog kabineta čvrsto je vezivala Crnu Goru za rusku politiku. Nova etapa u međusobnim odnosima značila je, u stvari, vraćanje u istorijsko ležište spoljne politike Crne Gore, koja se u značajnijem vidu nikada nije ostvarivala bez pomoći i podrške Rusije.[24]

Dozvolu za zvaničnu posjetu ruskom dvoru, i svoju prvu diplomatsku misiju u Rusiji, knjaz Nikola dobio je krajem 1868. godine. Na ruskom dvoru, pri prvoj audijenciji, car Aleksandar II prigovorio mu je saradnju s Francuskom. Ipak, knjaz je uvjerio imperatorski dvor „u odanost svoju i svoga naroda" Rusiji. Izraz povraćenog povjerenja bilo je i poklanjanje sablje kralja Milutina Nemanjića crnogorskom knjazu.[25]

Jedan od rezultata posjete knjaza Nikole bila je i odluka da se Crnoj Gori produži godišnja subvencija, a data joj je i jednokratna pomoć od 100.000 rubalja. Knjazu je savjetovano održavanje prijateljskih

---

[23] Mihailo Obrenović (4/16. septembar 1823 — 29. maj/10. jun 1868) je bio knez Srbije od 1839. do 1842. i od 1860. do 1868. godine. Njegova prva vladavina se završila zbacivanjem 1842, a druga atentatom. Bio je drugi sin Miloša i Ljubice Obrenović. Po očevoj abdikaciji otišao je sa njim u izgnanstvo, a po smrti starijeg brata Milana, stupio je na presto Srbije. U vrijeme maloljetstva, umjesto njega je vladalo namjesništvo.

[24] Др Новак Ражнатовић, *Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку*, Зборник радова „Црна Гора у међународним односима", Титоград, 1984, str. 79.

[25] Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд, 1963, str. 486.

odnosa sa Srbijom. Radi učvršćenja ruskog uticaja u Crnoj Gori, petrogradsko MID smijenilo je dotadašnjeg ruskog konzula u Dubrovniku K. Petkovića, koji nije imao povoljno mišljenje o knjazu Nikoli zbog njegovog „laviranja u spoljnoj politici". U ruskom konzulatu u Dubrovniku, umjesto Petkovića, službu je započeo A. S. Jonin.[26]

Na povratku iz Petrograda (1868) knjaz Nikola je posjeto Prusku. Nekoliko godina kasnije (1873), u Rimu je posjetio i italijanskog kralja Viktora Emanuela. Osim veze s dinastijama Hoencolerna i Savoja, knjaz je nastojao da održava dobre odnose i s Austrijom. Mada su u tom periodu oni bili promjenljivi, uspio je da uspostavi i prijateljstvo s austrijskim carem. Rezultat takvih veza, osim posjete knjaza Nikole Beču 1875. godine, bila je posjeta Franca Josifa crnogorskom knjazu (1874) prilikom obilaska Boke.[27]

Pomenuti diplomatski kontakti s vladarima pojedinih evropskih zemalja, koje je knjaz Nikola ostvario poslije 1868. godine, nijesu promijenili prijateljstvo i saradnju s Rusijom. U spoljnoj politici knjaz se čvrsto držao ruskog pokroviteljstva, svjestan da svoje političke planove mora prilagođavati njenim spoljnopolitičkim interesima. Nalazeći se pod ruskom zaštitom, Crna Gora je morala da „trpi posljedice" koje su proizlazile iz, nekad, ograničene moći Rusije na međunarodnom planu. I pored kontakata s drugim dvorovima, veze sa Rusijom poslije 1868. ostaće glavna karakteristična crta spoljne politike Crne Gore do početka prve decenije XX vijeka. Posebno je bila izražena u prvoj i drugoj deceniji po sticanju nezavisnosti Crne Gore, što se može cijeniti kako po broju specijalnih misija tako i po drugim spoljnopolitičkim aktivnostima ostvarenim poslije 1878. godine.

III

Kada je riječ o Crnoj Gori, politička pozicija Rusije, poslije 1878. godine, u odnosu na uticaj drugih velikih sila, imala je dominantan, ali ne uvijek samo pozitivan značaj. Tako su, na primjer, sporazumi Rusije s Austro-Ugarskom u Rajhštatu 1876. i Budimpešti 1877. godine, o prepuštanju Bosne i Hercegovine Beču, radi obezbjeđenja neutralnosti Monarhije u ratu Rusije s Osmanskim carstvom, odredili domete ratovanja Crne Gore u Hercegovini. Izostanak veće zaštite na Berlinskom kongresu, zbog trenutno slabije pozicije u odnosu na druge velike sile, uslovio je lošija rješenja od onih koja je Rusija, mirom u San Stefanu, bila namijenila Crnoj Gori. No, i pored toga u prvim decenijama nezavisnosti Crne Gore, odnosi između dvije države bili su veoma dobri. O tome je, pored ostalog, govorila spremnost Rusije da savjetima uputi novopriznatu državu u pravila ponašanja u međunarodnoj zajednici.

---

[26] Радоман Јовановић, *Црногорско-руски политички односи (1771–1917)*, Црна Гора у Међународним односима, Титоград 1984, str. 39.

[27] *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, Цетиње, 1910, str. 8.

Srdačnost koja je vladala u odnosima dvije države pokazivana je i prilikom posjeta knjaza Nikole ruskom dvoru. Tako je bilo tokom posjete 1882. godine. Ova posjeta ne samo što je imala značaj za odnose Crne Gore i Rusije već je iskorišćena da se i s ruske strane naznače glavni „saveznici" na Balkanu. Posebnu važnost posjeti dali su događaji koji su se u februaru te godine desili u Beogradu. Austrofilska politika kneza Milana Obrenovića, epilog je dobila u njegovom proglašenju za kralja.[28]

To je posmatrano kao nagrada srpskom vladaru za proaustrijsku politiku koju je vodio. U Crnoj Gori taj je događaj posebno neprijatno primljen zbog toga što se time isticao veći značaj Srbije nad Crnom Gorom. Uzdizanje vladarske titule Obrenovića vrijeđalo je ambicije crnogorske dinastije u njenoj „nacionalnoj misiji". Na Cetinju su pokušavali da umanje političke efekte proglašenja Milana Obrenovića za kralja, a knjaz Nikola aludirao je „da se ova kraljevska titula dobija iz ruke austrougarske, a po cijenu blagonaklonog mirenja kralja Milana s austrijskom okupacijom Bosne i Hercegovine".[29]

Tokom boravaka u Petrogradu knjaz se poklonio sjenima imperatora Aleksandra II. Srbiji su dosta oštro prebacivane veze s Austro-Ugarskom. Politika knjaza Nikole ocjenjivana je kao dokaz prijateljstva i tijesnih veza koje ujedinjuju ruski i crnogorski narod. Sa druge strane, srpsko kraljevstvo i bugarsko knjaževstvo isticana su kao zemlje potpale pod neprijateljski uticaj, zaboravivši da su za svoju slobodu i nezavisnost obavezni da zahvale „ruskoj krvi i pokroviteljstvu Rusije". Svečanost proglašenja Milana Obrenovića za kralja ocjenjuje kao način da se Srbija izdvoji od drugih jednoplemenih naroda i spriječi slovensko ujedinjenje.[30]

I naredne je godine knjaz Nikola posjetio Rusiju. Posjeta je organizovana povodom svečanosti krunisanja novog ruskog cara Aleksandra III, u Moskvi u maju 1883. godine. Prilikom posjete nijesu razmatrana politička pitanja.

Kada se u prijestonici Istočne Rumelije, u Plovdivu, 6. septembra 1885. godine desio prevrat i proklamovano ujedinjenje Istočne Rumelije sa Bugarskom, u odnosima balkanskih država nastao je značajan obrt. Srbija je napala Bugarsku, pogrešno procjenjujući opasnost od događaja u Istočnoj Rumeliji po srpske interese na Balkanu. Tokom srpsko-bugarskog rata knjaz Nikola je pokušao da ratni sukob dviju balkanskih zemalja iskoristi za zadovoljenje vlastitih vladarskih ambicija, ali i dinastičkih pretenzija na srpski prijesto njegovog zeta

---

[28] Prije ovoga proglašenja knez Milan je, u septembru 1876. godine, od komandanta ruskog korpusa u Srbiji Černjajeva bio proglašen za kralja. Time se htio iznuditi nastavak rata Srbije pošto se računalo da Porta ne bi priznala Srbiju za kraljevinu, niti pristala da s njom u tom svojstvu pregovara o miru. (izvor: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I,* str. 340–342; Др Димитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, str. 37.)

[29] Новак Ражнатовић, *Књаз Никола и йроїлашење кнеза Милана Обреновића за краља Србије 1882*, Историјски записи 1966, knj. XII, sv. 3, str. 519.

[30] Новое время,[1] 233, 27 август / 8 сентябр 1882.

Petra Karađorđevića. Da je knjaz Nikola zaista imao političke ambicije vezane za srpsko-bugarski rat potvrđivao je njegov odlazak u Petrograd početkom 1886. godine.

Knjaz je 3. januara 1886. godine krenuo na put u Italiju i Francusku. Putovao je za Petrograd preko Pariza. U diplomatskim krugovima u Petrogradu, knjaževa posjeta Rusiji dovođena je u vezu s krizom na Balkanu. Zbog glasova koji su posjetu pratili, ruska vlada je, da bi opovrgla postojanje bilo kakve povezanosti sa avanturističkim planovima o promjeni dinastije u Srbiji s politikom Rusije, i da iza toga ne stoji ni Crna Gora, nastojala da istakne sasvim drugačije razloge knjaževe misije.[31] No, objašnjenja N. K. Girsa nijesu mogla da uvjere u neutralnost crnogorskog stava. Posebno u to nije bilo moguće ubijediti srpski dvor.

Opasnost od ruske zavjere protiv Srbije naslućivala se i zbog mogućeg kandidovanja knjaza Nikole na bugarski prijesto, umjesto knjaza Aleksandra Batenberškog.[32] I stavovi osmanske vlade zasnivali su se na sličnim ocjenama. Knjaževo: „obraćanje sultanu s predlogom da mu omogući stupanje na čelo jedne velike slovenske države koja bi mogla služiti kao spona u rusko-turskom savezu", bilo je dovoljno za, barem, veliku uzdržanost Osmanskog carstva.[33] Zbog svega što ga je pratilo, knjažev plan se očigledno nije dopao ruskoj vladi.

Nakon završene posjete Petrogradu, na povratku u Crnu Goru, knjaz se zadržao najprije u Berlinu, a potom u Beču. I na jednom i na drugom mjestu vodio je razgovore sa zvaničnim predstavnicima Austro-Ugarske, tj. s ambasadorom Sečenjijem u Berlinu i s austro-ugarskim kancelarom Gustavom Kalnokijem u Beču.[34] Razmatrano je pitanje produženja obustavljene novčane subvencije Crnoj Gori. Pomenuto je i dinastičko pitanje u Srbiji. Svakako da u Beču nije našao podršku za svoje planove.

Do kraja osamdesetih godina XIX vijeka knjaz Nikola je nekoliko puta boravio u Petrogradu. Najprije 1882. pa 1883. godine a onda u maju 1889. godine.[35] Prisni odnosi s Aleksandrom III potvrđeni su

---

[31] Н. Ражнатовић, *О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе противив режима краља Милана у Србији 1883–1889. године*, Историјски записи, knj. XXIII, sv. 1, Титоград, 1966, str. 73.

[32] Nakon zavjere bugarskih oficira-rusofila i pada Aleksandra Batenberškog početkom septembra 1886. godine, kralj Milan se ozbiljno zabrinuo da se slično može dogoditi i njemu, jer je „u Petrogradu bio ne manje omražen". Još više ga je uznemiravala vijest da je za bugarskog vladara mogao doći knjaz Nikola. Takvu mogućnost potvrđivala je i knjaževa izjava turskom poslaniku na Cetinju Dževad-paši „da bi pristao da postane turski vazal u Bugarskoj, kako bi uklonio svaku smetnju radi svog suverenog položaja". (izvor: Др В. Чубриловић и др В. Ћоровић, *Србија од 1858. до 1903*, str. 1403.)

[33] Војислав Вучковић, *Дипломатска позадина српско-бугарског рата 1885–1886,* Београд 1963., str. 94.

[34] Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила — Први балкански савез,* Београд, 1963, str. 486.

[35] Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711–1918*, Подгорица — Београд, 1996., str. 405–415.

srdačnim dočekom. U znak posebnog prijateljstva, ruski car je imenovao knjaza za komandanta 15. streljačkog puka, koji je u vrijeme rusko-turskog rata 1877–78. godine bio u Bugarskoj. Ova posjeta knjaza Nikole Petrogradu privukla je posebnu pažnju evropske štampe, zbog zdravice Aleksandra III izgovorene prilikom ručka u velikom dvorcu Petergofa, 18. maja 1889. godine.[36]

Osim na Crnu Goru, oslonac svoje balkanske politike Rusija će nastojati da stvori i popravljanjem odnosa sa Sofijom i Beogradom. Osim pada Aleksandra Batenberškog tome je pomogla i abdikacija kralja Milana Obrenovića (1889). Radilo se o ideji stvaranja saveza balkanskih država, koja je rezultirala međusobnom posjetom dvojice vladara, knjaza Nikole Beogradu 1896. i kralja Aleksandra Cetinju 1897. godine. Bio je to nastavak razgovora o međusobnim odnosima, započetih 1894, prilikom susreta u Petrogradu. Te godine i knjaz Nikola i kralj Aleksandar Obrenović išli su u rusku prijestonicu da bi prisustvovali pogrebu cara Aleksandra III, jednog od najznačajnijih ruskih vladara u istoriji rusko-crnogorskih odnosa. Za vrijeme njegove vladavine, Crna Gora je bila istaknuti spoljnopolitički partner Rusije na Balkanu. Događaji koji će uslijediti narednih godina potvrdili su ne samo da su te stranice u njenoj istoriji definitivno završene, već i da će zbog promjena u politici petrogradskog dvora, odnosno opredjeljenja Rusije za Srbiju kao glavnog spoljnopolitičkog partnera, poslije majskog prevrata u Beogradu 1903, ponovo doći do kriza u rusko-crnogorskim odnosima. Gubljenje ranije ruske podrške oslabilo je poziciju dinastije Petrovića i Crne Gore u odnosu na Srbiju, a time umanjilo i njen prestiž kod srpskog i ostalih južnoslovenskih naroda. To će uticati na postepenu preorijentaciju njene politike na Italiju i Austro-Ugarsku.

IV

Promjena odnosa koja je nastala u evropskoj politici poslije povlačenja Bizmarka s mjesta kancelara u Njemačkoj (1890) dovela je do novog pregrupisavanja država, i stvaranja novog „evropskog poretka". Pošto se Trojecarski savez, koji je počivao na rusko-njemačkom i austro-ruskom sporazumu iz 1873. godine, raspao Bizmarkovim odlaskom, 1894. godine, kao znak novog grupisanja država potpisan je rusko-francuski vojni sporazum. Tako je Evropa bila podijeljena između njemačko-austro-italijanskog saveza (nastalog sporazumom

[36] Riječi: „Pijem za zdravlje knjaza crnogorskog, jedinog iskrenog i vjernog prijatelja Rusije", izazvale su pozornost evropske javnosti. Ni u kom slučaju nije se moglo prenebreći prisno prijateljstvo između Crne Gore i Rusije. Sadržaj zdravice ruskog cara nije se dopao Austro-Ugarskoj. U drugim evropskim zemljama primljen je različito. Snažan utisak ostavio je i na političke krugove u Francuskoj.

Njemačke i Austro-Ugarske 1879, kome se 1882. pridružila Italija)[37] i saveza Francuske i Rusije. Britanija je tada još uvijek vodila izolacionističku politiku, s tendencijom da se kasnije priključi francusko-ruskoj koaliciji. Ali, početkom 1898. godine njeni odnosi s ovim dvjema državama još uvijek nijesu bili tako prisni.[38] U novom sistemu geopolitičke moći, knjaz je početkom 1891. godine posjetio Pariz. Tom je prilikom od francuske vlade dobio na poklon dva stara broda, a vodio je razgovore i o građenju željezničke pruge od Nikšića do Podgorice.

U kontekstu takvog globalnog rasporeda moći, provjera ruskih stavova o knjaževoj posjeti Britaniji 1898. mogla je da znači želju da svojim koracima ne izađe iz okvira politike Rusije prema evropskim zemljama.[39] Novi pokušaj stvaranja saveza balkanskih država uslijedio je već 1904/1905. godine. Bio je uslovljen različitim okolnostima.[40] Prodor austrougarskog i njemačkog kapitala u privredu balkanskih država i Osmanskog carstva prijetio je dovođenjem u zavisan položaj balkanskih država, što je stvaralo uvjerenje o potrebi zajedničkog otpora. Strah od agresivnih namjera Austro-Ugarske potiskivao je u drugi plan srpsko-crnogorske i srpsko-bugarske protivurječnosti. Gradnja željezničke mreže bila je dio širih planova o saobraćajnom povezivanju Baltičkog i Egejskog mora, odnosno Berlina sa Solunom, i jačanju germanskog uticaja na Balkanu, što je imalo značaj i za rješavanje Istočnog pitanja.

Inače, diplomatske misije crnogorskog suverena, poslije 1878. godine započete su posjetom knjaza Nikole Beču, krajem 1879. godine. Tada je prvi put jedan crnogorski vladar, kao suveren, odlazio u službenu posjetu stranoj zemlji. U julu 1886. godine knjaz Nikola je ponovo posjetio Beč. U austrijskoj prijestonici vodio je razgovore s kancelarom Kalnokijem, koji je pozitivno ocijenio uzdržanost Crne Gore u srpsko-bugarskom ratu, istakavši značaj njenog političkog stava, ali govorio i o štetnosti boravka Petra Karađorđevića u Crnoj Gori. Te posjete su bile nagovještaj kasnijeg, mnogo izraženijeg, odstupanja od tradicionalne politike Crne Gore, i presudnog oslonca na Rusiju koji je, početkom XX vijeka, počeo da dobija drugačiji smisao.

Riječ je o tome da je krajem XIX i početkom XX vijeka strani kapital počeo da prodire u Crnu Goru, preko inostranih zajmova i kredita, a zatim su uslijedile investicije u prve industrijske objekte,

---

[37] Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд, 1924., str. 195–198.

[38] Ipak, knjaz Nikola je početkom 1891. godine bio i u posjeti Parizu. Tom je prilikom od francuske vlade dobio dva stara broda na poklon, a vodio je razgovore i o građenju željezničke pruge od Nikšića do Podgorice.

[39] *Od Cetinja do Vindzora, Opis posjete knjaza Nikole Njenom veličanstvu britanskoj kraljici Viktoriji 1898*, autora Roberta J. Kenedija, za štampu priredio R. Raspopović, Podgorica, 2008.

[40] Vidjeti: Љиљана Алексић, *О српско-црногорским преговорима о савезу 1904–1905,* Историја XX вијека, Зборник радова I, Београд, 1959, str. 325–330; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918,* str. 18–21.

željeznički i pomorski saobraćaj, bankarske poslove, itd. Početkom prve decenije XX vijeka, austrijski, a zatim italijanski kapital počeli su se sve više širiti u različitim oblastima crnogorske privrede. Italija je istupila kao aktivan konkurent Austro-Ugarskoj, prijeteći da ovlada glavnim pozicijama privrednog razvoja Crne Gore.[41] Rusija je, da bi sačuvala raniji uticaj u Crnoj Gori, nastojala da se putem vojnih subvencija suprotstavi njenom ekonomskom potčinjavanju i jačanju političkog uticaja pomenutih država, i uspijevala da održi preovlađujući politički uticaj u Crnoj Gori. Zbog zadataka njene spoljne politike na Balkanu, ograničenih na očuvanje mira i *statusa quo,* sfera uticaja i stvaranja prostora za sprovođenje spoljnopolitičkih ciljeva na Dalekom istoku, njen uticaj u Crnoj Gori bio je doveden u pitanje.

Iako je početkom rata s Japanom knjaz Nikola ponudio carskoj ruskoj vladi pomoć, angažovanjem 1000 vojnika za operacije u Mandžuriji, odazivajući se mnogobrojnim traženjima Crnogoraca da idu na rusko-japanski front[42], poslije prvih neuspjeha ruske armije počele su i dileme oko njenog daljeg pokroviteljstva nad Crnom Gorom. Tada su sa crnogorske strane učinjeni i koraci radi dobijanja pomoći zapadnih država, prije svih Austro-Ugarske.[43]

Potvrda promijenjene politike bila je i posjeta knjaza Nikole Rimu u novembru 1904. godine. Rezultat te posjete bio je i poklon 52 artiljerijska oruđa crnogorskoj vojsci. To je govorilo o ciljevima italijanske politike usmjerene da u Crnoj Gori ostvari i vojni uticaj, važan u slučaju konflikta s Austro-Ugarskom oko Albanije.

Novi spoljnopolitički stav Crne Gore prema Italiji sa otklonom od savezništva s Rusijom, izražen je na svečanosti u Podgorici prilikom puštanja u rad novosagrađene fabrike za preradu duvana, podignute angažovanjem italijanskog kapitala. Svečanost je održana 19. maja 1905. godine u vrijeme boravka knjaza Nikole u Karlsbadu. Te godine knjaz je, uz Austro-Ugarsku, posjetio i Njemačku. U to vrijeme ruska vojska je stajala loše na rusko-japanskom frontu i pretrpjela težak poraz kod Cusime (28. maja 1905). Zato su se pojavili zahtjevi da se svečanost, na koju je bilo došlo oko 100 predstavnika iz Italije, odloži. Prijestolonasljednik Danilo to nije želio, već je čak i zabranio da crnogorski mitropolit Mitrofan Ban održi liturgiju u spomen poginulih ruskih

---

[41] Prisustvo italijanskog kapitala pretvorilo se u investicije u glavne privredne aktivnosti Crne Gore: ulaganja u monopol duvana, dobijanje koncesija za izgradnju luke u Baru i željezničke pruge od Bara do Virpazara, koncesija za plovidbu po Skadarskom jezeru, obavljanje poslova iz oblasti poštansko-telegrafskog saobraćaja, itd.

[42] Na mnogobrojna obraćanja Crnogoraca s molbom da budu upućeni na Daleki istok, ruska misija je u *Glasu Crnogorca* objavila vijest u kojoj ukazuje da ne može udovoljiti njihovim zahtjevima, ali da im u ime vlade osobito blagodari. (izvor: Глас Црногорца, br. 10, 6. март 1904.)

[43] ЦГИА (Центральный государственый исторический архив), Ф. 2000, оп. I д. 836, л 12. Vidi o tome: Петар Поповић, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, Београд, 1987; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*. Београд 1989.

vojnika. U danima nacionalne tragedije Rusije njen diplomatski predstavnik na Cetinju Solovjev obratio se ministru inostranih djela Gavru Vukoviću, izrazivši nadu da bratska crnogorska armija neće učestvovati u svečanostima.[44] Premda je želji ruskog predstavnika na Cetinju udovoljeno, spor nije bio okončan. Da se neuspjeh Rusije na Dalekom istoku odražavao na spoljnopolitičke korake Crne Gore, svjedočilo je ne samo ponašanje prijestolonasljednika, već i samoga knjaza.[45]

Slučaj sa Solovjevim, postavio je pitanje cjelishodnosti dalje isplate vojnih subvencija Crnoj Gori. Poslije prvog razmatranja ovog pitanja (1905), donijeta je odluka da se rok isplate produži za godinu dana. Već krajem 1906. godine isto pitanje ponovo je postavljeno. Prevladao je stav da zbog vojnog značaja Crne Gore i tradicionalnih veza s njom subvenciju treba produžiti, uz kontrolu trošenja sredstava.[46] No, najvažnija savjetovanja o ovim pitanjima, kao što ćemo vidjeti, održana su 1908. prilikom posjete knjaza Nikole Petrogradu. I tada je uz različite stavove, na zasijedanju održanom uz predsjedavanje ministra predsjednika P. A. Stolipina i drugih ministara iz njegove vlade, odlučeno da se vojna supsidija ne samo nastavi već i poveća.[47]

Kolebljivost Rusije oko dalje podrške Crnoj Gori nijesu izazvale samo njene veze s Rimom. I odnos crnogorskog dvora prema Beču jednako je zabrinjavao rusku vladu. Opasnost od Austro-Ugarske ogledala se ne samo u njenom vojnom utvrđivanju u Hercegovini i Boki i dovlačenju vojnog materijala u pogranične predjele, već je proizilazila i iz njenih političkih aktivnosti među albanskim stanovništvom. Te okolnosti i novi porazi Rusije u ratu s Japanom unosili su uznemirenost na crnogorskom dvoru. Ruska diplomatija nastojala je da diplomatskim putem austrougarskoj vladi skrene pažnju na loše posljedice narušavanja statusa quo na Balkanu. U crnogorskom spoljnopolitičkom djelovanju tada je bilo vidljivo približavanje Beču, motivisano predupređenjem posljedica njegove politike prema Crnoj Gori.[48] Pokušaje obezbjeđivanja naklonosti Austro-Ugarske, kao no-

---

[44] Ю. Я. Соловев, *Воспоминания дипломата 1893–1922*. Москва 1939, str. 161.

[45] U vrijeme Cušimske bitke knjaz je boravio u Berlinu, gdje ga je Vilhelm II primio zajedno s japanskim princem Arisagom. Sve ove okolnosti upućivale su na kolebanje Crne Gore u pogledu Rusije kao pokroviteljice.

[46] Radoslav M. Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918,* Podgorica — Beograd, 1992, str. 392.

[47] Prema rješenju dogovorenom na dva posebna savjetovanja 1908. kao i na savjetovanju iz decembra 1906. godine, vojnu subvenciju i dalje je trebalo isplaćivati shodno stvarnim potrebama (troškovima) vojske i njene reforme. Kontrolu namjenskog utroška sredstava trebalo je da vrši ruski vojni agent na Cetinju N. Potapov. (izvor: Н. И. Хитрова, *Россия и Черногория. В 1878–1908 годах*, Москва 1993, str. 287.).

[48] Prema N. Rakočeviću, najvažniji zadaci za Austro-Ugarsku spoljnu politiku na početku XX vijeka bili su: „1) ne dozvoliti granično spajanje Crne Gore i Srbije i eventualno njihovo ujedinjenje, pa makar se išlo i u rat. 2) Novopazarski Sandžak ima ostati kao zemljouz koji će razdvajati Srbiju i Crnu Goru. 3) raditi na stvaranju što većeg nepovjerenja među vladajućim krugovima i dinastijama Srbije i Crne Gore. 4) onemogućiti stvaranje balkanskog saveza i 5) podsticati

vu karakterističnu crtu u spoljnoj politici crnogorskog dvora, u jesen 1904. ilustrovale su političke pripreme radi organizovanja posjete knjaza Nikole Beču. Prema mišljenju knjaza Nikole, „moralni savez koji Crnu Goru povezuje sa Rusijom" nije sprečavao njegovu zemlju da se „iskreno osloni na Austro-Ugarsku".[49]

Zatim je slijedila posjete knjaza Nikole Berlinu. Na poziv njemačkog cara Vilhelma, koji je dobijen posredstvom italijanskog kralja Viktora Emanuela, knjaz Nikola je 7. maja 1905. godine otputovao u prijestonicu Njemačke Carevine. Dok je knjaz boravio u Berlinu, posredstvom diplomatskog predstavnika Austro-Ugarske, dogovoreni su detalji oko naredne posjete Beču. O sadržaju razgovora malo se zna. Po povratku u Crnu Goru, knjaz je austrougarskom poslaniku izjavio „da su vođeni razgovori o izgradnji puteva u Crnoj Gori i da je on pokrenuo to pitanje".[50]Austro-Ugarsku prijestonicu knjaz je posjetio i naredne 1906. godine.

Proaustrijska politika Crne Gore nije nailazila na nezadovoljstvo samo u Rusiji. Otpora takvom spoljnopolitičkom kursu bilo je i u zemlji. Zbog toga je u prijestonoj besjedi na zasijedanju prve Crnogorske narodne skupštine knjaz Nikola pokušao da dvor i dinastiju zaštiti od takvih prigovora.[51] Da rasprava u Skupštini nije imala veći značaj, potvrdio je ponovni odlazak knjaza Nikole u Beč krajem maja 1907. godine.

Iako se i ovoga puta radilo o knjaževom liječenju i odmoru u austrijskim banjama, nijesu izostali politički razgovori. Česti susreti najviših političkih ličnosti Austro-Ugarske i Crne Gore u prvim godinama XX vijeka ukazivali su na to da su u odnosima Crne Gore i Rusije nastupile vidne promjene. Razlozi koji su uslovili da u spoljnoj politici Crne Gore Rusija nije imala raniji značaj, proizlazili su ne samo iz karaktera odnosa između Petrograda i Cetinja nego i iz činjenice da je promjenom na srpskom prijestolu 1903. godine i dolaskom na vlast radikalsko-rusofilskih vlada izmijenjena uporišna tačka ruske balkanske politike. Pri tome u odnosima Rusije i Crne Gore, zvanično nije postojala politička kriza.

Premda je lavirala između Petrograda i Beča, Crna Gora se nije htjela potpuno udaljiti od Rusije, niti ekonomski potčiniti Austro-Ugarskoj. S druge strane, ni ruska vlada nije željela da odnosi zapadnu u potpunu krizu. Ni jedna ni druga strana, ni iz spoljnih ni iz unutrašnjih razloga, nije se odricala bogate političke tradicije, niti htjela zatvoriti vrata za neke buduće bolje odnose.

Albance protiv Srbije i Crne Gore". (izvor: Н. Ракочевић, *Црна Гора и АустроУгарска 1903–1914*, Титоград 1983, str. 21.)

49 Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, Podgorica — Cetinje, knj. 3, str. 150.

50 Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981, str. 28.

51 Uskraćivanje povjerenja kabinetu Lazara Mijuškovića trebalo je da znači kažnjavanje krivca za spoljnopolitičko okretanje Crne Gore Austro-Ugarskoj. (izvor: *Стеногрaфске биљешке о раду Црногорске Народне Скупштине за 1906. годину, 36.*).

Zahvaljujući tome, s otvaranjem željezničkog pitanja, u čijoj je pozadini stajala namjera o potpunom ekonomskom i političkom potčinjavanju Crne Gore Austro-Ugarskoj, odnosi s Rusijom ponovo su dobili prisniji karakter. Izraz tog novog stanja u odnosima dviju zemalja bila je knjaževa posjeta Petrogradu 1908. godine.

Tada je, u ekspozeu novog ministra spoljnih poslova Erentala, januara 1908. godine objelodanjen plan Monarhije da gradi mrežu željezničkih puteva na području Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Kosova, koja bi za nju, osim ekonomskog, imala i važan spoljnopolitički značaj. Austrijski predlog o gradnji pruge Spič — Bar — Skadar, kao i varijante od Kotora do Bara, knjaz je, u izjavama ruskom diplomatskom predstavniku Maksimovu, „u strateškom i političkom smislu", ocjenjivao „pogibeljnim" za Crnu Goru.[52] Austrougarski planovi pogađali su interese i drugih država, Rusije i Italije, koje su, takođe bile zainteresovane za pojedina područja Balkana.[53] Pošto su knjaz Nikola i njegovi ministri na oštru intervenciju ruske vlade promijenili stav prema austrougarskom željezničkom projektu, Crna Gora je „konačno odbila" austrougarski predlog u vezi sa željezničkim pitanjem i time ponovo otvoreno stala na stranu Rusije. Premda pitanje izgradnje željeznica još definitivno nije bilo skinuto s dnevnog reda, može se reći da je zbog negativnog stava i ostalih evropskih država (Engleske i Italije), povodom Erentalovog ekspozea, ono sve manje izazivalo političku zabrinutost. To je govorilo o neuspjehu Austro-Ugarske u željezničkom pitanju, što je moralo uticati na njene odnose sa Crnom Gorom.

Zbog stanja u kome su se odnosi sa Crnom Gorom posljednjih godina nalazili, posjeta knjaza Nikole Petrogradu bila je povod za preduzimanje mjera koje su imale za cilj da utvrde zadatke ruske politike prema Crnoj Gori. Radi preispitivanja dotadašnjih odnosa i utvrđivanja platforme za dalju međusobnu saradnju, 31. marta 1908. godine održano je već spomenuto savjetovanje pod predsjedništvom ministra predsjednika Stolipina.[54] U Zabilješci o crnogorskim stvarima rečeno je da je, bez obzira na to što je po teritoriji i broju stanovnika

---

[52] Davao je čvrsta uvjerenja da će se svim silama suprotstaviti tome. Pristajao je jedino na varijantu da dobije austrijske kredite za samostalnu gradnju pruge Ali, i pored ovih izjava, kampanju o željezničkom pitanju pratile su vijesti da je tokom boravka u Beču 1907. godine knjaz Nikola dao načelan pristanak za izgradnju pruge i da su, za uzvrat, Crnoj Gori obećane značajne ekonomske koristi.

[53] Бранко Павићевић, *Русија и анексиона криза 1908–1909*, Титоград 1981, str. 127.

[54] Pošto nije težila teritorijalnim promjenama, već je jedino imala u vidu poboljšanje sudbine hrišćanskog stanovništva u Turskoj i miran razvitak balkanskih država, bila je za projekat reformi koje bi bile politički ostvarljive. Suštinu ovakvog opredjeljenja Izvoljski je obrazlagao činjenicom da je stanje u Rusiji takvo da ova ne može preduzeti ništa što bi je dovelo u oružani sukob s bilo kim, pošto mora da obnovi svoje snage poslije spoljnih i unutrašnjih potresa posljednjih godina. (izvor: Б. Павићевић, *Русија и анексиона криза 1908–1909,* str. 126, 222.).

najmanja država na Balkanu, odnos Rusije prema Crnoj Gori isti kao prema drugim balkanskim državama tj. da one budu što bolje materijalno obezbijeđene, jake i nezavisne, da žive u međusobnom miru i imaju svestrano korisne trgovinske odnose, a zajedničkim snagama čuvaju nacionalni identitet i kulturu od bilo kakvih „inovjernih" prisvajanja. U mirnim vremenima, prema istom dokumentu, Rusija od balkanskih država nije zahtijevala ništa. Pomoć mirnom razvoju i prosperitetu, u saglasnosti s opštim ciljevima ruske politike i pomaganje u vojnom organizovanju — smatrani su njenim glavnim zadacima. Procijenjeno je da bi po navedenim osnovima na Crnu Goru, prema predračunu Ministarstva vojnog, Ministarstva inostranih djela i Ministarstva prosvjete, kao i prema predračunima Svetog sinoda, na godišnjem nivou trebalo trošiti 500 hiljada rubalja.

Knjaževo otvoreno izjašnjavanje protiv austrougarskih zahtjeva u željezničkom pitanju smatrano je jako važnim elementom spoljnopolitičke orijentacije Crne Gore. Ocijenjeno je da to knjaževo raspoloženje treba upotrijebiti za uspostavljanje čvršćih odnosa sa Crnom Gorom. Na kraju Savjetovanja o crnogorskim poslovima od 31. marta 1908. godine zauzet je i stav o tome kako ruska vlada ocjenjuje političko zbliženje Crne Gore i Italije. Polazeći od toga da Italija, kako je pokazivalo istorijsko iskustvo, ne raspolaže sposobnostima da asimiluje Slovene, procijenjeno je da njihovo zbliženje ne predstavlja opasnost za samostalnost Crne Gore. Započeta industrijska, trgovačka i finansijska saradnja smatrana je korisnom za Crnu Goru. Posebno jer je sa strategijske tačke gledano, Crna Gora imala poseban značaj, jer je crnogorska vojska mogla uvijek „privući izvjestan dio austrougarske armije".

Knjaz je nudio Stolipinu da sebe i svoje potomstvo „pismenim ugovorom veže za Rusiju". Nudio je, u stvari, vojnu konvenciju između dviju zemalja. Iako to 1908. godine nije prihvaćeno (jeste dvije godine kasnije) odobreno je povećanje vojne subvencije na 331.000 rubalja.

Susjedna Austro-Ugarska tražila je priliku da sama zauzme teritorije koje su bile pod turskom vlašću. Aneksija Bosne i Hercegovine još je više učvrstila njene vojne pozicije i utvrdila osnove politike prema susjednim balkanskim državama. Pravci njene dalje spoljnopolitičke aktivnosti nijesu imali za cilj nacionalno oslobođenje balkanskih naroda, već su se zasnivali na ekonomskom podjarmljivanju kao načinu definitivnog eliminisanja njihove političke samostalnosti. Zato i u slučaju da su bile tačne glasine da je iza crnogorskog miješanja u malisorske ustanke stajala Monarhija, ona to svakako nije činila radi pomaganja oslobodilačkih pokreta na Balkanu, već radi učvršćivanja vlastitih pozicija, destabilizacijom turske vlasti.

Rusija nije podržavala ideje o ratnim namjerama Crne Gore. Poslije poraza u ratu s Japanom i unutrašnje krize izazvane revolucijom iz 1905. godine, kao i političkog prestiža koji je aneksijom Bosne i Hercegovine ostvarila Austro-Ugarska, ona nije bila spremna da stane iza bilo kakve ratne politike knjaza Nikole ni 1908, ni kasnije. Rusija se prvenstveno zalagala za održavanje statusa quo, odnosno

za vođenje miroljubive politike balkanskih država. Izraz tih namjera bila je i vojna konvencija zaključena u novembru 1910. godine. Mada je njome značajno povećana vojna subvencija (sa 331.000 na 600.000 rubalja) i pomoć u vojnom materijalu Crnoj Gori, ona je, što je također bilo neobično važno, kroz obezbjeđivanje vojne kontrole nad Crnom Gorom, osigurala osnove svoje antiratne politike i shodno Vojnoj kovenciji i njenom članu 7 dobila saglasnost Crne Gore da bez odluke ruske Vrhovne komande ne preduzima nikakve vojne akcije, niti da bez odobrenja „ruskog veličanstva" zaključuje vojne ugovore. Premda je sadržaj Konvencije remetio političke zamisli dvora, crnogorska strana prihvatila ga je računajući na njegove pozitivne efekte.

Lutanja su bila izražena u kolebljivosti u pogledu opredjeljenja za jednu od dviju velikih sila: Austro-Ugarsku ili Rusiju, kao glavnog partnera na spoljnopolitičkom planu. I jedna i druga nametale su se kao važni spoljnopolitički faktori koji su značajno uticali na političku sudbinu Crne Gore. Veze sa Rusijom bile su starije, imale su tradicionalan karakter, bile su dio narodne svijesti i kulture. S druge strane, nova moćna država u susjedstvu tražila je od male Crne Gore da joj se prikloni, nastojeći da nad njom proširi svoj politički uticaj. I mada je susjedna monarhija bila u boljoj poziciji da utiče na prilike u Crnoj Gori i, naizgled, spremnija da udovolji svim njenim zahtjevima, nije bilo uslova da se takve ponude otvoreno prihvate. To nije bilo moguće učiniti bez unutrašnjih potresa i snažnog osjećanja da bi to značilo početak gubljenja političke nezavisnosti zemlje, što je uticalo i na dugo odlaganje i kolebanje kralja Nikole u pogledu posjeta koje je nakon proglašenja za kralja trebalo da učini stranim dvorovima.

Pošto su se odnosi Crne Gore sa Rusijom komplikovali, kralj Nikola je u jesen 1911. godine pokušao da napravi zaokret u odnosima sa Bečom. On je 31. oktobra 1911. zatražio od Gizla „da odmah pođe u Beč i da Erentala obavijesti o planu zaključivanja, tajnog sporazuma' — konvencije ili nečeg sličnog — sa Crnom Gorom, kako bi se osigurala politička budućnost Kraljevine'".[55] Ocjenjujući da ga interesi njegove zemlje upućuju na to, kralj je izrazio spremnost da se u pisanoj formi obaveže da će „za sva vremena i svugdje" u svojim postupcima i odlukama „slijediti savjet Austro-Ugarske". Svoju vojsku stavljao je na raspolaganje Monarhiji za ratna dejstva „protiv bilo kog neprijatelja Austrije, izuzev Srbije i Rusije". Pristajao je da Crnu Goru ujedini sa sjevernom Albanijom „pod protektoratom Austro-Ugarske".[56]

Kraljev predlog nije izazvao potrebnu spremnost Beča na bilo kakvo ugovorno regulisanje odnosa. To nijesu dozvoljavale njene unutrašnje okolnosti, a ni Austro-Ugarska nije željela prihvatiti takav predlog, „pored ostalog i zato što je bio uperen samo protiv Turske, a isključivao je Srbiju i Rusiju".[57]

---

[55] Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903–1914*, str. 86.

[56] Isto.

[57] Isto, str. 89.

Ipak, dalji razvoj događaja, izražen u pojačanim vojnim aktivnostima Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini novembra 1911. godine, dovešće do ponovnog približavanja Crne Gore Rusiji. Vojna mobilizacija u Bosni i Hercegovini i pripreme Monarhije za intervenciju u Sandžaku, iako prividno nijesu remetile odnose između Crne Gore i Austro-Ugarske, vodile su češćim kontaktima kralja Nikole sa diplomatskim predstavnicima Rusije na Cetinju.[58] Za Crnu Goru posebno je važan bio stav ruskog dvora u slučaju austrougarskog aneksiranja Sandžaka.

Situacija stvorena vojnim pripremama Austro-Ugarske u Bosni ubrzala je kraljevu odluku da u januaru ili početkom februara 1912. godine posjeti Rusiju.

Veoma brzo poslije toga knjaz Nikola je otišao u Beč. Na put u Beč kralj je krenuo 6. juna 1912. godine. Znaci dobrih odnosa između Crne Gore i Austro-Ugarske i uvažavanja crnogorskog vladara očitovali su se u zdravici austrijskog suverena, a bili su vidljivi i iz pisanja austrijske štampe.

No, da se vratimo ocjeni posjete kralja Nikole Petrogradu. S obzirom na udaljenost spoljnopolitičkih pozicija dviju zemalja, prirodno je da rezultati kraljeve posjete Petrogradu nijesu mogli biti posebno značajni za Crnu Goru. Posljednji kraljev dolazak u Rusiju padao je tačno na isteku dvijestote godišnjice od uspostavljanja crnogorsko-ruskih odnosa i stogodišnjice zajedničkog ratovanja ruske i crnogorske vojske protiv Napoleona u Boki Kotorskoj i oko Dubrovnika.[59]

No, iako se poklapao sa važnim datumima iz istorije crnogorsko-ruskih odnosa, on nije imao takav značaj. Premda su srdačan doček i ukazane počasti spoljnim utiskom odavali uvjerenje da su odnosi bili u okvirima ranijih, tradicionalnih veza, događaji koji su uslijedili pokazaće da crnogorski kralj zbog sve teže političke situacije u zemlji i vlastitih dinastičkih interesa nije mogao, kao ranije, da bude dosljedan sprovodilac ciljeva ruske spoljne politike u Crnoj Gori. Rezultati posjete potvrdili su da se spoljnopolitički ciljevi i interesi dviju zemalja sve teže usaglašavaju, nagovještavajući još veći razlaz, koji neće moći da spriječi ni tradicija viševjekovnog prijateljstva. On će biti utoliko veći ukoliko „uskocrnogorska" varijanta spoljne politike kralja Nikole bude više dolazila u sukob s balkanskom politikom Rusije, u kojoj je, u okviru programa rješavanja srpskog i jugoslovenskog pitanja, glavnu riječ trebalo da ima Srbija.

Početak kraja koji će definitivno značajno udaljiti dvije zemlje, bio je rad na stvaranju Balkanskog saveza, ofanzivnog karaktera, suprotno političkim intersima Rusije. No iako su pregovore o prvobitno defanzivnom savezu faktički započeli Bugarska i Srbija 1912. uz posredovanje Hartviga, diplomatskog predstavnika Rusije u Beogradu,

---

[58] O vojnim pripremama za aneksiju Sandžaka svjedočile su vijesti o velikoj koncentraciji austrougarske vojske duž granice Sandžaka. U Bosnu je u jednom danu stiglo 8.000 ljudi, a za tri dana prebačena su 22 vagona s vojnicima.

[59] Глас Црногорца, br. 22, od 28. 5 / 10. 6. 1912.

a kasnije nastavljeni sporazumom Bugarske i Grčke, Crna Gora o tome nije bila obaviještena i držana je po strani. Kada se sama uključila u pregovore o ofanzivnom savezu sa Bugarskom i Srbijom (Politička i Vojna konvencija sa Srbijom nakon pregovora vođenih u Lucernu, potpisana je dva dana prije početka Prvog balkanskog rata, 6. oktobra 1912.), i ušla u Prvi balkanski rat, došla je u ozbiljan politički raskorak sa Rusijom. Time je bio prekršen čl. 7 Vojne konvencije (1910.) potpisane sa Rusijom. To je Crnu Goru koštalo prekida dalje isplate vojne subvencije u Balkanskim ratovima ali takođe i kad je počeo Prvi svjetski rat. Tako je Crna Gora vojno tehnički nespremna i veoma iscrpljenja ratovanjem u dva balkanska rata, dočekala početak, do tada, najvećeg ratnog sukoba u istoriji čovječanstva.

No, iako Crna Gora više nije bila u ranijoj političkoj orbiti Rusije, voljom naroda u Crnoj Gori, politički establišment je morao donijeti odluku da Crna Gora, poslije atentata u Sarajevu i objave rata Beča Beogradu, „stane rame uz rame sa Srbijom i Rusijom".

Iz političke vizure spoljne politike Crne Gore sa daljim razvojem događaja potpuno je nestajala Rusija. Nestale su i Austro-Ugarska i Italija jer su 1914. pripadale vojnom savezu suprotnom od onog u kome je bila Crna Gora. Pokušaji da njihovo mjesto zaume neka druga velika evropska sila ili SAD nijesu dali rezultate. Time se, ranije širok prostor za promjenu načina ostvarivanja ciljeva spoljne politike Crne Gore, naglo suzio i gotovo izgubio. To će posebno postati vidljivo u priodu od 1916. do 1918. godine, nakon vođenih separatnih pregovora o miru sa Austro-Ugarskom i potpisivanja Odredbi o polaganju oružija crnogorske vojske (tj. njene kapitulacije), u januaru 1916. i odlaska kralja i vlade u izbjeglištvo. Stigavši u prijestonicu Francuske, bez svoje vojske, politički reprezenti Crne Gore u egzilu, gotovo da nijesu imali nikakav pozitivan politički kapacitet, a ni ozbiljnu ulogu u procesima koji su vodili kreiranju novog poretka u međunarodnoj zajednici. Novi sistem međunarodnih odnosa stvaran je bez njihovog, pa čak i simboličnog, učešća.

Literatura

Aleksić, Ljiljana, *O srpsko-crnogorskim pregovorima o savezu 1904–1905, u: Istorija XX veka,* Zbornik radova, I, Beograd, 1959.

Ćorović, V., *Istorija Jugoslavije,* Narodno delo, Beograd, 1933.

Čubrilović, V., Ćorović, V., *Srbija od 1858. do 1903,* Geca Kon, Beograd, 1938.

Đorđević, Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814–1894,* Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1924.

Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918.,* Prosveta, Beograd 1989.

Хитрова, Н. И., *Россия и Черногория. В 1878–1908 годах,* Москва 1993.

Jakšić, Grgur; Vučković, Vojislav, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez,* Istorijski institut, Beograd, 1963.

Jovanović, Radoman, *Crna Gora i velike sile,* Istorijski institut, Titograd, 1983.

Jovanović, Radoman, *Crnogorsko-ruski politički odnosi (1771–1917),* u: Crna Gora u Međunarodnim odnosima, Titograd, 1984.

Jovanović, Radoman, *Razgraničenje Crne Gore i Turske 1858*, Istorijski zapisi, br. 3, Titograd, 1966.
Jovićević, Vladimir D., *Danilov zakonik snaga države,* Podgorica, 1994.
Lekić, D., *Francuski izvori o putu knjaza Danila u Pariz i prijemu na koji je tamo naišao,* u: Istorijski zapisi, knj. XVI, Cetinje, 1959.
Pavićević, B., *Danilo I Petrović Njegoš, knjaz crnogorski i brdski 1851–1860,* Beograd, 1990.
Pavićević, B., *Plan knjaza Danila za regulisanje odnosa sa Portom 1856. godine,* u: Istorijski zapisi, sv. 1, Titograd, 1960.
Pavićević, B., *Rusija i aneksiona kriza 1908–1909,* Titograd, 1981.
Pavićević, B., *Stvaranje crnogorske države,* Rad, Beograd, 1955.
Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910, KCDŠ, Cetinje, 1910.
Popović, Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804–1903,* Beograd, 1987.
Rakočević, N., *Politički odnosi Crne Gore i Srbije: 1903–1918,* Istorijski institut, Titograd, 1981.
Raspopović, Radoslav M., *Diplomatija Crne Gore 1711–1918,* Istorijski institut, Podgorica — Beograd, 1996.
Ražnatović, Novak, *Knjaz Nikola i proglašenje kneza Milana Obrenovića za kralja Srbije 1882,* Istorijski zapisi, knj. XII, sv. 3, Titograd, 1966.
Ražnatović, Novak, *O radu radikalske opozicije, kneza Petra Karađorđevića i knjaza Nikole protiv režima kralja Milana u Srbiji 1883–1889. godine,* u: Istorijski zapisi, knj. XXIII, sv. 1, Titograd, 1966.
Ražnatović, Novak, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije u XIX vijeku,* u: Zbornik radova „Crna Gora u međunarodnim odnosima", Titograd, 1984.
Соловев, Ю. Я., *Воспоминания дипломата 1893–1922.,* Москва 1939.
Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1906. godinu
Stojanović, Petar Đ., *Nastajanje međunarodnopravnog subjektiviteta Crne Gore,* u: Anali Pravnog fakulteta, knj. 36, Beograd, 1983.
Stranjaković, Dragoslav, *Knjaz Danilo i pitanje priznanja sizerenstva Sultanova nad Crnom Gorom od Pariskog kongresa (1856) do smrti Stefana Perovića — Cuce u Carigradu 11. juna 1857.,* u: Zapisi, knj. VII, sv. 5, novembar, Cetinje, 1930.
Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima,* Sarajevo, 1990.
Vučković, Vojislav, *Diplomatska pozadina srpsko-bugarskog rata 1885–1886,* Naučno delo, Beograd, 1956.
Vujović, Dimitrije, *Borba Rusije i Francuske za uticaj na spoljnu politiku Crne Gore i kampanja protiv knjaza Nikole 1867,* u: Istorijski zapisi, knj. 21, sv. 4, Titograd, 1964.
Vujović, Dimitrije, *Crna Gora i Francuska 1860–1914,* Obod, Cetinje, 1971.
Vujović, Dimitrije, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije,* Istorijski institut, Titograd, 1962.
Vuković, Gavro, *Memoari,* Obod, Cetinje, knj. 3, 1985.
Vuksan, D., *Knjaz Danilo Petrović Njegoš, druga godina vlade (1853),* u: Zapisi, knj. XIX, sv. 4, Cetinje, 1937.
Vuksan, D., *Knjaz Danilo, šesta godina vlade (1857),* u: Zapisi, knj XVIII, Cetinje, 1937.
Vuksan, D., *Testament vladike Rada, Lovćenski odjek,* Cetinje, jul — decembar, 1925.
Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru, knj. 1., Cetinje, 1903.

Periodika:

Glas Crnogorca
Новое время

Boro Vučinić*

UDK 314.723:061.1 EU(497)

Balkanski aspekt migracione krize u Evropi

Poseban izazov za Evropsku uniju predstavljao je priliv ogromnog broja izbjeglica koje su dolazile raznim pravcima, posebno tzv. „Balkanskom rutom" iz Turske, preko Balkana do zapadne Evrope. Najveći dio njih dolazio je iz Sirije, Libije, Iraka, Avganistana i drugih ratom zahvaćenih područja. Potrebno je naglasiti da je i prije ovog talasa migranata u Evropi već postojalo rasprostranjeno mišljenje da „pretjerana imigracija", uključujući i one iz jedne države članice EU u drugu (unutrašnje migracije), predstavlja ključni problem lokalnih ekonomija, odnosno svojevrstan vid „preotimanja" poslova od lokalnog stanovništva. Razjedinjenost i nespremnost bile su osnovne karakteristike odgovora Evropske unije u odnosu na migrantsku krizu. U biti, teško je i govoriti o „evropskom odgovoru", s obzirom na činjenicu, da su države povlačile jednostrane akte i djelovale individualno, pretvarajući EU u debatni klub, koji dokazano nije bio u stanju da blagovremeno donosi rezolutne i jasne političke odluke, a kamoli da ih uspješno implementira u praksi.

Nepodijeljeno je stanovište istraživača da je fenomen migracija stanovništva star gotovo koliko i civilizacija. Stoga je migracija stanovništva iz nerazvijenih zemalja prema bogatijim državama oduvijek u kontinuitetu postojala, a na obim i intenzitet su najviše uticali ratni sukobi i velike ekonomske krize.

Brojni istoričari i istraživači, gotovo bez razlike, slažu se da su stari Sloveni proces naseljavanja Balkanskog poluostrva započeli upadima na teritoriju Vizantije, još u šestom vijeku nove ere, naseljavajući lijevu obalu Dunava. Migracioni proces se okončao polovinom sedmog vijeka, trajnim naseljavanjem njihovih plemena na Balkanskom poluostrvu, s tim što je pozicioniranje pojedinih slovenskih plemenskih skupina potrajalo još čitava dva vijeka i okončalo se tek krajem osmog i početkom devetog vijeka, stvaranjem prvih slovenskih država na Balkanu.

Veliki migracioni talasi, tokom prošlog vijeka, prije svega nastali su kao rezultat teških ratnih sukoba, koje su dominantno proizveli Prvi i Drugi svjetski rat.

Međunarodna zajednica se prvi put ozbiljno suočila sa problemom izbjeglica poslije Prvog svjetskog rata, kada se kao posljedica ratnih

* Autor je dr. sc međunarodnih odnosa i diplomatije, predavač na Humanističkim studijama UDG, ambasador Crne Gore u Republici Hrvatskoj, e-mail: boro.vucinic01@gmail.com

razaranja i revolucionarnih događanja, veliki broj izbjeglica, nošen ratnom stihijom, našao izvan granica svojih država.

Ono što ključno razlikuje situaciju od prije gotovo jednog vijeka i danas u vezi sa velikim talasom migracija, jeste činjenica da se u to vrijeme pred migrante postavljao nedvosmislen zahtjev za asimilacijom.

Teorijski i pravni kontekst

Težnja Ujedinjenih nacija da pitanje prava izbjeglica bude uređeno na multilateralnoj osnovi, rezultiralo je Konferencijom UN u Ženevi 1951. godine, na kojoj je usvojena Konvencija o statusu izbjeglica. Usvajanjem ove Konvencije i pored toga što je ista imala ograničeni domet, napravljen je veliki iskorak u osiguravanju prava izbjeglih lica, jer se ona odnosila isključivo na lica koja su taj status stekla prije Konferencije u Ženevi. Nadležnost ovog dokumenta je kasnije 1967. godine vremenski proširena, potpisivanjem dodatnog protokola, kojim se međunarodnim propisima garantuju istovjetna prava svim izbjeglicama, a što se odnosilo i na sva buduća lica sa takvim statusom.[1]

U skladu sa tim dokumentom, Međunarodna organizacija za migracije (IOM) je postala glavna međuvladina organizacija u svijetu, koja radi u bliskoj saradnji sa vladinim, međuvladinim i drugim društvenim organizacijama i institucijama u oblasti migracija. Inicijalno je konstituisana 1951. godine, kao Međuvladin komitet za evropske migracije (ICEM) sa ciljem da pomogne u raseljavanju velikog broja izbjeglica nakon Drugog svjetskog rata. Više puta je mijenjala ime, da bi sadašnji naziv dobila 1980. godine. IOM trenutno, s obzirom na to da se taj broj mijenja, u svom sastavu ima 122 države članice, 19 sa statusom posmatrača i otvorene kancelarije u preko 100 zemalja svijeta.[2]

U strateškom smislu, moglo bi se kazati da, ne samo sadržajno, već i metodološki, migracije se smatraju najobuhvatnijom pojavom kretanja stanovništva. Dramatičan porast broja migranata i prateći problemi koji se javljaju, uslovili su da su migracije, kao stalan proces kretanja stanovništva, dospjele u samu srž globalnog političkog i humanitarnog interesovanja.

---

[1] Konvencija o statusu izbjeglica sa Završnim aktom Konferencije opunomoćenika Ujedinjenih nacija o statusu izbjeglica i lica bez državljanstva (apatrida), sa prilozima, sačinjena je u Ženevi 28. jula 1951. godine. Konferencija opunomoćenika sazvana je rezolucijom 429 (V) Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 14. decembra 1950. godine, kako bi se završila redakcija i potpisala Konvencija o statusu izbjeglica. Stupila je na snagu 22. aprila 1954. godine, u skladu sa članom 43 (Službeni list FNRJ — Međunarodni ugovori, br. 7/60), http://www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf, 6. 09. 2017, str. 1.

[2] Međunarodna organizacija za migracije (*International Organisation for Migration*, IOM) je međunarodna humanitarna organizacija koja se bavi svim aspektima migracija, dostupno: http://www.mvp.gov.me/rubrike/multilateralni-odnosi/Crna-Gora-i-UN/Crna_Gora_i_Medunarodna_organizacija_za_migracije, 25. 08. 2017.

Jedan od najvećih bezbjednosnih izazova današnjice, izvjesno, predstavlja nekontrolisano kretanje migranata, koje je uzrokovalo globalnu migracionu krizu, u istoriji do sada nezabilježenu. Danas su skoro sve zemlje svijeta suočene sa problemom međunarodnih migracija, bilo da je riječ o zemljama porijekla, tranzita ili zemljama krajnje destinacije migranata.

To u potpunosti podupire osnovanost tvrdnje da se migracije smatraju jednim od najznačajnijih pitanja današnjice, posebno ako se ima u vidu činjenica da je danas, mnogo više nego u bilo kojem periodu ljudske istorije, stanovništvo izloženo sve većim regionalnim pa i globalnim pomjeranjima. Stoga se migracije, ne samo sadržajno, već i metodološki (u smislu njihovog praćenja), smatraju najobuhvatnijom varijabilom kretanja stanovništva. Povećanje broja migranata, kao i problemi koji se s tim u vezi javljaju, uslovili su da se migracije, kao stalan proces kretanja stanovništva, nalaze u središtu političkog interesovanja velikog broja država. Gotovo sve zemlje, bez izuzetka, suočene su sa problemom međunarodnih migracija, bilo kao zemlje porijekla, tranzita ili, pak kao zemlje krajnjeg odredišta migranata. Sa druge strane, sve više se dolazi do spoznaje da su migracije neizbježna komponenta ekonomskog i socijalnog života i razvoja svake države, te da međunarodnopravno regulisanje migracija na organizovan način može biti od koristi za društvo u cjelini.[3]

Razlozi zbog kojih se ljudi opredjeljuju za promjenu mjesta življenja su kompleksni i podložni čestim promjenama. Zbog toga je klasifikacija migracija veoma složena oblast, kako za pravne eksperte, tako i za bezbjednosne analitičare. Ipak, danas postoji međunarodnopravna regulativa kojom je uređena ova oblast i koja daje određeni stepen prava licima sa statusom migranta. Migracije se, uz oblast azila, nalaze u posebnom fokusu Evropske unije. Iz tog razloga, ali i u cilju čuvanja sopstvenog javnog poretka, svaka država kandidat za članstvo u EU, mora obezbijediti usklađenost svog normativnog pravnog okvira sa komunitarnim pravom u ovoj oblasti, kao i njegovu punu implementaciju. Oblast migracija podrazumijeva širok dijapazon podoblasti, kao što su: legalne migracije, sprječavanje ilegalnih migracija, readmisija, postupanje sa strancima itd. Jedno od osnovnih načela Evropske unije ogleda se u pravu na slobodno kretanje ljudi i slobodan promet kapitala i usluga. Šengenski sporazum je osnovni akt u oblasti izgradnje i očuvanja spoljnih granica Evropske unije. Njegov cilj je ukidanje kontrole na unutrašnjim granicama i obezbjeđenje slobode kretanja građana Evropske unije.[4]

Rastući demografski trendovi u pojedinim djelovima svijeta, posljedice ekonomske krize na globalnom nivou, narastanje i zaoštravanje konflikata na različitim geo-političkim lokacijama i prostorima,

---

[3] Strategija za integrisano upravljanje migracijama u Crnoj Gori za period 2017–2020 godina sa Akcionim planom za implementaciju strategije za 2017 godinu, MUP Crne Gore, Podgorica, 2016, str. 3.

[4] Ibid, str 5.

kao i stalne ambicije za dosezanjem boljeg životnog standarda i socijalne sigurnosti, još uvijek opterećuju veliki dio svjetske populacije koja i dalje migrira ka sigurnijim ili, pak ekonomski perspektivnijim destinacijama. U ponekad prilično nedefinisanoj migratornoj masi, teško je uočiti sve aspekte ili razloge migratornih kretanja, pa se i pažljivi analitičari u svojim analizama koriste odrednicom da nije moguće iscrpiti sve oblike migratornih kretanja ili, pak utvrditi jedinstvene karakteristike pojedinih migratornih grupa. Česti pratioci migracija na globalnom nivou jesu terorizam i organizovani kriminal koji, zloupotrebljavajući težak položaj migranata, koriste situaciju da ostvare svoje kriminogene ciljeve i steknu nelegalni profit, zasnovan na očajničkom pokušaju migranata da se domognu bolje i sigurnije destinacije.[5]

Izbjeglička i migranatska kriza predstavljaju ogroman izazov. To zahtijeva od Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija punu podršku međunarodnom humanitarnom pravu, kako bi se migrantima pružila neophodna zaštita i pomoć. Kriza dijeli Evropu, podstiče islamofobiju, proizvodi ksenofobične stavove i podriva temeljne evropske vrijednosti.[6]

Kao posebno značajan oblik kretanja stanovništva, nužno treba definisati ilegalne migracije. Suština stvari kod ovog pojavnog oblika sadrži se u činjenici da država nije dala pravo migrantu da boravi na njenoj teritoriji, ali to istovremeno i ne podrazumijeva da je navedeno lice učinilo neko klasično krivično djelo, te da je riječ o kriminalcu, zato se prema tim licima, shodno čl. 14 Opšte deklaracije o ljudskim pravima ne bi trebao imati ograničavajući pristup.[7]

U duhu proklamovanih stavova Deklaracije je i izjava evropskog komesara za migracije Dimitrisa Avramopulosa, koji kaže da „moramo zaštiti one kojima je pomoć potrebna, ali moramo i vratiti one koji nemaju pravo ostati u Evropskoj Uniji, a pri tom u potpunosti poštovati temeljna prava i načelo zabrane prisilnog vraćanja", saopštavajući da će „Evropska komisija preduzeti korake ka boljem upravljanju migrantskom krizom, a članice EU treba to i da ostvare".[8]

Devedesetih godina prošlog vijeka, upravo su izbjeglice sa teritorije bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ali i iz

---

5 Ibid, str. 42.

6 David L. Phillips, Director, Program on Peace-building and Rights Institute for the Study of Human Rights Columbia University, *Balkan Human Corridor,* June 2016, pg. 1.

7 *Opštu deklaraciju o ljudskim pravima* je usvojila i proglasila Generalna skupština UN Rezolucijom 217 A (III) od 10. decembra 1948. godine, http://www.unhcr.rs/media/Opsta%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima%20(1948).pdf, 5. 09. 2017, str. 2.

8 Izjava Dimitrisa Avramopulosa, povjerenika za migracije, unutrašnje poslove i građanstvo u EU, data prilikom predstavljanja ažuriranog *Akcionog plana EU o vraćanju izbjeglica i preporuke državama članicama za efikasnije postupke vraćanja*, Brisel, 2. 03. 2017, i 25.01. 2016, https://www.blic.rs/vesti/svet/evropski-komesar-za-migracije-sengenski-sporazum-nije-ugrozen/gxnp87k.

drugih kriznih područja u svijetu, pokrenule proces međunarodnih migracija, koji je posljednjih godina kulminirao i postao dramatično aktuelan.[9]

Talas migranata koji je zahvatio Evropu u zadnjih nekoliko godina, počev još od Arapskog proljeća, prema mnogim analitičarima je pokazatelj ne samo neefikasne migracione politike Evropske unije, već je na određeni način generalno relativizovao njenu ukupnu funkcionalnost. Ovakva ocjena nažalost stoji i pored činjenice što je EU u maju 2015. donijela Evropski migracioni program, sa Akcionim planom od 36 mjera, u kojem je održiva i humana politika vraćanja, presudni elemenat sveobuhvatnog pristupa migracijama i ukupno smanjenju ilegalnih migracija u Evropi.[10]

Vjekovima je Zapadni Balkan bio mjesto odakle su kretale migracije ka Evropi, kao i tranzitni put za migrante prema Evropi, koji su dolazili iz drugih djelova svijeta. Migraciona kriza 2015–16 trasirala je Balkanski migracioni put za veliki broj izbjeglica da koriste ovu rutu na njihovom putu prema zapadnoj Evropi. Pojedinačno, zemlje Evropske unije, kao i njene institucije pokazale su slabost, a često i kontradiktornost u odgovoru na krizu. Sve je to imalo negativnog uticaja na balkanske narode i stvorilo percepciju o EU drugačiju od ranije koja je bila pozitivna. U simboličkoj ravni migraciona kriza je otkrila krhke odnose između Evropske unije i zemalja Zapadnog Balkana. Što znači da bi u budućnosti politika EU trebalo da se fokusira na razvijanje Strategije integrisanog upravljanja spoljnim granicama i migracijama, kako bi spriječila one zemlje koje su to činile, da vraćaju migrante sa svojih granica.[11]

Kada se pri tom, dodatno uzmu u obzir, danas sasvim očigledno nefunkcionalna nastojanja Evropske unije da definiše zajedničku migracionu politiku, problematika migracionih kretanja u Evropi sve češće poprima ksenofobične sadržaje. Po mnogim mišljenjima Evropska unija, još uvijek nije postigla saglasnost oko osnovnih pitanja u vezi sa izazovima nekontrolisanih migracija i svoje djelovanje u migracionoj krizi je uglavnom zadržala na nivou kriznog menadžmenta. Razjedinjenost i nespremnost bile su osnovne karakteristike odgovora EU u odnosu na migrantsku krizu. Zapravo, teško je uopšte i govoriti o „evropskom odgovoru", s obzirom na to da su države povlačile jednostrane akte i djelovale sebično, pretvarajući Evropsku

---

[9] U vezi sa prinudnim migracijama i interno raseljenim licima, može se pogledati: Cohen, Roberta and Deng, M. Francis: Masses in Flight — The Global Crisis of Internal Displacement, Brookings Institution Press, Washington D. C., 1998, p. 15–186.

[10] https://ec.europa.eu/antitrafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf, European Commission, Brussels, 25. 08. 2017,

[11] E. Cocco, Facoltà di Scienze della Comunicazione, Università degli Studi di Teramo, Campus Coste S. Agostino, Teramo, Italy, *Where is the European frontier? The Balkan migration crisis and its impact on relations between the EU and the Western Balkans,* December 2017, p. 293.

uniju u debatni klub, koji nije bio u stanju da blagovremeno donosi rezolutne i jasne odluke, a kamoli da ih u praksi do kraja implementira. Ovakva situacija posebno je pogodovala desničarskim krugovima, koji su jačali na talasu anti-migracione retorike. Naporedo sa takvim stavovima su pokazane neskrivene slabosti i nemoć, kada je riječ o postizanju konsenzusa o značajnim pitanjima, kao što su zajednička i sveobuhvatna migraciona politika. Velika imigracija i krhki ekonomski oporavak Evrope ozbiljno je doveo u pitanje, kako je već rečeno, i primjenu Šengenskog sporazuma i otvorenih granica unutar Evropske unije (granica RH i Slovenije, Slovenije i Austrije, granica sa Mađarskom...). Podizanje zidova na granicama evropskih država i suspenzija Šengenskog sporazuma, su pojave koje podrivaju proklamovana načela, kao što su multikulturalizam i sloboda kretanja ljudi, robe i ideja, na kojima počivaju evropske integracije. U tom pogledu region jugoistočne Evrope je posebno izložen, iz razloga što se nalazi na jednoj od najfrekventnijih migracionih ruta u Evropi. Stoga, ovaj region i predstavlja tranzitno čvorište za krijumčarenje, trgovinu ljudima i generalno ilegalne migracije, što dodatno zahtijeva oprez nadležnih organa prilikom klasifikacije određenih kategorija migranata i samim tim, poštovanja međunarodnih i unutrašnjih standarda u pogledu njihovih zagarantovanih prava. Navedeni problem nije samo pravni, već naravno i politički, ekonomski i socijalni, što je dodatno otežalo njegovo rješavanje.[12]

Primarni migracioni putevi prema Evropi

Nesporna je činjenica da najveći broj izbjeglica i migranata novog talasa ulazi u EU preko tri primarne rute: centralnom mediteranskom iz sjeverne Afrike prema Italiji, zatim istočnom mediteranskom — balkanskom rutom iz Turske prema Grčkoj, Bugarskoj i Kipru i zapadnom mediteranskom iz sjeverne Afrike prema Španiji.

Turska je jedan od najvećih i najznačajnijih tranzitnih koridora, sa procijenjenim brojem migranata većim od 2,8 miliona u 2010. godini, što je pozicionira na drugo mjesto u svijetu, odmah poslije Meksika, koji je nesumnjivo najveća tranzitna država, sa više od 12 miliona migranata u pomenutoj 2010. godini[13] (izborno obećanje američkog predsjednika Trampa, koji je kasnije i naredio gradnju zida na američko-meksičkoj granici, sa ciljem da zaustavi priliv ilegalnih migranata iz Južne Amerike u SAD).

---

[12] Veljko Blagojević i Slobodan Milosavljević, „Političko-pravni okvir savremenih migracija u Jugoistočnoj Evropi", Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Institut za strategijska istraživanja, http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana-stari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2016–3/68–2016–3-06-Blagojevic.pdf, 7. 09. 2017, vidi str. 75–77.

[13] *World Migration Report 2013*, *Migrant Well-being and Development*, Geneva, 2013, p. 62.

Mapa 1: Primarna migraciona ruta preko zapadnog Balkana, oktobar 2015 — mart 2016.[*]

[*] Migration to Europe through the Western Balkans, Serbia & the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Report, Humanitarian Aid and Civil Protection — Reach, December 2015 — May 2016, p. 7.

Tokom 2015. godine dogodilo se dramatično povećanje broja ilegalnih prelazaka u Evropsku uniju. Dok je u 2012. godini bilo 72.500 ilegalnih prelazaka, a u 2014. godini 283.500, taj broj je eksplodirao na 1,8 miliona prelazaka u 2015, izvještava FRONTEKS mreža za analizu rizika. Prema podacima UNHCR-a, većina ovih prelazaka, od oko jednog miliona, odvijala se istočnom rutom, od Turske prema Grčkoj, preko Sredozemnog, a posebno preko Egejskog mora.[14] Time je Turska postala glavno migraciono čvorište za tranzit ljudstva u Zapadnu Evropu, pa se stoga može zaključiti da je igrala ključnu ulogu u upravljanju novim migracionim tokovima koji su zapljusnuli Balkan.

Glavni izbjeglički koridori su tokom prethodnih par godina, najvećim dijelom se kretali od Turske, Grčke i Makedonije, preko Srbije do Mađarske i dalje u države Evropske unije i Skandinavije. Mađarska je u julu 2015. godine počela sa izgradnjom zida na granici sa Srbijom i time djelimično zaustavila priliv migranata, koji su nakon toga promijenili rutu kretanja i usmjerili se prema Hrvatskoj i Sloveniji. To je primoralo organe Evropske unije da se uključe u rješavanje mogućih međudržavnih sporova koje je izazvala migraciona kriza, pozivanjem na regionalnu saradnju i poštovanje prava izbjeglica. S obzirom na to da je političko-bezbjednosna situacija u regionu Zapadnog Balkana i dalje opterećena nacionalnim i vjerskim antagonizmima, nedovoljnim ekonomskim razvojem i još uvijek trajućim posljedicama nasilnog raspada bivše SFRJ, ovakvi migracioni talasi

[14] Vidjeti fusnotu 6, Dimitris Keridis, *The surge of migrants and refugees: cause, origins, anddata*, pg. 4

Tabela 1: Istočna, odnosno Zapadno balkanska ruta, broj ilegalnih prelazaka po godinama:

Godina	*Broj ilegalnih prelazaka*
2015	764 038
2014	43 360
2013	19 950
2012	6 390

Izvor: *WB–RAN data,* 10. 08. 2016. — Podaci FRONTEKSA za Zapadni Balkan (Western Balkans Quarterly, Quarter 2 april-June 2016, https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_Q2_2016.pdf, p. 5.)

ni na koji način nijesu doprinijeli stabilizaciji prilika u regionu, već naprotiv, učinili ga dodatno nestabilnim.[15]

Već u 2016. u odnosu na 2015. godinu, prema podacima UNHCR-a, broj izbjeglica koje dolaze u Evropu, koristeći istočnu — zapadnobalkansku rutu, značajno se smanjio.

Implementacija postignutog Sporazuma između Turske i Evropske unije, marta 2016. godine je dovela do službenog zatvaranja Zapadnobalkanske migracione rute i prouzrokovala dramatično smanjenje migracionih prolazaka kroz ovaj region. Sa druge strane, brojne informacije govore o tome da je između marta i maja te iste godine, jedan broj njih nastavio da se kreće, opasnijim alternativnim migrantskim rutama. Dok je zatvaranje Zapadnobalkanske migracione rute rezultiralo sveukupnim smanjenjem broja novih dolazaka migranata, to ipak nije zaustavilo sveukupne migracije prema Evropi, naprotiv, ostavilo je one koji putuju da budu izloženi još većim rizicima. Analize su pokazale da ljudi napuštaju svoju zemlju porijekla da bi se sklonili od aktuelnih sukoba, nasilja i nesigurnosti koji se tamo dešavaju i putuju u Evropu u potrazi za sigurnošću i novim životnim mogućnostima... Grupe koje su dolazile preko teritorije Zapadnog Balkana, sastojale su se od velikog broja visoko ranjivih pojedinaca, posebno maloljetnika bez pratnje, koji su, kako se navodi, bili zastupljeni u 18% slučajeva svih ispitanih grupa. Štaviše, analize pokazuju da su grupe migranata koje putuju postale sve ranjivije... Zatvaranje granica i neusklađena migraciona politika među zemljama na Zapadnom Balkanu dodatno je povećala ugroženost ljudi u tranzitu. Migranti koji nastavljaju da putuju, uprkos novim ograničenjima, primorani su da koriste ilegalne rute, pojedinačno se izlažući povećanju nivoa ličnog rizika, koji uključuje trgovinu, eksploataciju i fizičko nasilje nad njima. Duž migracionih puteva kroz Grčku, Makedoniju i Srbiju, kao rezultat novih politika, ostalo je na stotine lica, suočenih sa neizvjesnom budućnošću, onemogućenih da krenu naprijed, ali

[15] Vidjeti fusnotu 12, str. 89–90.

ipak nespremnih i često nesposobnih da se vrate svojim kućama, bez adekvatne pomoći. Stoga je potrebna kontinuirana pomoć na nekoliko nivoa, kako bi se riješile humanitarne potrebe stanovništva pogođenog krizom, uključujući one koji se, već nalaze u putu ili, tek namjeravaju da krenu.[16]

Nakon zajedničke izjave EU i Turske o zatvaranju takozvane zapadnobalkanske rute, Centralni Mediteran je ponovo postao glavna ulazna izbjeglička putanja prema Evropi.

Kriza je pokazala da relativno male i slabo razvijene države regiona nijesu u prilici da bitno utiču na tokove migracione krize, već da su samo u situaciji da pokušaju stvoriti uslove za bezbjedan i dostojanstven boravak migrantima na njihovim teritorijama, tokom puta ka državama u kojima žele tražiti azil. U ovom kontekstu treba sagledati dvostruki proces migracija koji se odigravao na prostoru jugoistočne Evrope, gdje je pored tranzita, prisutna i višedecenijska ekonomska migracija stanovništva iz ovog regiona u razvijene države zapadne Evrope.[17]

Treba podsjetiti da je Njemačka bila predložila stvaranje liste zemalja u Evropi koje se smatraju bezbjednim, a koja bi uključivala i zapadnobalkanske zemlje, poput Albanije i Makedonije, što bi značilo da njihovim državljanima ne treba dozvoliti traženje azila u državama EU i koje bi izvjesno izgubile svaku šansu za članstvo u Evropskoj uniji, ako bi bile skinute sa te liste, jer bi to značilo da se u njima ne poštuju ljudska prava i doneseni zakoni. Talasi izbjeglica sigurno neće prestati, sve dok se ne zaustavi rat u Siriji i teror u Libiji, kazao je Junker 2015. godine u Strazburu.[18]

Više od 8 miliona izbjeglica pobjeglo je iz Sirije, počev od 2011. godine, tražeći sigurnost u Turskoj, Libanu, Jordanu, Iraku, Egiptu i šire. Nakon skoro sedam godina rata u Siriji, ranjivost izbjeglica i siromaštvo su u porastu, a uticaj na zajednice koje im pružaju utočište nastavlja da se povećava, dok sa druge strane finansiranje humanitarnog odgovora ne odgovara stvarnim potrebama izbjeglih lica. Trajna rješenja za izbjeglice iz Sirije zasnovana su na sveobuhvatnoj zaštiti i strateškim rješenjima koja imaju za cilj: I) podršku zemlji prijema i fleksibilnost lokalne zajednice; II) podizati samopouzdanje kod izbjeglica, uključujući i dostupnost usluga, mogućnosti za legalno zapošljavanje i izdržavanje; III) otvoriti mogućnost pristupa preseljenjem u treće zemlje i na druge komplementarne puteve, i; IV) planiranjem povratka izbjeglica u Siriju,

---

16 Vidjeti fusnotu 13, pg. 28.

17 Vidjeti: Joshua S. Goldstein and Jon C. Pevehouse: *International Relations — Tenth Edition 2013–2014 Update*, Pearson, New Jersey, USA, 2014, p. 368.

18 D. Blagojević, Beta, EurActiv. rs*, Balkanske zemlje neće ući u EU bez vladavine ljudskih prava,* 9. 09. 2015. http://www.euractiv.rs/eu-i-zapadni-balkan/9112-balkanske-zemlje-nee-ui-u-eu-bez-vladavine-ljudskih-prava

na dobrovoljnoj osnovi, kada se stvore uslovi za siguran, dostojanstven i održiv povratak.[19]

Glavni tok ilegalnih imigranata u južnu Evropu ide iz Libije preko Sicilijanskog kanala. Eksperti Ujedinjenih naroda su izračunali da je u prvih šesnaest godina ovog stoljeća u Sicilijanskom kanalu našlo smrt oko dvadeset hiljada ljudi. Beduini i drugi predstavnici libijskih plemena su italijanskom ministru unutrašnjih poslova Minittiju rekli da je za njih „dogovor pitanje krvi", a on im kao Kalabrez odgovorio da to potpuno prihvata. U samoj Kalabriji, upola manjoj od Hrvatske, 1991. ubijeno je više ljudi nego u cijeloj zaraćenoj Hrvatskoj. U kontekstu objašnjenja ove činjenice, treba se prisjetiti čuvene kalabreške Ndrangete, najopasnije od svih evropskih mafijaških organizacija.[20]

Države regiona u takvoj situaciji nastoje da se prilagode nastalim okolnostima masovnih migracionih procesa preko svojih teritorija, pri čemu se svaka rukovodi prevashodno političkim odlukama zasnovanim na nacionalnim interesima, u nedostatku šire, evropske migracione politike koja bi na sveobuhvatan način pokušala da riješi navedeni problem.

Uz sve to, region jugoistočne Evrope predstavlja i tranzitno čvorište za krijumčarenje, trgovinu ljudima i generalno ilegalne migracije.

Poput ostalih složenih društvenih fenomena, migraciona kretanja ljudi imaju raznovrsne uzroke i pojavne manifestacije i rezultiraju različitim posljedicama po same migrante, ali i u odnosu na brojne aspekte sociokulturnih ambijenata društava koje su napustili i onih u koje dolaze. Brojni teoretičari međunarodnih odnosa danas procjenjuju da će XXI vijek biti vijek migracija, a u prilog tome ističu činjenicu da je na njegovom početku bilo više migranata nego ikada do sada u istoriji, za razliku od XX vijeka, koji je većim dijelom bio determinisan interno raseljenim licima kao nosiocima migracionih procesa. Analizom migracionih kretanja, jasno se uočava činjenica da na globalnom nivou demografska struktura stanovništva i stopa ekonomskog razvoja predstavljaju najznačajnije migracione faktore. Budući da konflikti nastaju kao posljedica ekonomskih kriza, koje se često pretvaraju u političke, jasno je i da ekonomski faktori prerastaju u ključnu determinantu migracija.[21]

O tome su iznijeta veoma zanimljiva predviđanja Zbignjeva Bžežinskog, usmjerena ka bezbjednosno neuralgičnim područjima na prostoru Evroazije.[22]

Prema procjenama Evropske komisije danas je, kao posljedica nasilja ili prirodnih katastrofa, raseljeno više od 65 miliona ljudi.

---

[19] http://data2.unhcr.org/en/situations

[20] Vidjeti tekst analitičara Inoslava Beškera, objavljen u zagrebačkom Jutarnjem listu, pod naslovom *Rim se dogovorio s libijskim plemenima da zaustave izbjeglice*, objavljen 3. 04. 2017, str. 20.

[21] Vidjeti fusnotu 12, str. 79–81.

[22] Bžežinski, Z., *Velika šahovska tabla*, Romanov B. Luka i CID, Podgorica, 2001, vidjeti str. 117–142.

2016. godina je postala do sada najsmrtonosnija godina u svijetu, sa oko 5.400 poginulih ili nestalih migranta u nastojanju da pređu granicu (ostrvo Lampeduza...).[23]

U periodu do ljeta 2015. preovladavali su migranti koji su svoja ilegalna kretanja prema EU vezivali za pomorske migracijske puteve. Na fotografijama koje su se često mogle vidjeti, dominiraju jezive slike na kojima su prikazani prenatrpani brodovi sa izbjeglicama koje su se našle u nevolji pogođene teškom tragedijom, kao što je potapanje čamca na samoj obali, pomenutog italijanskog ostrva Lampeduza oktobra 2013, kada se utopilo više od 300 ljudi. Nešto kasnije, tokom ljeta 2015. godine, fokus ilegalnih migracija se naglo pomjerio prema balkanskoj ruti. Izvještaji iz medija slikovito su prikazali iscrpljene migrante kako hodaju niz željezničku prugu kroz Makedoniju i porodice izbjeglih lica koje čekaju po parkovima u Beogradu ili na željezničkoj stanici Keleti u Budimpešti. Tokom tog istog perioda nastale su brojne fotografije koje prikazuju migrante koji iscrpljeni u dugim redovima idu preko polja ili putuju u prenatrpanim vozovima kroz Hrvatsku i Sloveniju. Svakako da balkanska ruta nije novi fenomen. Ona ima dužu istoriju, obilježenu obimnim sukcesivnim i vidljivim transformacijama.[24] Stravični su i prizori na koje je sjećanje još uvijek svježe, o očajničkom pokušaju mladog Iračanina da, držeći se pet sati za podnožje autobusa, pređe srpsko-hrvatsku granicu i domogne se azila, ali nažalost u tome bude spriječen i u postupku readmisije po hitnoj proceduri je vraćen u Srbiju. Drugi užasan primjer koji upotpunjuje stradalničku sliku ovog napaćenog naroda predstavlja pogibija šestogodišnje izbjegle djevojčice iz Avganistana koju je voz usmrtio na pruzi između Hrvatske i Srbije.

Sličnu potresnu priču je preuzeo i zagrebački Globus (19. 01. 2018.) od Rojtersa u kojoj opisuje nadčovječanski napor tridesetosmogodišnjeg Gvinejca koji sa još petoricom svojih sunarodnika pokušava da pređe put koji su započeli prije tri godine, od Gvineje do smrtonosnog sniježnog prolaza u Alpima, slabo odjeveni na temperaturi ispod nule i pod stalnom prijetnjom da ih tokom prolaza kroz teško prohodne klance zatrpaju odroni kamenja. Ovo je samo jedna grupa od više stotina migranata koja je pokušala da pređe iz Italije u Francusku preko surovih planina, kako bi izbjegla graničnu kontrolu. Svoju zemlju su napustili jer u njoj nijesu imali posla niti budućnosti za

[23] Italijansko ostrvo Lampeduza se nalazi na 113 km 2 (70 milja) udaljenosti od afričkog kontinenta (Tunisa), preko kojeg su izbjeglice sa sjevera Afrike odlazile prema Italiji i dalje Evropi. Bilans poginulih-utopljenih na tom putu centralno-evropskom rutom je katastrofalan do sada.

[24] Beznec, Barbara; Speer, Marc; Stojić Mitrović, Marta, *Governing the Balkan Route: Macedonia, Serbia and the European Border Regime,* Beograd, 2016., str. 4.

njihovu djecu, jedan od njih koji ima troje, sada već dvogodišnjeg sina nije stigao ni da upozna.

Vlade Balkanskih zemalja su formalno uspostavile koridor, kao odgovor na *ad hoc* granične prolaze, zavisno od intenziteta tranzitnog kretanja migranata, sa jedne strane, a sa druge strane i kao snažnu podršku aktivistima, volonterima, medijima i političarima. No međutim, njihov odgovor je kasnije takođe morao biti obilježen zatvaranjem rute, kakav je slučaj bio i sa postavljanjem ograde na mađarskoj granici, a što je formalno uzrokovalo preusmjeravanje izbjegličkog koridora kroz Hrvatsku i Sloveniju. Čak i ako je koridor formalno privremeno bio legalizovan za masovni migracioni tranzit preko Balkana, njegov cilj nije bio da stvori održiva rješenja i definiše alternativnu dugoročnu migracionu politiku, već da što je prije moguće osigura brži prevoz izbjeglih lica, koji bi im omogućio jednostavniji prelazak granice u sljedeću državu na ruti. Drugim riječima, ovakav tranzit se smatrao izuzetkom i sve zemlje na koje se odnosio takav aranžman su se ujedinile u svojim pokušajima da ponovo uspostave kontrolu nad svojim granicama i konačno formalno zatvore ovaj koridor.[25]

Ubrzo je za zemlje Evropske unije donijet plan o prihvatu izbjeglica — migranata sa precizno utvrđenim kvotama. Jedan od razloga za takvu odluku jeste i objavljivanje šokantne fotografije tijela sirijskog dječaka na turskoj plaži. Osim gradnje prihvatilišta (Njemačka 150.000 + 300.000 lokalne zajednice),[26] za svaku osobu koju prihvate, dobiće po 6.000 eura iz EU fondova, ali će isto toliko morati i da plate za svaku osobu manje od prihvata propisane kvote.[27]

Po pravilu, razvijenije zemlje sa velikim brojem stanovnika imaju potrebu za većim stepenom rasta stanovnika, kako bi obezbijedile potrebnu radnu snagu na svojim tržištima i kako bi se podigli razvojni kapaciteti što je više moguće, kao što je to bio slučaj sa uvozom radnika u Njemačku poslije Drugog svjetskog rata. Njemačka je i sada najveći pojedinačni primalac individualnih zahtjeva za dobijanje azila na globalnom nivou. Kancelarka Merkel se smatra simbolom zaštite izbjeglica[28], ali sa druge strane, istovremeno upozorava da je infiltracija terorista u migracione tokove provjeren podatak i nesporna činjenica.

U službenom glasilu Islamske Države, teroristi su 2015. godine snažno zaprijetili određenim diplomatama zapadnih zemalja da će napasti njihove ambasade na Zapadnom Balkanu.

Hapšenje pet terorista članova ISIS-a, koji su doputovali u okviru izbjegličkog karavana, preduprijedilo je trovanje vodovoda u makedonskom pograničnom gradiću Budovcu i predstavlja samo jedan od niz primjera koji opravdavaju tvrdnju njemačke kancelarke.

---

[25] Ibid, str. 61.

[26] Euractiv. com, La Tribune, 10. 09. 2015. http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/9118-zato-je-merkelova-velikoduna-prema-izbeglicama-

[27] Western Balkans Quarterly, Quarter 2, April–June 2016, unos na: https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_Q2_2016.pdf.

[28] Vidjeti fusnotu 22.

Mapa 2: Namjeravane destinacije intervjuisanih grupa migranata, decembar 2015 — juni 2016.[*]

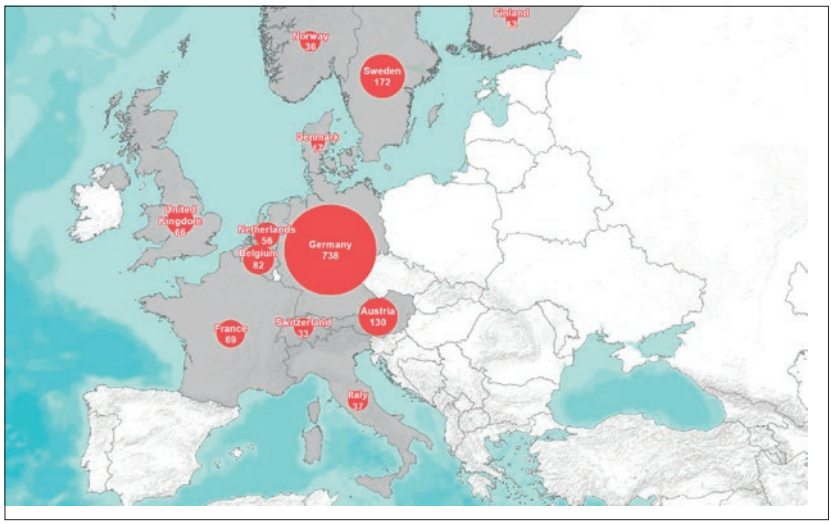

[*] Vidjeti fusnotu 13., p. 18.

Nema dileme da i u godinama koje dolaze treba očekivati nastavak migracionih pritisaka na Evropu, a u tranzitnom smislu, posebno na njen jugoistočni dio, naročito region Zapadnog Balkana, s obzirom na to da je sa današnje tačke gledišta, potpuno izvjesna dugoročna nestabilnost regiona Bliskog i Srednjeg istoka i sjevera Afrike.

Prema određenim podacima, danas u svijetu postoji više od milijardu migranata, što znači nešto manje od 1/5, a svake decenije se njihovo učešće u svjetskoj populaciji rapidno povećava, uz procjenu da će se takav trend i u buduće nastaviti.[29]

Brojne urađene analize i pokazatelji ukazuju na to da će se i u narednom periodu iz navedenih kriznih regiona migranti kretati prema razvijenim i stabilnim djelovima Zapadne Evrope, od kojih će i dalje posebno značajna biti kopnena, odnosno Balkanska ruta.[30]

Tražioci azila u potrazi za svojom obećanom zemljom, danas se često opredjeljuju za tzv. balkansku migracionu rutu. Međutim, kada je riječ o Crnoj Gori, ne postoje tačni podaci o broju tražilaca azila, posebno o broju onih koji su pokušali ili su uspjeli da stignu u ovu zemlju ilegalno. Saznanja o ovim slučajevima obično se mogu dobiti putem medijskih i policijskih akcija. Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, od početka 2015. godine, više od 3.300 raseljenih lica tražilo je azil u Crnoj Gori. Zadržao se samo mali broj njih. U 2015. godini formalno se prijavilo za dobijanje azila 1.611 lica, u 2016. svega 335 i u prošloj 2017. godini 849. Od početka 2018.

[29] Vidjeti: E. Graham and N. Jeffrey: *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books, London, 1998, p. 242.

[30] Vidjeti: oko predviđanja o prilikama u regionu Bliskog istoka i sjeverne Afrike: *Global Strategic Trends — Out to 2045*, Fifth Edition, Ministry of Defense, UK, 2015, pp. 125–131.

godine, prema podacima Uprave za zbrinjavanje izbjeglica, taj broj se povećao i do sada ima 600 raseljenih lica koja su formalno zatražila azil. Inače, od januara 2007. godine, nakon što je uspostavljen sistem azila, više od 11 hiljada lica se formalno prijavilo da ostane u Crnoj Gori. Ipak, za većinu njih, Crna Gora je samo tranzitna zemlja i nakon nekoliko provedenih dana, najveći broj njih je napušta i nastavlja put prema Zapadnoj Evropi.[31]

Austrijska Vlada je stoga donijela novi i strožiji zakon o azilu, koji između ostalog propisuje oduzimanje novca i mobilnih telefona izbjeglicama, kako bi se pokrili administrativni troškovi kod procesuiranja njihovih zahtjeva. Francuska, takođe propisuje rigoroznije zakonske uslove za dobijanje azila, koji obeshrabruju azilante i sprječavaju sistemske zloupotrebe. Činjenica je da su ove zemlje, kao i Njemačka i Švedska, nesrazmjerno pogođene velikim brojem tražitelja azila. Zato Evropska unija smatra da je to zajednički problem, koji se ne rješava na nacionalnom nivou, već da je neophodna koordinacija na nivou EU. Sa druge strane, Evropska komisija zagovara mjere koje imaju za cilj efikasniju deportaciju lica koja nijesu dobila azil, upravo zbog nedjelotvornosti država članica. U takvoj situaciji EU smatra da bi vraćanje onih osoba koje nemaju pravo na azil, išlo u prilog licima kojima je takva zaštita stvarno potrebna... Isto tako, prema međunarodnim propisima, država ima pravo izbjeglice vratiti u susjednu državu iz koje su došli, ako uspije to da dokaže i ako im tamo život nije bio ugrožen zbog političkih razloga. Kako bi se izbjegla takva ping-pong igra sa izbjeglicama, upravo je potrebna zajednička politika EU u ovoj oblasti. Očigledno je da u Evropskoj uniji tema migracija nije samo dio predizbornih platformi krajnje desnice, već sve više i vodećih političkih stranaka. Populističkim mjerama na nacinalnom nivou ne rješava se ovaj problem, smatra Palokaj.[32]

Negativni efekti ilegalnih migracija u Evropi su multiplikativni. Tako se njemačka kancelarka Angela Merkel u intervjuu datom izraelskoj televiziji osvrnula na porast antisemitizma na starom kontinentu, posebno u Njemačkoj. „Sada se susrijećemo sa novim fenomenom, izbjeglice arapskog porijekla sa sobom su u našu zemlju donijele drugu vrstu antisemitizma", objašnjava Merkel, osvrćući se na slučaj napada dvadesetogodišnjeg Palestinca na mladog Jevreja, koji je u velikom izbjegličkom talasu došao u Njemačku 2015. godine. Radikalna desnica, upravo čeka takve slučajeve da joj to spočita i saopšti, kako je otvarajući vrata muslimanima dovela u pitanje „judeohrišćansku tradiciju". To je ujedno i omiljena sintagma još jednog „branioca Evrope", mađarskog premijera Viktora Orbana... Porastu antisemitizma

[31] Vidjeti: Pobjeda, http://beta.arhiva.me/naslov-prikaz/5636877/Z2QMEJhAKkh9hiGkfV0CbnIX, Podgorica, 18. April 2018.

[32] Palokaj, A., *Populistički pristup politici azila nije rješenje*, Jutarnji list, Zagreb, 24. 4. 2018.

pripomogli su prvenstveno rastuća ravnodušnost društva i suptilan antisemitizam u političkom centru, ističe Merkel.[33]

Argument koji podupire ovakva predviđanja sadržan je i u upozorenju predsjednika Evropske komisije Žan Klod Junkera, da talasi migranata neće prestati sve dok se ne zaustavi rat u Siriji i teror u Libiji, naglašavajući da će značajna finansijska sredstva biti opredijeljena za agenciju FRONTEX, zaduženu za operativni nadzor spoljnih granica EU.[34]

Aktivnosti UNHCR-a

U okviru svojih predviđanja, UNHCR upućuje poruku u kojoj se navodi da, čak i kad bi sve izbjeglice odlučile da trajno ostanu da žive u Evropi, ne bi se dogodilo ništa dramatično, niti bi Evropa tako demografski uvećana, postala pretežno muslimanska zemlja.

UNHCR ipak ostaje zabrinut zbog konzistentnih povratnih izvještaja, koji uključuju čestu primjenu nasilja od strane državnih organa u pojedinim zemaljama, što može izgledati kao kršenje zabrane masovnog protjerivanja, u skladu sa propisanom procedurom i standardima. U julu 2016. godine UNHCR je izrazio zabrinutost zbog preduzetih mjera i upotrebe nasilja od strane državnih organa Mađarske. Isto tako, pritisci su redovno prijavljivani i iz bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, gdje je većina onih koji su kratkoročno zadržani u ovoj Republici bila kasnije puštena i vratila se u Grčku, zajedno sa povratnicima iz Srbije u BJR Makedoniju i Bugarsku, kao i oni koji su potisnuti od strane Hrvatske i bili vraćeni u Srbiju... U niz primjera iz regiona, UNHCR je dobijao račune za plaćanje od lica koja su tražila međunarodnu zaštitu i kojima je bio onemogućen pristup procedurama dobijanja azila, pa su stoga bila vraćena nazad. Ove mjere su obuhvatale porodice i lica sa posebnim potrebama, uključujući i djecu koja nijesu imala pratnju. U pojedinim slučajevima, kako se navodi, tokom zime, granične vlasti su prisiljavale izbjeglice i migrante da skinu svu svoju toplu odjeću i tako bivale vraćene nazad preko granice, uprkos hladnim vremenskim uslovima. Istovremeno, mnoge izbjeglice i migranti su izvijestili o zlostavljanju od strane krijumčara, koji su ih rutinski zadržavali i ucjenjivali u pojedinim mjestima na sjeveru BJR Makedonije, a slične stvari su se povremeno dešavale i u Beogradu, Prištini i Sofiji.

---

[33] Vidjeti: Trkanjec, Ž., *Tko pripomaže rastu antisemitizma u Europi? Izbjeglice, muslimani ili ipak ravnodušnost društva i političara?*, Jutarnji list, Zagreb, 24. 4. 2018.

[34] FRONTEKS pomaže zemljama EU i pridruženim zemljama Šengenu da upravljaju svojim spoljnim granicama. Takođe pomaže u usklađivanju graničnih kontrola širom EU. Agencija olakšava saradnju između graničnih vlasti u svakoj zemlji EU, pružajući tehničku podršku i stručnost. Osnovana je u Varšavi, 2004. godine. Budžet 250 mil. Eura. https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/frontex_en, 20. 08. 2017.

Oni koji nijesu koristili usluge krijumčara, prijavljivali su da su bili kidnapovani od strane tih istih švercerskih grupa. Kao sastavni dio pokušaja ucjene, krijumčari su, kako se navodi, često koristilili fizičko i seksualno nasilje i mučenje, zadržavajući migrante po nekoliko dana mimo njihove volje, kako bi od njih dobili dodatna sredstva, iznad iznosa koji je ranije bio dogovoren.

Na osnovu raspoloživih dokumenata UNHCR, moglo bi se zaključiti da su izbjegla lica kojima je bila potrebna međunarodna zaštita nastavila da traže sigurnost u Evropi i u 2017. godini i dalje, bez obzira na nametnute razne vrste ograničenja, uključujući nedobijanje namirnica i druge oblike zlostavljanja na granicama, sa ciljem da se smanji njihov broj. Da bi se spriječio dalji gubitak života i ublažio rizik za one koji traže sigurnost u Evropi, od kojih neki već imaju supružnike ili druge članove porodice na starom kontinentu, evropske države moraju proširiti mogućnosti za njihove bezbjednije puteve. To uključuje potrebu preseljenja, efektivne porodične aranžmane koji pomažu spajanju porodice, privatna sponzorstva, radne i studijske vize i druge komplementarne načine za obezbjeđenje migracione zaštite... Za lica koja su već stigla u neku od država članica EU, UNHCR poziva na prioritizaciju okupljanja porodica za osobe kojima su članovi porodice raseljeni negdje drugo u zemljama EU, zatim ubrzano i pojednostavljeno propisivanje procedure dobijanja azila, zajednički pristup UASC-u (djeca bez pratnje i djeca odvojena od porodice), i povećanje podrške za integraciju, kako bi se smanjio podsticaj za njihovo nelegalno kretanje. Konačno, UNHCR poziva države članice EU i druge evropske zemlje na zaustavljanje dosadašnje prakse duž primarnih tranzitnih graničnih ruta, koja nije u skladu sa međunarodnim i evropskim propisima, uključujući razne vrste pritisaka, odbijanje pristupa procedurama dobijanja azila i upotrebu nasilja od strane predstavnika vlasti, te umjesto toga identifikovanim licima obezbjeđivanje potrebne zaštite, uz pomoć graničnih organa vlasti zaduženih za sprovođenje propisa.[35]

„Prisiljavanje djece da daju otiske prstiju i fotografiju lica, nikad neće biti prihvaćeno" i predstavlja dio zajedničke izjave, potpisane u Briselu 28. februara 2018. godine, u kojoj se navodi da:

„Mi, dolje potpisani predstavnici civilnog društva i organizacija UN zabrinuti smo zbog prijedloga koji se sada stavlja na razmatranje, kao dio projekta tekuće reforme zajedničkog evropskog sistema azila, kojim bi se omogućilo korištenje prinude za preuzimanje otisaka prstiju i fotografisanje lica djece."[36]

---

[35] Vidjeti fusnotu 29, p. 9.

[36] Signatories: UNHCR, UNICEF, OHCHR Regional Office for Europe, IOM, Save the Children, Missing Children Europe, Terre des Hommes, World Vision, Caritas Europe, Danish Refugee Council, International Commission of Jurists, PICUM, Child Focus, Act Alliance, CIRE, CNCD-11. 11. 11, Flemish Refugee Action, Kopin, The Smile of the Child, CIRE, European Evangelical Alliance, Centre for Missing and Exploited Children, Astra.

„Zabrinuti smo i da evropske institucije aktivno razmatraju dozvoljavanje nacionalnim vlastima da koriste sredstva prinude, kako bi dobili otiske prstiju i slike lica djece. Tvrdnja da dobijanje biometrijskih podataka prinudom je neophodno, kako bi se djeca zaštitila od nestajanja, eksploatacije ili stavljanja van zakona, je pogrešna. Dalje se navodi da identifikacija i registracija djece prioritetno doprinosi njihovoj zaštiti, kako unutar, tako i izvan granica EU. To mora biti činjeno sa posebnim osjećajem za dijete, na način koji ga štiti i u najboljem njegovom interesu, te da treba primarno takve stvari razmatrati u skladu sa članom 3. Konvencije o pravima djeteta (CRC). Slažemo sa mišljenjem Evropske agencije za temeljna ljudska prava i uputstvom Komiteta UN-a za prava deteta, koja govore da prikupljanje i korišćenje podataka o djeci može biti opravdano, samo ako jasno ima za cilj zaštitu djece. Međutim, čak i kada se to radi u cilju zaštite djece, njihovo prisiljavanje na bilo koji način ili oblik u kontekstu procedura povezanih sa migracijama, predstavlja kršenje osnovnih prava djeteta, koja države članice EU poštuju, podržavaju i kojima su posvećene... Hitno pozivamo Vijeće Evropske unije, Evropski parlament i Evropsku komisiju da oslobodi svu djecu, bez obzira na njihovu starost, od svih oblika prisile u okviru EURODAC (baza podataka putem otiska prsta za identifikaciju tržioca azila u EU, koji su ilegalno prešli granicu) regulative, uz punu primjenu Konvencije UN o pravima djeteta."

Migraciona kretanja iz i preko Zapadnog Balkana

Zapadnobalkanska ruta je relevantna za dvije kategorije migranata, a sa jedne strane su migranti iz zemalja Zapadnog Balkana koji traže da pređu u EU. Činjenica da mnogi građani zemalja Zapadnog Balkana, koji migriraju u EU (ili negdje drugo) u potrazi za boljim životom, postao je demografski problem. Oko jedna trećina rođenih u Bosni i Hercegovini, ali i u Albaniji sada živi u inostranstvu. Mladi ljudi u tim zemljama često su frustrirani nedostatkom mogućnosti i ekonomskim problemima. Ipak, ovaj oblik regionalnih migracija nije bio u fokusu migracione krize, koji je više bio usmjeren prema migrantima koji su kopnom ili morem dolazili iz Turske u Grčku, a zatim nastavljali rutom preko Zapadnog Balkana, sa ciljem ulaska u Šengen zonu. Najčešće je ta ruta vodila preko Makedonije, Srbije u Mađarsku, a zatim dalje pretežno u Austriju, Njemačku i Švedsku. Rjeđe je korišćena ruta koja je vodila od Srbije prema Bugarskoj i drugim državama, članicama EU. Početkom 2016. okončan je talas odlazaka iz zemalja Zapadnog Balkana u Evropsku uniju. Samo osobama avganistanskog, sirijskog i iračkog porijekla, bilo je dopušteno da nastave dalje u pravcu sjevera. Nakon stupanja na snagu Sporazuma

između EU i Turske u martu 2016. godine, tranzit zapadnobalkanskom rutom više nije bio moguć.[37]

Bez obzira što je svaka zemlja duž zapadnobalkanske rute bila pojedinačno pogođena, izbjeglička kriza je dramatično uticala na odnose među njima. Već na samom početku, kriza je povećala strahove da će nedostatak saradnje opterećivati odnose između susjeda. Region, u cjelini, nastavio je da se bori sa nasljeđem iz devedesetih godina. Štaviše, u otvorenim bilatelarnim pitanjima primijetan je zajednički nedostatak povjerenja i brojni izazovi u vezi sa unutrašnjim ekonomskim razvojem i poboljšanjem demokratskih standarda. Od četiri zemlje, Slovenija je član Šengenske zone, Slovenija i Hrvatska su članice EU, dok su Srbija i Makedonija zemlje kandidati za članstvo. Ovaj disparitet statusa je zasigurno imao uticaj na kreiranje politike. Ipak, uprkos ovim razlikama, najvažniji faktor koji je uticao na njihove odnose, bio je geografska udaljenost od kriznog područja. Ukratko, sve su ove zemlje bile u istoj situaciji, stotine hiljada izbjeglica je prelazilo njihovom teritorijom i išlo dalje ka zapadnoj Evropi. Nije posebno statistički značajan broj izbjeglica koje su namjeravale da ostanu bilo gdje na njihovoj teritoriji, EU ili ništa, a takođe, nijedna od ovih zemalja zapravo nije željela da migranti ostanu u njoj.[38]

Prema objavljenim podacima Agencije FRONTEKS, zadužene za nadzor granica EU, 764.000 izbjeglica i tražilaca azila iz Sirije, Avganistana i Iraka, na putu od Egejskih ostrva, rutom preko Makedonije i Srbije, došli su 2015. godine u Njemačku i druge razvijene djelove Zapadne Evrope. Interesantno je upoređenje sa 43.360 izbjegličkih putovanja u 2014. godini, 19.950 u 2013. i samo 6.390 u 2012. godini. Balkan je tako postao ulazna kapija Evrope... Na kraju, pritisak za zatvaranje Balkanskog puta je snažno dolazio i od određenih članica Evropske unije. Ne prihvatajući „Vilkommenskultur" (kulturu dobrodošlice) kancelarke Merkel, Mađarska i Austrija su odlučile da preuzmu kontrolu u svoje ruke. Od septembra 2015, Mađarska je gradila zid duž svojih južnih granica i oktobra 2016. zvanično proglasila koridor koji dolazi od Srbije blokiranim. Ovakva odluka mađarske Vlade je pokrenula domino efekat širom Balkana... Sastanci u Beču takođe su bili dio strategije da se izvrši pritisak na Angelu Merkel i Evropsku komisiju, tokom pregovora o postizanju Sporazuma o migrantima sa Turskom, kako bi se osigurala zaštita u slučaju njihovog neuspjeha... Stoga, bez dileme, pristupanje zemalja Zapadnog Balkana EU predstavlja njihov vitalan nacionalni interes. Dogovor sa Turskom, uz sve njegove mane, jeste važan korak u tom pravcu. Međutim, ako ipak novi talas sa stotinama hiljada tražilaca azila krene prema Evropskoj uniji i države članice počnu da budu ponovo

[37] Trauner, F.; Neelsen, Stella, *The Impact of the Migration Crisis on Political Dynamics in the Western Balkans,* Mediterranean Yearbook, 2017, p. 180.

[38] Senada Šelo Šabić, Sonja Borić, *At the Gate of Europe: A Report on Refugees on the Western Balkan Route,* Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb, 2016, p. 17.

divergentne u tom pogledu, Balkan će još jednom biti izložen teškim nedaćama velikog izbjegličkog vala.[39]

Ukoliko se u doglednoj budućnosti reaktivira Balkanska ruta, vrlo vjerovatno, prema nizu konkretnih indikatora, EU će to moći riješiti, samo ako koordinacijski mehanizmi između EU i ne EU članica budu funkcionisali, sa pojačanim fokusom i konkretnom podrškom mogućnosti registracije lica i njihovom prihvatu na terenu, investiranjem u resurse, pri tom omogućavajući FRONTEKSU da se direktno angažuje u ovim tranzitnim zemljama. Što se tiče interne dimenzije, problem migracija sa Zapadnog Balkana može se riješiti, samo ako EU konkretno bude pomagala ovim zemljama da postanu pristojna mjesta za život — kroz kredibilan proces pridruživanja, investicije i ukupnu ekonomsku modernizaciju njihovih društava, koja generiše zapošljavanje — sa snažnom vjerom da samo takav pristup bi mogao donijeti razvoj i trajan mir u regionu, sa potpunom sviješću o činjenici da je Zapadni Balkan i dalje „crna rupa" Evrope, živa predstava najgorih noćnih mora i *bure baruta,* kako u nedavnoj prošlosti, tako i budućnosti. Čak, iako to izgleda čudno, nedavno postignuti Sporazum o migrantima između EU i Turske, bi se mogao koristiti kao sredstvo za bolje povezivanje Balkana i Evrope.[40]

Svjetski lideri će se 2018. godine okupiti u UN, kako bi se sporazumjeli o pravičnom načinu upravljanja globalnom izbjegličkom krizom. Sporazum, koji će nositi naziv *Globalni sporazum za izbjeglice*, svjedočit će o podjeli odgovornosti, gdje svi djelovi društava u njihovim zemljama ostaju da zajedno sa izbjeglim licima daju svoj pošteni udio i doprinesu da umjesto napuštanja pojedinih zemalja, zajedno snose teret njihovog potencijalnog masovnog prisilnog raseljavanja.[41]

Procijenjeno je da je, samo tokom 2015. godine, 1,5 miliona ljudi, od kojih su većina njih izbjeglice iz Sirije, prošlo balkanskom rutom put od Grčke do Zapadne Evrope. Prolasci ovom, nekada marginalnom rutom, zbog ilegalnog ulaska izbjeglica i migranata u EU, doveli su do kolapsa vanjskih granica EU na Egejskom moru i pretvorili se u problem dugogodišnje nedostatne zajedničke politike Evropske unije o azilu, koja je imala nesrazmjerno teškog uticaja na države — njene članice sa juga, dovodeći do potpune krize. Ovakvu krizu je u suštini proizvela sama EU i ona je svakako mogla biti izbjegnuta da je postojalo potrebne političke volje. Isto tako, da je međunarodna zajednica u cjelosti finansirala plan UNHCR-a za rješavanje problema izbjeglica u Siriji, a ne samo obezbjeđivala 35% traženog budžeta u 2015. godini, te da je nekoliko država članica EU bilo voljno preuzeti 200–300.000 Sirijaca iz Turske, Libana i Jordana, EU se

---

[39] Bechev, Dimitar, *Europe's Refugee Crisis and the Balkans*, June 2016, p. 2–7.

[40] Benedetti, Ezio, *The Balkan Route of Illegal Migration and the Role of EU in Facing this Emergency: a Stimulus or a Brake for Enlargement?*, 2016, p. 58–59.

[41] Vidjeti: http://www.unhcr.org/withrefugees/petition/

najvjerovatnije ne bi suočila sa značajno povećanim brojem tražilaca azila u 2015. u odnosu na prethodne godine.[42]

Evropska izbjeglička kriza predstavlja ozbiljan izazov za EU, koja inače nema rješenja za brz unutrašnji oporavak i dolazi zajedno sa opterećenjima i troškovima, kao i sa benefitima i ne predstavlja egzistencijalnu prijetnju Evropskoj uniji ili njenim zemljama članicama. Upravljanje je dobro samo ako se zajednički upravlja. Sa druge strane, kriza EU je u suštini mnogo dublja i zaista je egzistencijalna, te se njoj treba hitno posvetiti, posebno imajući u vidu ishod britanskog glasanja na referendumu o napuštanju EU 23. juna 2017-e godine. Njemačka kancelarka Merkel i ostali lideri EU trebaju brzo sprovesti izjašnjavanje o britanskom referendumu i inicirati hitnu javnu raspravu o reformi Evropske unije. Ova debata, osim što bi se bavila socijalno-ekonomskim pitanjima koja su proizašla iz krize eurozone, na sistematičan i otvoren način, prvenstveno bi trebala imati za cilj ponovnu afirmaciju Unije kao zajednice država, zasnovane na zajedničkim liberalnodemokratskim vrijednostima.[43]

* * *

Na osnovu izloženog, može se nesumnjivo zaključiti da jedan od najvećih izazova sa kojim se Evropa suočila od Drugog svjetskog rata do danas, predstavlja nekontrolisani priliv ilegalnih migranata i izbjeglica iz ratom zahvaćenih područja Sirije i drugih zemalja Bliskog istoka i sjevera Afrike, koji je u tranzitu uzrokovao ne male posljedice za, ionako već prilično opterećena društva u zemljama Zapadnog Balkana.

Literatura

Bechev, D., *Europe's Refugee Crisis and the Balkans*, June 2016.

Benedetti, E., *The Balkan Route of Illegal Migration and the Role of EU in Facing this Emergency: a Stimulus or a Brake for Enlargement?,* 2016.

Bešker, I., *Rim se dogovorio s libijskim plemenima da zaustave izbjeglice*, Jutarnji list, Zagreb, 3. april 2017.

Beznec, B., Speer, M., Stojić Mitrović, M., *Governing the Balkan Route: Macedonia, Serbia and the European Border Regime,* Beograd, 2016.

Blagojević, D., Beta, EurActiv. rs*, Balkanske zemlje neće ući u EU bez vladavine ljudskih prava,* 2015., http://www.euractiv.rs/eu-i-zapadni-balkan/9112-balkanske-zemlje-nee-ui-u-eu-bez-vladavine-ljudskih-prava.

[42] Weber, Bodo, *Time for a Plan B: The European Refugee Crisis, the Balkan Route and the EU–Turkey Deal,* A report from Democratization Policy Council, Berlin, September 2016, p. 1.

[43] Ibid., p. 42.

Blagojević, V., Milosavljević, B., MO Republike Srbije, Institut za strategijska istraživanja, *Političko-pravni okvir savremenih migracija u jugoistočnoj Evropi*, Vojno delo, 3/2016.
Boin A., Hart, P., Štern, E., Sundelius, B., *Politika upravljanja krizama*, Službeni glasnik — FB, Beograd, 2010.
Bžežinski, Z., *Velika šahovska tabla*, Romanov B. Luka i CID, Podgorica, 2001.
Chomsky, N., *Intervencije*, Rubikon, Novi Sad, 2009.
CIA, *The World Factbook* 2011, Washington D. C, 2011.
Cocco, E., *Where is the European frontier? The Balkan migration crisis and its impact on relations between the EU and the Western Balkans,* Teramo, Italy, December, 2017.
Cohen, R., Deng, M. F., *Masses in Flight — The Global Crisis of Internal Displacement*, Brookings Institution Press, Washington D. C., 1998.
Čehulić, L, Vukadinović, R., *Politika europskih integracija*, Topical, Zagreb, 2005.
Davutoglu, A., *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring*, V: Jeremić, V. (ur.), Horizons no. 1, Beograd, 2014.
Dimitris, K., *The surge of migrants and refugees: cause, origins, and data*, u: Balkan Human Corridor, Columbia University, 2016.
Evans, G., Newnham, J., *Dictionary of International Relations*, Penguin books, London, 1998.
Global Strategic Trends — Out to 2045, Fifth Edition, Ministry of Defense, UK, 2015.
Goldstein, S, Joshua., Pevehouse J, C.: *International Relations — Tenth Edition* 2013–2014 Update, Pearson, New Jersey, USA, 2014.
Konvencija o statusu izbeglica sa Završnim aktom Konferencije opunomoćenika Ujedinjenih nacija o statusu izbeglica i lica bez državljanstva (apatrida), sačinjena u Ženevi 1951. godine, stupila na snagu 1954. godine, Službeni list FNRJ — Međunarodni ugovori, br. 7/60, http://www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf, 6. 09. 2017.
Kovačević, Ž., *Amerika i raspad Jugoslavije*, IP Filip Višnjić, Beograd, 2007.
Mijalković, S., Žarković, M., *Ilegalne migracije i trgovina ljudima*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2012.
Palokaj, A., *Populistički pristup politici azila nije rješenje*, Jutarnji list, Zagreb, 24. 4. 2018.
Trkanjec, Ž., *Tko pripomaže rastu antisemitizma u Europi? Izbjeglice, muslimani ili ipak ravnodušnost društva i političara?*, Jutarnji list, Zagreb, 24. 4. 2018.
Strategija za integrisano upravljanje migracijama u Crnoj Gori za period 2017–2020 godina sa Akcionim planom za implementaciju strategije za 2017 godinu, MUP Crne Gore, Podgorica, 2016.
Svetska Enciklopedija Mira, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Centar za demokratiju, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1999.
Šabić, Š, S., Borić, S., *At the Gate of Europe: A Report on Refugees on the Western Balkan Route,* Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb, 2016.
Šofranac, Ž., *Tražioci azila pronalaze svoj put do obećane zemlje*, intervju Pobjeda, http://beta.arhiva.me/naslov-prikaz/5636877/Z2QMEJhAKkh9hiGkfV0CbnIX, Podgorica, 2018.
Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
Trauner, F., Neelsen, S., *The Impact of the Migration Crisis on Political Dynamics in the Western Balkans,* Mediterranean Yearbook, 2017.
UNHCR Bureau for Europe, *DESPERATE JOURNEYS — Refugees and migrants entering and crossing Europe via the Mediterranean and Western Balkans routes,* February 2017.

Weber, B., *Time for a Plan B: The European Refugee Crisis, the Balkan Route and the EU–Turkey Deal,* A report from Democratization Policy Council, Berlin, September 2016.
Western Balkans Quarterly, Quarter 2, April-June 2016, https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_Q2_2016.pdf
World Migration Report *2013*, *Migrant Well-being and Development*, Geneva, 2013.
Vučinić, B., *Bezbjednosne integracije Zapadnog Balkana*, CID Podgorica, 2017.

Internet izvori:

Dimitris, A., Brisel*, izjave* 2016 i 2017, https://www.blic.rs/vesti/svet/evropski-komesar-za-migracije-sengenski-sporazum-nije-ugrozen/gxnp87k
Euractiv. com, La Tribune, *Zašto je Merkelova velikodušna prema izbjeglicama*, 10. 09. 2015. http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/9118-zato-je-merkelova-velikoduna-prema-izbeglicama-.
Pobjeda, http://beta.arhiva.me/naslov-prikaz/5636877/Z2QMEJhAKkh9hiGkfV0CbnIX, Podgorica, 18. April 2018.
Švarc, R., Andrejev, A., Georgievski, B., Cani, B., *Balkanska ruta i njeni ogranci,* http://www.dw.com/bs/balkanska-ruta-i-njeni-ogranci/a-19054116

Boro Vučinić

Balkan Aspect of Migration Crisis in Europe

A particular challenge for the European Union was the influx of a large number of refugees who came from various directions, "The Balkan Route" from Turkey, through the Balkans to Western Europe. The largest number of refugees came from Syria, Libya, Iraq, Afghanistan and other war-affected areas. It should be emphasized that even before this wave of migrants in Europe, there was already a widespread view that "excessive immigration", including those from one EU member state to another (internal migration), is a key problem of local economies, that is, the "taking over" jobs from the local population. Unbundling and unwillingness were the basic characteristics of the EU's response to the migrant crisis. In fact, it is difficult to speak of a "European response" since states withdrew unilateral acts and acted individually, turning the EU into a debate club that was unable to deliver resolute and clear decisions in time, let alone implement them in practice.

DIO II

STUDIJE

Lidija Čehulić Vukadinović

UDK 327:341.176(100)

Međunarodne organizacije u suvremenim međunarodnim odnosima*

Međunarodne organizacije nezaobilazan su subjekt u proučavanju međunarodnih odnosa. Ali one svakako nisu jedini, a u pojedinim kriznim situacijama niti najvažniji akteri. U vrijeme globalne povezanosti međunarodne zajednice, u njoj egzistira dvijestotinjak država različitih političkih, ekonomskih, vojnih, kulturnih, etničkih, jezičnih, vjerskih i drugih obilježja. Ta velika skupina država je znanstveno-tehnološki, prometno, komunikacijski povezana internetom i raznim drugim oblicima društvenih mreža i agencija, a međunarodne organizacije promatraju se kao dio velike heterogene cjeline zvane novi svjetski poredak, suvremeni međunarodni odnosi, globalna politika ili globalno društvo. Klasične međunarodne organizacije, kao cjeline koje temeljem ugovora okupljaju države u cilju njihove funkcionalne suradnje na nekom području društvenoga života, i koje tu suradnju ostvaruju putem svojih organa, u današnjem multipolarnom svijetu djeluju paralelno s brojnim drugim oblicima povezivanja bilo država, bilo komercijalnog sektora, agencija, nevladinih udruga, transnacionalnih kompanija, asocijacija, udruženja i s 1. U svom djelovanju međunarodne organizacije moraju stalno voditi računa kako o radikalno promijenjenom međunarodnom okruženju tako isto i o svim tim novim akterima koji, sukladno vlastitim mogućnostima i interesima, svakako utječu na strukturu, ali i dinamiku suvremenih međunarodnih odnosa.

Prateći sva ta kretanja globalnog karaktera, međunarodne organizacije susreću se i s pitanjima globalnog uređenja svijeta, pa čak i mogućnostima stvaranja globalne vlade.

Termin globalna vlada (global government) sve je prisutniji u svakodnevnom diskursu, pogotovo kada se analiziraju noviji i fenomeni međunarodnih odnosa poput klimatskih promjena, ekologije, pitanja zaštite endemskih biljnih ili životinjskih vrsta, općih humanitarnih ljudskih prava, pitanja gladi, nedostatka pitke vode ili raznih bolesti. Kao moguće rješenje na te globalne izazove suvremenoga doba

* Poglavlje iz knjige „Uvod u međunarodne organizacije" (Podgorica: CID, Zagreb: Politička kultura, 2016). U pitanju je posljednja objavljena monografija profesorice Fakulteta političkih znanosti (Sveučilište u Zagrebu) i Humanističkih studija (Univerzitet Donja Gorica) u Podgorici, Lidije Čehulić Vukadinović (1966–2017).

spominje se potreba zajedničkog globalnog djelovanja, što kod nekih onda pretpostavlja i stvaranje jedne globalne vlade. Međutim, prema mišljenju Thomasa G. Weissa, u znanosti o međunarodnim odnosima relativno je malo analiza fenomena globalne vlade koje bi nudile konkretne modele njezine operacionalizacije. Weiss navodi da većina znanstvenika pokušaj formiranja globalne vlade u današnjem svijetu vidi kao atavistički idealizam koji sve više blijedi, stoga je istraživati ili podržavati politiku globalne vlade u najmanju ruku naivno, a u krajnjem slučaju ludost.

Za razliku od tog izrazito kritičkog stava, Alexander Wendt zagovara potpuno suprotno mišljenje. Za njega je stvaranje globalne vlade u današnjoj globalno povezanoj, ali i sve fragmentiranijoj međunarodnoj zajednici naprosto neizbježna nužnost. Richard Falk jedan je od rijetkih autora koji je, za vrijeme politike detanta, 1978. godine, konkretizirao svoje viđenje svjetskog poretka predvođenog svjetskom vladom (World Order Models Project). Mnogo je više autora koji, smatrajući da je neki oblik globalne vlade postojao u različitim etapama povijesnog razvoja međunarodnih odnosa, deskriptivno ukazuju na te pojave. Na ovom mjestu istaknut ćemo rad Jamesa A. Yunkera, koji već 40 godina istražuje fenomen globalne vlade. Između ostalih njegovih djela, vrijedno je ukazati na dva kronološka prikaza i analizu nekih oblika globalne vladavine od antike do današnjih dana. To su *The Idea of World Government. From ancient times to the twenty-first century* i *Political Globalization: A New Vison of Federal World Government*.

Za Yunkera postojanje vlade prihvatljivo je u različitim oblicima društvenoga života na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Ali na globalnoj razini nemoguće je oformiti svjetsku vladu koja će u svojim nadležnostima biti jednako efikasna kao na nižim razinama. Po Yunkeru glavna razlika između vlada nacionalnih država i svjetske vlade nije u njihovim nadležnostima (sigurnost, razvoj, ekonomija i sl.), već isključivo u opsegu teritorija i broju stanovnika kojima se upravlja. Svjetska vlada imala bi nadležnost nad svim akterima društvenog života u međunarodnoj zajednici.

No za razliku od nacionalnog ili regionalnog okruženja, gdje je princip suradnje zastupljeniji i poželjniji od principa međusobnog rivalstva i natjecanja, na globalnoj razini situacija je obrnuta, smatra Yunker. Princip kompetitivnosti između najrazličitijih aktera na globalnoj sceni, uključujući i međunarodne organizacije, mnogo je prisutniji i dominantniji od želje za suradnjom. Nemogućnost da se uspostavi jedan adekvatan instrument moći koji bi prisiljavao sve aktere da djeluju sukladno globalno postavljenim normama i kažnjavao prekršitelje tih normi glavni je problem nefunkcioniranja, pa samim tim i neuspostavljanja globalne vlade. Organizacija ujedinjenih naroda, utemeljena još davne 1945. godine, predstavlja najviši oblik političkog autoriteta i svojevrsnog modela globalne vlade, koji je bilo moguće realizirati u datim međunarodnim okolnostima, smatra Yunker.

Polazeći od suvremene realnosti i datosti današnje globalizirane međunarodne zajednice, Yunker nudi vlastiti koncept stvaranja svojevrsnog modela globalnih međunarodnih odnosa predvođenih jednom globalnom državom utemeljenom na globalnoj vladi: stvaranje Federalne unije demokratskih naroda (*Federal Union of Democratic Nations*). Federalna unija bila bi supernacionalna federacija. Njezin autoritet i moć djelovanja bili bi između današnjeg autoriteta Organizacije ujedinjenih naroda i ideje federalista o univerzalnoj federalnoj svjetskoj državi. Federalna unija demokratsklh naroda sastojala bi se od demokratskih država koje bi, u toj velikoj federaciji država, zadržale autonomiju nad svim internim politikama sve dok one ne bi ugrožavale druge države članice. Države bi i dalje imale svoje vlade, kulturu i nacionalni identitet. Članice Federalne unije demokratskih naroda bile bi sve demokratske države, pri čemu se demokracija shvaća kao odgovornost nacionalne vlade za potrebe stanovništva dotične drzave. Uz to, članovi nacionalnih vlada demokratskih država članica, predlagane Federalne unije, morali bi biti izabrani od domicilnog stanovništva države na regularnim, slobodnim, demokratskim izborima, a izabrana vlada države članice trebala bi osiguravati svojim građanima slobodu govora, slobodu javnih medija i pravo na politički angažman.

Federalna unija demokratskih naroda bila bi osnovana Ustavom Federalne unije koji bi se sastojao od pet osnovnih dijelova (principa na kojima bi se temeljila Federalna unija). U prvom dijelu Ustava definirala bi se svrha i ciljevi takve organizacije, drugi dio definirao bi vlast Federalne unije koja bi se sastojala od zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Treći dio odnosio bi se na odgovornost i zadaće supranacionalne vlasti Federalne unije, četvrti na pravo i odgovornosti nacionalnih država članica i peti na prava i odgovornosti stanovništva Federalne unije. Dvije najvažnije komponente vezane uz prava i odgovornosti nacionalnih država bile bi: prvo, pravo države č 1 anice na izlazak mirnim putem iz članstva Federalne unije i drugo, privremeno pravo zadržavanja kontrole nad nacionalnim oružanim snagama i naoružanjem, uključujući i nuklearno oružje. Yunker smatra da su, imajući na umu današnje sve izraženije težnje nacionalnih država da očuvaju suverenitet nad vlastitim odbrambenim sektorom, ove iznimke nužnost u prvoj fazi stvaranja Federalne unije. Ukoliko bi se Unija razvijala uspješno, ova zadržana prava na nacionalnoj razini država postala bi s vremenom irelevantna.

Federalna unija demokratskih naroda imala bi sve odlike suverene supranacionalne države: stanovništvo, teritorij, vojsku, glavni grad, političku federalnu vlast i suverenost. Federalna unija zamišljena je kao legitimna svjetska država, ali s manje centralizirane političke moći i autoriteta u odnosu na klasičnu unilateralanu svjetsku državu. Zajedničke veze stvarale bi se i produbljivale postupno, pažljivo, ne iritirajući nacionalne države članice Federalne unije, u jednom dugoročnom procesu očekivanog stalnog progresa. Evolucija, a ne revolucija riječ je koju Yunker upotrebljava opisujući predlaganu Federalnu

uniju demokratskih naroda kao poželjni model strukture suverenih međunarodnih odnosa. Federalna unija ne vidi se kao kraj povijesti, već kao organski dio povijesnog razvoja međunarodnih odnosa.

Očito je da u tako zamišljenom Yunkerovom konceptu međunarodne regionalne organizacije nemaju svoje mjesto ni ulogu, čak ni u ranim fazama funkcionisanja Federalne unije demokratskih naroda. Naime, međunarodne organizacije, posebno se to odnosi na međunarodne vladine organizacije, polaze od pretpostavke da države članice ipak zadržavaju najveći dio svoje suverenosti, a neke čak zahtijevaju da se princip neintervencije u unutarnja pitanja država članica uvede i u osnivački akt organizacije. Uspostava bilo kakvog oblika svjetske vlade ili nadnacionalne svjetske države nije kompatibilna s tim principom.

Posthladnoratovske težnje za uspostavom globalne vlade vežu se primarno uz pojedine segmente društvenog života i odraz su globalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa, globalizacije svjetske trgovine, međunarodnog financijskog sektora, komunikacija, ljudskih prava, brige za zaštitu okoliša. U tom kontekstu George Keohane i Josef Nye rade distinkciju između vlade i vladanja/upravljanja. Upravljanje obuhvaća proces i postojanje institucija, bilo formalnih ili neformalnih, koje definiraju i obnašaju kolektivne aktivnosti određene grupe. Grupa je bilo koji oblik povezanosti pojedinaca fokusiranih na ostvarenja određenog cilja u globalnom okruženju. To mogu biti klasične međunarodne organizacije, ali i čitav niz drugih oblika formalnog ili neformalnog povezivanja ljudi, agencija, država i sl. Naglašavajući upravo te neformalne oblike povezivanja i njihovu ulogu u suvremenim međunarodnim odnosima, u odnosu na međunarodne organizacije velik broj autora upotrebljava termin globalno civilno društvo kao sve značajniji podsustav suvremenih međunarodnih odnosa.

David Held definira globalno civilno društvo kao dio društvenog života (ekonomska, politička sfera, kulturne aktivnosti...) koji je organiziran temeljem privatnih ili dobrovoljnih aranžmana pojedinaca ili grupa izvan direktne kontrole od strane državne vlasti.

Bivši generalni tajnik Organizacije ujedinjenih naroda Kofi Annan snažno je zagovarao jačanje globalnog civilnog društva naglašavajući kako smo završetkom Hladnog rata ušli u jednu novu povezaniju fazu međunarodnih odnosa u kojoj akteri civilnog društva mogu postići mnogo više nego međunarodne organizacije. Razvidno je da se razvija jedan novi oblik diplomacije gdje međunarodne organizacije u suradnji s brojnim drugim akterima mogu mnogo lakše zajednički ostvariti određene ciljeve.

Potrebu jačanja globalnog civilnog društva naglasio je Kofi Annan i u svom Milenijskom izvješću pred Generalnom skupštinom Organizacije ujedinjenih naroda. Formalne međunarodne organizacije brzinom svog rada, informiranošću, personalnim kapacitetima ne mogu adekvatno pratiti sve globalne promjene, stoga je potrebno

mobilizirati sve raspoložive resurse i kapacitete i ofmormiti snažno, povezano globalno civilno društvo.

David Armstrong, Lorna Lloyd i John Redmond začetke modernoga globalnog civilnog društva vide u prvom Svjetskom kongresu međunarodnih udruženja (*World Congress of International Association*) održanom u Bruxellesu 1910. godine na kojemu su sudjelovale 132 međunarodne nevladine organizacije.

Danas su od svih aktera prisutnih u globalnom civilnom društvu ipak najprepoznatljivije nevladine međunarodne organizacije. Svojim upornim radom skrenule su pozornost međunarodnih organizacija i kreatora svjetske politike na brojna akutna pitanja na nacionalnoj, regionalnoj ili globalnoj sceni.

Primjerice, Konvencija protiv torture usvojena 1984. godine, u velikoj je mjeri rezultat dugogodišnje kampanje i rada brojnih nevladinih organizacija predvođenih organizacijom Amnesty International. Međunarodna kampanja za zabranu proizvodnje i upotrebe pješačkih mina, vođena od strane tisuća nevladinih organizacija iz raznih djelova svijeta u suradnji s vladama pojedinih zemalja, koja je rezultirala potpisivanjem međunarodnog Ugovora o zabrani upotrebe pješačkih mina, nagrađena je 1997. godine Nobelovom nagradom. Kanadski ministar vanjskih poslova Lloyd Axworthy, koji je osobno bio vrlo aktivan u toj kampanji te inicirao održavanje Međunarone konferencije o pješačkim minama 1996. godine, izjavio je poslije kako je upravo ta kampanja dokaz mogućeg razvoja suradnje globalnog civilnog društva i međunarodnih organizacija, te vlada nacionalnih država.

Nevladine organizacije postigle su značajne uspjehe na planu prozivanja pojedinih članova nacionalnih vlada država zbog njihova nezakonitog ponašanja (naming and shaming governments). U radu Grupe Svjetske banke posebnu dodjelu povoljnih kredita i projekata najnerazvijenijim državama svijeta nadzire i specijalan organ, Inspection Panel, sačinjen od tri predstavnika nevladinih organizacija.

No odnosi između nevladinih organizacija i međunarodnih organizacija nisu uvijek tako idilični i konstruktivni. Kritičari jačanja globalnog civilnog društva ističu tzv. demokratski deficit njegovih aktera, u prvom redu nevladinih organizacija čiji predstavnici nisu legalno izabrani na demokratskim izborima poput vlada nacionalnih država ili predstavnika izabranih po određenoj pravnoj proceduri u tijelima međunarodnih organizacija. Zagovornici pak globalnog civilnog društva uvode termin kosmopolitske demokracije (cosmopolitan democracy) u kojoj, pri donošenju ključnih odluka vezanih uz neki globalni problem, ravnopravno s legalnim centrima moći na nacionalnoj ili regionalnoj razini mogu odlučivati i razne grupe i udruženja izvan nadležnosti nacionalnih vlada.

Znanstveno-tehnološka revolucija, novi oblici komunikacije i pogotovo razvoj interneta omogućuju stvaranje najrazličitijih tzv. virtualnih pokreta (virtual movements) koji egzistiraju u tzv. cyber prostoru. To su različiti oblici, putem društvenih mreža organiziranih koalicija ili udruga, najrazličitijih aktivista čije područje djelovanja

pokriva širok spektar ciljeva. *Direct Action Network*, *Alliance for Global Justice*, *Global Action*, *Greenpeace*, *Friends of the Earth* samo su neki od njih. Njihov broj povećava se iz dana u dan, kao i broj njihovih sljedbenika, odnosno aktivista. Međunarodne organizacije ne mogu zaustaviti njihovo djelovanje niti utjecati na pravac njihove akcije. U usporedbi s međunarodnim organizacijama, pa čak i velikim dijelom aktera globalnog civilnog društva, takve organizacije imaju mogućnosti mnogo bržeg prenošenja informacija i nuđenja odgovora na određene krize.

Međunarodne organizacije svakako pridonose rješenju pojedinih kriza, ali i svojim djelovanjem uklanjaju prepreke koje koče međunarodnu suradnju na raznim područjima društvenog života. Pri tom ne uspijevaju uvijek ukloniti sve prepreke za suradnju, pogotovo na planu sigurnosti gdje države članice, vodeći se svojim partikularnim nacionalnim interesima, često onemogućavaju zajedničko djelovanje. No ipak, djelovanje razgranate mreže raznih međunarodnih organizacija pridonosi i uspostavi određenog modela međunarodnih odnosa.

Volker Rittberger i Bernhard Zangl navode četiri glavna takva modela u kojima su međunarodne organizacije imale ili mogu imati različite uloge.

To su:

- model međunarodne anarhije;
- model svjetskog hegemona;
- model svjetske države;
- model globalnog upravljanja.

U modelu međunarodne anarhije međunarodne organizacije teško mogu pridonijeti uspostavi odnosa međunarodne suradnje. Međunarodna anarhija ovdje nije sinonim za kaos i klasičnu anarhiju. To je model međunarodnih odnosa u kojem države članice polaze od svojih nacionalnih interesa i samostalno, bez ulaska u neke institucionlizirane forme (međunarodne organizacije), sukladno vlastitom nahođenju i procjeni situacije, a ne općeprihvaćenim društvenim normama, djeluju na međunarodnoj sceni. Države određuju svoje ponašanje u skladu sa željama za postignućem određenih ciljeva ili željom za izbjegavanjem vlastitog neuspjeha. U takvom modelu sustavna i kontinuirana suradnja temeljena na dobrovoljnosti država i poštivanju univerzalnih normi teško je zamisliva. Jedino u slučaju kada više aktera ima slične ili identične ciljeve, moguće je pretpostaviti njihovu funkcionalnu suradnju. U tim relativno rijetkim slučajevima suradnje i privremenog stvaranja nekog oblika međunarodne organizacije tri faktora su presudna:

- prethodna suradnja s drugim akterima na tom planu;
- individualna percepcija države o vlastitoj snazi na međunarodnoj sceni;
- način na koji država koja stupa u određene institucionalne oblike suradnje može iskoristiti ciljeve postignute tom suradnjom.

No u većini slučajeva države su samodovoljne u ispunjenju svojih ciljeva i oslanjaju se na vlastite snage. U nedostatku univerzalnih

normi i pravila kao i jednog supranacionalnog tijela, vlade koja bi osiguravala i kontrolirala njihovu provedbu od strane država, model međunarodne anarhije ipak na dulje staze može prouzročiti nestabilnosti i kaos u međunarodnoj zajednici.

Model svjetskog hegemona također nije pogodan za intenzivnije djelovanje, rast i razvoj međunarodnih organizacija, kao ni za razvijanje različitih oblika kooperacije. U tom modelu hegemon koristi svoju jasno prepoznatljivu nadmoć na vojnom, ekonomskom i političkom planu te vlastitim resursima stvara društveni poredak koji najbolje odgovara njegovim vlastitim interesima te politikom mrkve i batine osigurava da i drugi akteri poštuju tako uređen model međunarodnih odnosa.

U takvom sistemu distribucija moći postavljena je asimetrično u međunarodnoj zajednici, o volji hegemona ovisi koji će dio svijeta biti ekonomski bogatiji, stabilnij i s više resursa za život i razvoj. Postavljene norme također nemaju jednak značaj za sve aktere međunarodne zajednice, neki uopće ili vrlo malo imaju koristi od univerzalnih normi. Istodobno takvi akteri ih vrlo teško mogu samostalno promijeniti ili utjecati na njih, s obzirom na ukupnu moć hegemona. Međutim model hegemona može se održati relativno kratko kao model ukupnih međunarodnih odnosa jer s gubljenjem ili slabljenjem moći hegemona njegovi osnovni postulati propadaju.

Hegemon može uspostavljati određene međunarodne organizacije u čijoj strukturi u radu će on također biti dominantan. Slabljenjem moći hegemona takve međunarodne organizacije mogu nastaviti i dalje sa svojim aktivnostima.

Kao primjer uzima se Svjetska trgovinska organizacija ili Grupa Svjetske banke. U obje su te organizacije Sjedinjene Američke Države — koje su temeljem ukupne nadmoći nakon Drugoga svjetskoga rata imale dominantnu ulogu u kreiranju poslijeratnog ekonomskog i financijskog međunarodnog poretka — imale odlučujuću riječ, kako pri njihovu stvaranju tako i u načinu djelovanja i raspolaganja kapitalom. Slabljenjem dominacije Sjedinjenih Američkih Država (bipolarizam, multilateralizam) te organizacije i dalje funkcioniraju.

Postojanje hegemona ipak ograničava funkcioniranje međunarodnih organizacija, stoga one, nakon slabljenja modela hegemona, mogu imati značajniju ulogu u stvaranju jednog novog modela međunarodnih odnosa.

Kao najčešći primjer modela hegemona uzima se razvoj međunarodnih odnosa na početku 21. stoljeća kada su Sjedinjene Američke Države bile dominantne na sva četiri osnovna polja društvenog života: vojnom, gospodarskom, financijskom i kulturološkom.

Pokušavajući zadržati što dulje takav model međunarodnih odnosa, Sjedinjene Države su prednost u odnosu na djelovanje putem međunarodnih organizacija davale osnivanju raznih klubova, asocijacija, grupa (G-7, G-20) unutar kojih su se adresirali pojedini problemi. Osnivanje takvih organizacija omogućavalo je hegemonu da sam bira svoje partnere s kojima želi rješavati određene regionalne i

globalne probleme i postavlja pravila djelovanja tih organizacija koja su u skladu s interesima hegemona. Sve navedeno svakako da slabi ulogu međunarodnih organizacija u modelu hegemona.

Realizacija svjetske države kao modela međunarodnih odnosa za većinu je autora nerealna. Tim više što globalna međunarodna zajednica ne ide u pravcu izgradnje globalnog društva koje bi moglo biti preduvjet stvaranja jedne svjetske države. Jedan od rijetkih pobornika uspostave svjetske države je Norbert Elias, koji vrhunac civilizacije ne vidi u uspostavi samostalnih suverenih država, već upravo u stvaranju svjetske države sposobne da uvede univerzalne norme i principe ponašanja obvezatne za sve članove. Hijerarhijski ta svjetska država bila bi iznad nacionalnih država, te bi njezina uspostava zahtijevala prijenos suverenosti s nacionalne na supranacionalnu razinu svjetske države. Učinkovitost svjetske države temeljila bi se na hijerarhijski postavljenom međunarodnom poretku (gdje bi svjetska država bila na vrhu te hijerarhije) te njezinom legalnom monopolnom pravu na upotrebu sile.

U procesu stvaranja svjetske države kao modela međunarodnih odnosa za Eliasa upravo međunarodne organizacije imaju presudnu ulogu. Kao preteča uzima se primjer organizacije Ujedinjenih naroda gdje Vijeće sigurnosti te organizacije ima monopol u realizaciji sustava kolektivne sigurnosti.

Brojne su kritike ideje stvaranja svjetske države. Teško je vjerovati da bi sve države svijeta dobrovoljno pristale formirati jedinstvenu svjetsku državu. One sumnjičave ili neodlučne trebalo bi prisiliti, u konačnici, i upotrebom vojne sile. S obzirom na današnju rasprostranjenost vojnog naoružanja i militarizaciju pojedinih država ili regija svijeta, uspješna upotreba vojne sile s ciljem stvaranja svjetske države nerealna je. Postavlja se i pitanje tko ima legitimno pravo upotrijebiti vojnu silu za postizanje takvog cilja?

Dio zemalja tzv. zapadnog civilizacijskog kruga protivi se stvaranju svjetske države jer smatraju da bi ukupno, u takvoj državi, stupanj demokratizacije globalnog društva bio na mnogo nižoj razini nego što ga one imaju danas. Ne vjeruje se ni u mogućnost da bi svjetska država mogla uspostaviti miran i siguran model međunarodnih odnosa, spriječiti izbijanje novih ratova i 1 i zabraniti upotrebu vojne sile kao sredstva komuniciranja u međunarodnim odnosima. U dosadašnjoj fazi razvoja međunarodne zajednice mnogo je više žrtava u internim nego u internacionalnim sukobima. Skeptici ne vjeruju da bi svjetska država bila u potpunosti lišena različitih internih sukoba.

Umjesto stvaranja svjetske države, upravo rad pojedinih međunarodnih organizacija vidi se kao dobar primjer pokušaja rješavanja nagomilanih globalnih problema. Usprkos njihovim različitim ograničenjima u operacionalizaciji tih ciljeva, one se ipak postupno profiliraju kao značajni univerzalni akteri (Organizacija ujedinjenih naroda, Međunarodni sud pravde, Međunarodni sud za kriminal...).

Model globalnog upravljanja također ne pokriva svu raznolikost sadržaja suvremenih međunarodnih odnosa. Njegov temeljni postulat,

postojanje normi i pravila ponašanja kojih se dobrovoljno pridržavaju akteri na međunarodnoj sceni, bez jedne supranacionalne i 1 i supernacionalne hijerarhijske strukture odlučivanja (princip *governance without government*) jednostavno još nije zaživio u globaliziranom svijetu. Pitanje je da li će model globalnog upravljanja postati dominantan model suvremenih međunarodnih odnosa u budućnosti? Postojana međunarodna suradnja aktera temeljena na međunarodno prihvaćenim pravilima ponašanja također je idealistički zamišljen koncept koji u dinamici, heterogenosti i fragmentiranosti suvremenoga svijeta nije lako ni jednostavno uvijek i na svim područjima ostvariti. Međunarodne organizacije trebale bi pomoći da se države postupno odriču svojih nacionalnih sebičnih interesa. Upravo postojanje međunarodnih organizacija trebalo bi, na stanoviti način, natjerati države na uvjetovanu suradnju. U pokušaju stvaranja globalnog upravljanja kao modela međunaradnih odnosa međunarodne organizacije imaju funkciju da teoriju neoliberalnog institucionalizma operacionaliziraju i stvore uvjete za veću suradnju država temeljem poštivanja zajedničkih normi i vrijednosti ako i kada im to nije u primarnom nacionalnom interesu, odnosno kada se osjećaju nelagodno. Upravo u modelu globalnog upravljanja, za čiju realizaciju nije potrebna nova struktura međunarodnih odnosa, veći je naglasak na socijalnoj transfomaciji aktera međunarodnih odnosa u cilju prihvaćanja i dobrovoljne implementacije većeg broja međunarodno prihvaćenih normi i pravila ponašanja.

Međunarodne organizacije intenzivno se proučavaju i unutar globalnih studija, relativno nove, ali sve popularnije i rasprostranjenije znanstvene discipline. Njihova uloga analizira se s aspekta globalizacije. Manfred B. Steger u svojoj analizi četiri dimenzije globalizacije, ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i ekološkoj, vidi upravo ekonomsku dimenziju globalizacije kao poticaj jačanja ne samo postojećih međunarodnih organizacija, već i nastanak čitavog niza novih oblika institucionalnog povezivanja suverenih država. U tom kontekstu moramo naglasiti ulogu međunarodnih ekonomskih organizacija od kojih su neke u procesu globalizacije svijeta prerasle u transnacionalne korporacije. Njihova teritorijalna rasprostranjenost, broj zaposlenih, kapital kojim raspolažu i benefiti koje ostvaruju s pravom ih stavljaju na istaknuto mjesto u analizi suvremenih međunarodnih organizacija. Analiza bruto društvenog proizvoda iz 2005. godine pokazuje da su od 100 najvećih ekonomija svijeta te godine 42 bile međunarodne korporacije, a 58 nacionalne države. Godine 2007. *Royal Dutch Shell* ostvarivao je dobit u visini bruto nacionalnog dohotka Austrije, *Walmart Stores* u visini Švedske, *Chevron* Tajlanda, *British Petrol* Danske, a *Exxon Mobile* Saudijske Arabije.

Telekomunikacijska tvrtka *Nokia*, prije udruživanja 2007. godine sa *Simensom*, primjer je kako ekonomska korporacija može osnažiti ne samo ekonomiju već i ukupni imidž jedne relativno male države. Korporacija *Nokia* bila je motor pokretač finskoga gospodarstva. Sa

22.000 zaposlenih stanovnika Finske, godišnji prihodi od prodaje od cca 25 milijardi dolara bili su na razini ukupnog budžeta te države.

Ne čudi stoga što mnogi smatraju upravo transnacionalne kompanije ne samo glavnim međunarodnim organizacijama, već i glavnim subjektima globalnih međunarodnih odnosa.

Noviji fenomen vezan uz međunarodne organizacije svakako je i porast čitavog niza okupljanja država svijeta (neovisno o njihovoj teritorijalnoj povezanosti) s ciljem da se suprotstave ili umanje djelovanje postojećih međunarodnih organizacija. BRICS i Euroazijska ekonomska unija neki su od najprepoznatljivijih takvih okupljanja država.

Akronim BRIC sročio je 2001. godine Jim Oneil, jedan od vodećih ekonomista korporacije *Goldman Sachs Asset Managment*. U tekstu pod nazivom *Building Better Global Economic BRICs* predviđao je da će četiri velike zemlje čija početna slova čine termin BRIC — Brazil, Rusija, Indija i Kina — imati dominantnu ulogu u svjetskoj ekonomiji u idućih pedesetak godina. Ministri vanjskih poslova navedene četiri zemlje neformalno su se sastali na marginama zasjedanja Opće skupštine Organizacije ujedinjenih naroda 2006. u New Yorku razmatrajući mogućnost većeg utjecaja tih zemalja s tada intenzivno rastućim gospodarstvima na globalni ekonomski i politički poredak. Godine 2009. u ruskom gradu Jekaterinburgu održan je prvi službeni summit šefova država BRICs-a. Delegacije svojih država na summitu su predvodili Liz Inacio, Lula da Silva, Dmitrij Medvedev, Manmohan Singh i Hu Jintao, a raspravljalo se o realnim potrebama i mogućnostima da te četiri zemlje unaprijede globalni ekonomski sustav međunarodnih odnosa, restrukturiraju financijske globalne institucije te pronađu modelitete efikasnije i veće, prvenstveno, gospodarske suradnje u budućnosti. Posebna rasprava vođena je o mogućnostima većeg političkog utjecaja zemalja BRICs-a na međunarodnoj sceni, s naglaskom na tada postojeće svjetske krize. Godinu dana kasnije, 2010, u rad BRICs-a uključuje se još jedna zemlja u razvoju, Južnoafrička Republika. Grupa mijenja naziv u BRICS (zadnje S označava novopridošlu članicu), a tadašnji južnoafrički predsjednik Jacob Zurna i službeno je prisustvovao summitu BRICS-a sljedeće godine u Kini. Od tada se šefovi država i vlada zemalja BRICS-a sastaju redovito na godišnjim summitima (konzultacije se kontinuirano održavaju u međuvremenu) kako bi razmotrili mogućnost stvaranja jednog pravednijeg (u odnosu na zapadni) ekonomskog svjetskog poretka u kojem bi srednje razvijene zemlje poput njih samih, kao i male zemlje, imale veći utjecaj na ekonomskoj ali i političkoj sceni globalnoga svijeta. U tom kontekstu jedna od njihovih glavnih preokupacija bila je težnja za stvaranjem multipolarnog svijeta u kome će one dobiti novu ulogu. Sumirano, nastanak BRICS-a može se tumačiti kao revolt na postojeći proces globalizacije suvremenog svijeta koji je, u znanstveno-tehnološkom, ekonomskom, političkom, kulturološkom i mnogim drugim aspektima društvenoga

života i dalje snažno predvođen zemljama tzv. zapadnog civilizacijskog kruga na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama.

U svojoj kritici i neslaganju s globalnim procesima i trendovima suvremenih međunarodnih odnosa, prvenstveno na ekonomsko-financijskom planu, ali i globalnim političkim pitanjima poput zaštite ekologije, industrijskog razvoja, klimatskih promjena i sl, zemlje BRICS-a polaze od nekih svojih prednosti. One zajedno imaju više od tri milijarde stanovnika, i 1 i 42 posto ukupne svjetske populacije. Radi se pretežito o mladom stanovništvu, a sve zemlje BRICS-a, osim Rusije, imaju snažan demografski rast. Zajedno ostvaruju 17 posto ukupnog svjetskog izvoza, oko 20 posto ukupnog svjetskog bruto društvenog proizvoda i, do globalne financijske krize 2014. godine, članice BRICS-a bile su u skupini najbrže rastućih ekonomija svijeta.

Međusobna trgovina članica BRICS-a također je u znatnom porastu, od 27 milijardi dolara iz 2002. godine porasla je na 282 milijarde u 2012, odnosno 500 milijardi dolara u 2015. godini. Istodobno porastao je i izvoz zemalja BRICS-a u njihove tradicionalne trgovačke partnere: Sjedinjene Američke Države, Europsku uniju i Japan.

Osim na ekononomskom planu članice BRICS-a nastoje biti prepoznatljive na međunarodnoj sceni i u drugim aspektima. Istraživanje Londonskog međunarodnog instituta za sigurnosne studije (IISS) pokazuje da su ukupna izdvajanja za obranu članica BRICS-a u 2012. godini iznosila 240 milijardi dolara, gotovo identično kao i izdvajanja članica Europske unije (250 milijardi dolara).

Zemlje BRICS-a u početku nisu iskazivale želju za formiranjem jedne klasične institucionalizirane međunarodne organizacije temeljene na ugovoru, zajedničkim organima odlučivanja i djelovanja. Njihove odluke donose se konsenzusom, nisu obvezujuće, više su na razini preporuka i uspostave novih veza i oblika suradnje. Čelnici BRICS-a koriste priliku i sastaju se prije velikih političkih sastanaka poput zasjedanja Opće skupštine Organizacije ujedinjenih naroda, summita zemalja G-20, Svjetskog ekonomskog foruma u Davosu ili Svjetske konferencije o klimatskim promjenama u Kopenhagenu. S vremenom sastanci su počeli biti učestaliji i članice BRICS-a samostalno su raspravljale i donosile određene zaključke u obliku rezolucija vezano uz pitanja zaraznih bolesti (Deklaracija o borbi protiv tuberkuloze, Deklaracija o sprečavanju širenja virusa ebole), ali i općehumanitarnih problema suvremenog svijeta (pitanja migracija, starenja stanovništva, ženskih prava i sl.). Organizacija velikih sportskih natjecanja u članicama BRICS-a (Svjetsko nogometno prvenstvo u Južnoafričkoj Republici, Brazilu, Rusiji, Olimpijske igre u Kini, Rusiji, Brazilu) također pridonose značenju i imidžu BRICS-a.

No, ekonomsko-finanscijska pitanja još uvijek su u glavnom fokusu djelovanja zemalja BRICS-a. Upravo na tom području krenulo se i u prve konkretne oblike veće institucionalizacije BRICS-a. Formirana je Nova razvojna banka (New Development Bank) sa sjedištem u Šangaju i podružnicom u Južnoafričkoj Republici te *Contingent Reserve Arrangement*, institucija koja bi, po uzoru na Međunarodni

monetarni fond, trebala regulirati financijski sustav članica BRICS-a (predviđeno je izbacivanje financijskog aranžmana temeljenog na američkom dolaru kao platnom sredstvu i uvođenje zajedničke valute BRICS-a. To su prve konkretne inicijative kojima se radikalno želi promijeniti postojeći globalni gospodarsko-monetarni sustav odnosa. No zbog nejedinstva članica oko kvota početnog kapitala koji je potrebno uložiti za stabilno i kontinuirano funkcioniranje oba ta aranžmana, realizacija zamišljenoga ide vrlo polako.

Mnogi se pitaju hoće li se BRICS razviti u klasičnu međunarodnu organizaciju kojoj će se s vremenom pridružiti i neke druge zemlje? Naime, Afganistan, Argentina, Bangladeš, Egipat, Grčka, Indonezija, Iran, Nigerija, Sudan, Sirija i Turska izrazile su interes za članstvom u BRICS-u. Ili će grupa BRICS zbog sve izraženijih razlika unutar postojećih članica sve više slabjeti u budućnosti?

Dvije članice BRICS-a, Rusija i Kina, tradicionalno su velike i značajne zemlje u međunarodnim odnosima, zemlje koje posjeduju značajan arsenal nuklearnog naoružanja i stalno mjesto u Vijeću sigurnosti Organizacije ujedinjenih naroda. Rusija BRICS uspješno koristi za resetiranje svojih odnosa sa Zapadom, prvenstveno sa Sjedinjenim Američkim Državama, i to na političkom planu, pokušavajući se izboriti na međunarodnom planu za jedan novi sustav vrijednosti i interesa. Kina u BRICS-u vidi šansu da potvrdi svoj status zemlje s najbrže rastućom ekonomijom, ali i zemlje koja je ključna za ukupne odnose na azijsko-pacifičkom prostoru. Brazil, Indija i Južnoafrička Republika imaju ambicije osnažiti svoj utjecaj kao regionalne sile, i pokušati se izboriti za stalno mjesto u Vijeću sigurnosti Organizacije ujedinjenih naroda zastupajući interese zemalja kontinenata na kojima se nalaze. Južnoafrička Republika, ukupno najslabija članica BRICS-a, zainteresirana je i za produbljivanje suradnje i uspostavu većeg stupnja solidarnosti između zemalja južnog dijela svijeta (tzv. *South-South Solidarity and Cooperation*).

Kina u Vijeću sigurnosti nije podrža 1 a referendum na Krimu, potaknut i suorganiziran od strane Rusije, sve članice BRICS-a ostale su suzdržane kada se raspravljalo u Općoj skupštini Organizacije ujedinjenih naroda o ruskoj aneksiji Krima. Osim toga, članice BRICS-a ne ostvaruju više tako brz i snažan ekonomski rast kao u vremenima stvaranja organizacije. Osim Indije bruto društevni proizvod svih zemalja na godišnjoj razini u znatnom je padu.

Stvaranje *Euroazijske ekonomske unije* (EAEU) često se označava i kao najambiciozniji pokušaj regionalne integracije na euroazijskom prostoru. Vidljivo je to i iz ciljeva koje je ta organizacija predvidjela ostvariti.

To su:

- uspostava slobodnog kretanja roba, ljudi, kapitala i usluga unutar teritorija država članica organizacije;
- usvajanje zajedničkih ekonomskih politika država članica;
- osiguravanje uvjeta za zajednički pristup transportnoj infrastrukturi država članica;

• stvaranje zajedničkog energetskog tržišta zemalja članica;
• uklanjanje netarifnih barijera na trgovinu unutar zemalja članica.

Tako postavljeni ciljevi sporo se realiziraju. Rusija je bila glavni inicijator Euroazijske ekonomske unije nastojeći usporiti ili spriječiti brže razvijanje odnosa bivših socijalističkih republika Sovjetskog Saveza, danas suverenih država, sa Zapadom, posebice Europskom unijom.

Kao temeljni ciljevi postavljeni su gotovo identični ciljevi na kojima je počivala politika integracije zemalja Zapadne Europe nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Oko 96 posto ukupne trgovinske razmjene zemalja Euroazijske ekonomske unije je bilateralna suradnja pojedine članice Unije s Rusijom. Ulazak Rusije u Svjetsku trgovačku organizaciju dao je dodatne prednosti ruskoj trgovini i ekonomiji. Stoga je očito da se radi o jednoj izuzetno asimetričnoj ekonomskoj uniji. Osim toga, ekonomska suradnja teško je ostvariva u regiji gdje postoje brojna otvorena i latentna bilateralna i regionalna neriješena pitanja i konflikti. Sankcije nametnute od strane zapada Rusiji dodatni su motiv Moskvi da poveća svoju trgovinsku i ekonomsku suradnju s tim zemljama. No, istraživanja javnog mnijenja iz 2015. godine pokazuju da je u Armeniji, Bjelorusiji i Kazahstanu opala podrška suradnji unutar Euroazijske ekonomske unije, u Armeniji, Kazahstanu i Kirigistanu čak su izbile i demonstracije lokalnog stanovništva protiv daljnje politike ekonomske integracije u okviru Euroazijske ekonomske unije. Glavni razlog nefunkcioniranja Euroazijske ekonomske unije sukladno njezinim zacrtanim ciljevima nije samo strah od širenja jačeg političkog utjecaja Rusije putem te organizacije na unutarnju politiku država članica, već i razlike u vanjskopolitičkim prioritetima država članica, uključujući i ekonomsku sferu. Dio zemalja želi intenziviranje svojih odnosa s Europskom unijom, ali azijske zemlje poput Kazahstana i Kirgistana razvijaju snažne odnose s Turskom, Iranom, Indijom i posebice s Kinom. To se najšire odražava na području izgradnje ukupne infrastrukture tih zemlja te u brojnim zajedničkim projektima na planu energetske politike. Nametanje uzvratnih sankcija Rusije Europskoj uniji, koje su kao članice Euroazijske ekonomske unije prihvatile i njezine države, također nije prihvaćeno s oduševljenjem u većini država članica te organizacije. Uspostavljanje veza s jednom europskom zemljom nečlanicom Europske unije, Srbijom, ne može zamijeniti veliko jedinstveno europsko tržište, ali jednim dijelom može poslužiti kao most za dolazak proizvoda članica Europske unije preko Srbije na tržišta zemalja Euroazijske europske unije.

Euroazijska ekonomska unija u prvom redu bila je politički projekt za koji se posebno angažirao ruski predsjednik Vladimir Putin videći u njemu priliku da se ojača pozicija Rusije u tom dijelu svijeta i da se stvori snažan pandan Europskoj uniji. Sličan primjer je i stvaranje *Collective Security Treaty Organization* (CSTO) kojom je Rusija na sigurnosnom planu pokušala jače vezati dio euroazijskih zemalja uz svoju politiku.

Godine 2003. Indija, Brazil i Južnoafrička Republika osnovale su forum za dijalog IRSA (Dialogue Forum IRSA). Takvih udruživanja na raznim stranama svijeta bit će sasvim sigurno još, i upravo zbog jednostavnosti povezivanja, nepostojanja institucionalne strukture niti čvrsto postavljenih programskih ciljeva može se očekivati da će i u budućnosti sve više zemalja nastojati pronaći mogućnosti suradnje na takav neformalan način.

Koliko će iz takvih inicijativa nastajati novih međunarodnih organizacija, ovisit će u prvom redu o političkim intencijama država, kao i njihovim željama da institucionaliziraju svoju suradnju. Jedan dio tih novih aktivnosti sasvim sigurno moći će se prenijeti i na postojeće međunarodne organizacije, dok će eventualno jačanje suradnje na nekim drugim područjima otvoriti mogućnost za nastanak čvršćih oblika povezivanja i stvaranje novih međunarodnih organizacija. Pritom se postojeće međunarodne organizacije svakako moraju prilagođavati ne samo novonastalom globalnom okruženju već i čitavom nizu novooformljenih aktera koji zajedno s njima djeluju u suvremenim međunarodnim odnosima.

Filip Ivanović*

UDK 27-29 Dionizije Areopagit
UDK 17.031.1:14

Nevidljiva ljepota i njene vidljive predstave: Estetika Dionisija Areopagita**

Rad se bavi estetikom Dionisija Pseudo-Areopagita, misterioznog ranohrišćanskog pisca, u čijim se djelima prepliću hrišćanski i filosofski, naročito novoplatonički, uticaji. Dionisijeva glavna preokupacija je apsolutna i istinska ljepota koju vidi kao onu ljepotu koja je u sebi i po sebi uvijek lijepa, ali i kao uzrok sve ljepote u svijetu. Ljepota svijeta je, dakle, manifestacija nevidljive božanske ljepote, a takva estetika nije našla svoje mjesto samo u filosofsko-bogoslovskoj tradiciji, već i u srednjovojekovnoj arhitekturi i ikonografiji.

Ključne riječi: Dionisije Areopagit, ljepota, estetika, novoplatonizam, hrišćanstvo

U izučavanju kasnoantičke i rane srednjovjekovne filosofije i teologije ime Dionisija (pseudo-)Areopagita zavrijedilo je eminentno mjesto. Uzrok toj činjenici nije samo bogatstvo i kompleksnost njegove misli, već i, još uvijek neriješena, zagonetka njegovoga identiteta — moderna nauka pokazala je da autor *Corpus Dionysiacuma* sasvim sigurno nije slavni Dionisije Areopagit, sudija areopagitskoga suda, učenik Sv. Pavla i prvi episkop Atine, ali s druge strane, nije mogla sa sigurnošću utvrditi identitet misterioznog autora, iako su se s vremena na vrijeme pojavljivali pokušaji da se u Pseudo-Areopagitu prepozna ova ili ona istorijska ličnost.[1] Međutim, kontroverza identiteta ne tiče se samo same ličnosti autora, već, još i više, dotiče karakter njegovih djela — da li se radi o neoplatoničaru upoznatom s hrišćanskim doktrinama, ili pak o posvećenom hrišćaninu sa podrobnim poznavanjem

* Centar za helenske studije, Podgorica (fivanovic@helenskestudije.me)

** Prvobitna verzija ovoga članka predstavljena je u vidu gostujućeg predavanja na Univerzitetu Donja Gorica maja 2016. godine.

1 Irénée Hausherr, "Doutes au sujet du 'Divin Denys'", *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 2, 1936, pp. 484–490; Ronald F. Hathaway, *Hierarchy and the Definition of Order in the "Letters" of Pseudo-Dionysius: A Study in the Form and Meaning of the Pseudo-Dionysian Writings*, Nijhoff, The Hague, 1969, pp. 31–35; Carlo Maria Mazzuchi, "Damascio, autore del *Corpus Dionysiacum*, e il dialogo Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης", *Aevum*, Vol. 80, 2006, pp. 299–334; Микоња Кнежевић, "'Αυτήκοος γεγονὼς τῆς τῶν ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ φωνῆς': Ауторитет Дионисија Псеудо-Ареопагита у спису *О божанским јединствима и разликовањима* Григорија Паламе", *Црквене студије*, br. 8, 2011, str. 99–123.

paganske filosofije?[2] Istorijske i filološke analize za sada nisu, kao što rekosmo, uspjele sa sigurnošću da utvrde ni lični ni religiozni karakter zagonentog autora, a vrlo je vjerovatno da to nikada neće ni biti moguće. Ono što sa relativnom sigurnošću možemo da tvrdimo jeste da se radi o ličnosti koja je živjela u četvrtom ili petom vijeku naše ere, najvjerovatnije iz istočnih provincija Carstva, s vrlo širokim poznavanjem platonovske filosofije ali i sa detaljnim znanjem o hrišćanskim doktrinama i crkvenoj praksi, što upućuje na mogući monaški poziv. Bilo kako bilo, ono po čemu je Dionisije postao poznat su njegova djela, obimom ne velika, a po značaju i uticaju svakako vrijedna pažnje — od njega su nam ostala četiri spisa, naime *O božanskim imenima* (DN), *Nebeska jerarhija* (CH), *Crkvena jerarhija* (EH), *Mističko bogoslovlje* (MT), te deset *Pisama* (Ep).[3] Ono čime će se ovaj članak baviti je Dionisijeva estetika, tačnije njegovo shvatanje ljepote, u smislu božanske ljepote i ljepote stvorenoga svijeta.

Svoje razumijevanje božanske ljepote Dionisije razvija u spisu *O božanskim imenima*, koje služi kao tumačenje naziva Boga, odnosno kako se Bog naziva henada (jedno, jedinstvo), Trojica, Uzrok, Ljubav, Ljepota, itd. Tamo se, dakle, kaže da se Uzrok svih bića „naziva mudrim i lijepim (σοφὴν δὲ καὶ καλὴν) jer su bića, koja čuvaju svoju prirodu, ispunjena božanskom harmonijom i sveštenom ljepotom (εὐπρεπείας)".[4] Bog se, dakle, naziva lijepim zbog ljepote u bićima, što znači da se Uzrok imenuje po atributima stvari koje uzrokuje. Kako svako ime može biti pripisano Božanstvu, to je onda prikladno pripisati mu karakteristike, atribute, stvari koje je samo Božanstvo i stvorilo — jednostavnije rečeno, uzrok se po posljedicama, efektima, poznaje. Areopagit razjašnjava ovaj momenat riječima da „sveti pisci, slaveći Uzrok svega što postoji, koriste imena izvedena iz uzrokovanih stvari: dobro (ὡς ἀγαθόν), lijepo (ὡς καλόν), mudro (ὡς σοφόν)..."[5] Uzrok se, dakle, pravilno imenuje u skladu sa svojim efektima.

Naime, Dionisijeva „božanska onomastika", da je tako nazovemo, razdjeljuje se u tri tipa imena koja se pripisuju Bogu: prvu grupu čine imena koja reflektuju odrečnost, u smislu prelivanja ili zasićenosti,

---

[2] Hugo Koch, "Proklos als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagita in der Lehre vom Bösen", *Philologus*, Vol. 54, 1895, pp. 438–454; Josef Stiglmayr, "Der Neuplatoniker Proklos als Vorlage des sog. Dionysius Areopagita in der Lehre von Übel", *Historisches Jahrbuch*, Vol. 16, 1895, pp. 253–273; 721–748. Herman Friedrich Müller, *Dionysios*, *Proklos*, *Plotinos: ein historischer Beitrag zur neuplatonischen Philosophie*, Aschendorff, Münster, 1918, p. 36; Jean-Michel Hornus, "Quelques réflexions à propos du Pseudo-Denys l'Aréopagite et de la mystique chrétienne en général", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, Vol. 27, 1947, pp. 37–63; Charles M. Stang, *Apophasis and Pseudonymity in Dionysius the Areopagite: "No Longer I"*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

[3] Referentno kritičko izdanje u dva toma priredili su Zuhla, Hajl i Riter: Dionysius Areopagita, *Corpus Dionysiacum*, 2 vols, Ed. Beate Regina Suchla, Günter Heil & Adolf M. Ritter, De Gruyter, Berlin, 1990–1991.

[4] DN I. 4, 592 A.

[5] DN I. 6, 596 B.

pa tako Bog neće biti dobar, već nad-dobar, neće biti božanski, već nad-božanski, neće biti postojeći, već nad-postojeći itd, što u stvari govori o veličini i nesaznatljivosti Boga koji je iznad, ili s onu stranu, dobra, božanstva i postojanja.[6] Druga grupa tiče se imena koja imaju kauzalni, uzročni smisao, a treću grupu čine imena koja upućuju na distinkcije, u smislu da se pripisuju pojedinačno samo jednoj od ličnosti Trojice, odnosno samo Ocu, samo Sinu ili samo Duhu. Ovakva kategorizacija predstavlja, u stvari, Dionisijevo poimanje Boga kao apsolutno transcedentnog, ali u isto vrijeme i oktrivenog i prisutnog u svijetu. Ljepota je naziv koji spada u drugu, dakle kauzalnu grupu imena, zajedno sa dobrim, postojećim, životodavnim i drugim, a to su imena koja se, kako autor piše, „pripisuju Uzroku svih dobrih stvari upravo zbog dobrih darova koje je razdijelio".[7] U tom smislu, Dionisije ne pravi razliku između ljepote kao učestvovane i učestvujuće, odnosno kao nečega što učestvuje u nečemu i nečega u čemu nešto učestvuje. To znači da ljepota u tvorevini reflektuje arhetipsku ljepotu prema kojoj je i stvorena; kako je Bog uzrok svih savršenosti u bićima, tako se od svih bića i imenuje.[8] U terminološkom smislu, dakle, isto ime, ljepota, pripisuje se i učestvovanom i učestvujućem. Stoga Dionisije upozorava da ne treba razlikovati „lijepo" od „ljepote" kad se oba termina pripisuju Uzroku koji sve okuplja u jedno.[9] Ovaj stav on će podrobnije objasniti u jednom značajnom pasusu:

> Zovemo „lijepim" ono što ima udio u ljepoti, a dajemo ime „ljepota" onom sastojku koji je uzrok ljepote u svemu. Ali „lijepo" (καλόν) koje je iznad indvidualne ljepote nazivamo „ljepota" (κάλλος) upravo zbog ljepote (καλλονὴν) koju daruje svakoj stvari u skladu s onim što ona jeste. Dato je ovo ime zbog toga što je uzrok harmonije i sjaja, jer kao svjetlost obasjava sve. Ljepota (κάλλος) „priziva" (καλοῦν) sva bića ka sebi i okuplja sve u sebe.[10]

Prema tome, Bog se ovdje označava kao uzrok harmonije i sjaja, odnosno veličanstvenosti, priziva sve stvari ka sebi, te je u tom smislu ne samo izvor i počelo, već i kraj, odnosno cilj. Iz njega potiče ljepota u svim stvorenjima, on jeste njihova ljepota, a kao takav, privlači sve prema sebi i okuplja sve u sebi.

No kakva je to zaista istinska i apsolutna ljepota? Za Dionisija to je „sve-ljepota" i „ljepota koja prevazilazi sve", to je ljepota koja

---

6 DN II. 3, 640 B.

7 DN II. 3, 640 BC.

8 Up. Eric D. Perl, "Hierarchy and Participation in Dionysius the Areopagite and Greek Neoplatonism", *American Catholic Philosophical Quarterly*, Vol. 68, No. 1, 1994, p. 18.

9 DN IV. 7, 701 C.

10 DN IV. 7, 701 CD. Obratiti pažnju na igru riječi istog korijena κάλλος καλοῦν (ljepota priziva).

je uvijek takva, nepromjenljiva i uvijek ista, ljepota koja ne zavisi od rođenja i smrti, koja nije lijepa u jednom aspektu a ružna u drugom. To je ljepota koja ne zavisi ni od vremena ni od relacija, pa da bude lijepa sad a ne lijepa prije ili poslije, ili da bude lijepa u odnosu sa nečim a ne lijepa u odnosu s nečim drugim. Ona ne zavisi ni od mjesta, pa da je lijepa ovdje a nije lijepa tamo, niti je relativna, pa da bude lijepa nekima, a ne lijepa nekim drugima. Naprotiv, to je ljepota koja je „u sebi i po sebi jedinstveno i vječno lijepa".[11] Ovo shvatanje apsolutne ljepote nije, međutim, nešto karakteristično za Dionisija. Naprotiv, ideja apsolutne ljepote nalazi svoje korijene još u Platonovoj *Gozbi*, u kojoj čuvena Diotima objašnjava Sokratu šta je to zaista lijepo. A to zaista lijepo je, po Diotiminim riječima:

> ... nešto što je, prvo, vječno i što niti postaje niti propada, niti se množi niti ga nestaje; zatim, što nije s jedne strane lepo, a s druge ružno; ni danas lepo, a sutra nije; ni prema ovome lepo, a prema onome ružno; ni ovde lepo, a onde ružno, kao da je samo za jedne lepo a za druge ružno.[12]

I Dionisije i njegov prethodnik Platon, dakle, vide apsolutnu ljepotu kao ljepotu na koju ne utiču ni temporalne ni spacijalne ni personalne ni ontološke relacije. Ono što je, pak, interesantno jeste da nam ni jedan ni drugi opis ljepote ne govore šta ljepota jeste, već šta ljepota nije. Saznajemo da ljepota, po Diotimi, nisu ni ruke ni lice, da ona ne propada, da nije ljepota na jedan način a ne na drugi itd, te ono što nam Platon, pa i Dionisije, saopštavaju je u stvari jedan „generički iskaz o prirodi formalne strukture",[13] koji pokazuje ljepotu koja ne može biti definisana ni objašnjena. Razlika, međutim, između ova dva iskaza je u tome što, za Dionisija, Ljepota nije Vječna Forma kao za Platona, već hrišćanski Bog kao ličnost, kao Trojica, kao Otac, Sin i Duh. U jednoj himni u čast Trojice, Areopagit označava Trojicu kao „iznad bića, iznad božanstva, iznad dobra", ali se istovremeno moli Trojici da ga uvede u tajne Božije Riječi, Logosa, jer te tajne, usred neopaženog i neviđenog, ispunjavaju slijepi um bogatstvima iznad ljepote.[14] Ovakav jezik karakterističan je za Dionisija, koji se proslavio upotrebom tenzije između afirmativnog i negativnog (ili, tačnije, apofatičkog i katafatičkog) diskursa, odnosno priricanja i odricanja — u smislu odricanja Bog je ne-biće, ne-dobro, ne-ljepota, a u smislu priricanja, Bog je upravo biće, dobro, ljepota. Ono što se iz te tenzije rađa je hiper-jezik, koji rezultira opisivanjem Boga kao nad-bića, nad-dobra, nad-ljepote, odnosno iznad i s onu stranu bića, dobra i ljepote.

---

[11] DN IV. 7, 701 D-704 A.
[12] Platon, *Gozba*, 210 E-211 B.
[13] Drew A. Hyland, *Plato and the Question of Beauty*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, 57.
[14] MT I. 1, 997 AB.

Bog se označava, imenuje kao lijep jer je on izobilno počelo, izvor ljepote svake lijepe stvari. Na ovome Dionisije uvijek insistira, na Bogu kao Uzroku i kao Ljepoti koja je uzrok sve ljepote u stvorenim bićima, koja, s njihove strane, reflektuju ovu ljepotu na svoj način. Ljubav je dakle, počelo, izvor (ἀρχή) svih stvari, „veličanstveni kreativni uzrok koji pokreće svijet i drži sve stvari u postojanju kroz njihovu unutrašnju čežnju da posjeduju ljepotu".[15] Postoji, dakle, specifični eros u svakom biću koji čezne za ljepotom, pa se tako ljepota razumije i kao princip erotičnog kretanja. Ova čežnja, zapravo, uvodi sva stvorenja u biće, u postojanje, a Bog postaje „Cilj, Voljeni i Uzrok ka kome se sve stvari kreću", kao i model, uzor na koji se ugledaju.[16] Ovdje Areopagit predstavlja Boga u aristotelovskom ključu uzroka — Bog je, po Dionisiju, djelatni uzrok, finalni uzrok i paradigmatični, egzemplarni uzrok.[17] Kao početak i kraj, izvor i cilj, Bog je djelatni i finalni uzor,[18] a kao paradigmatični on je Uzrok koji u sebi sadrži modele, egzemplare, koji transcendentno pret-postoje u Njemu i na osnovu kojih se određuje suština svih stvari, odnosno ti modeli su manifestacije božanske volje koje svakom stvorenju daruju biće.[19] Tri uzroka poklapaju se sa čuvenom neoplatonovskom šemom mirovanje-proizlaženje-vraćanje (μονή-πρόοδος-ἐπιστροφή), pri čemu bića proizlaze iz Boga (djelatni uzrok), njemu se vraćaju budući privučena k njemu (finalni uzrok) i po njemu se usklađuju, modeluju, budući da su u njemu bila sadržana na pret-postojeći način (paradigmatični uzrok), te su stoga sva bića slike, likovi svog uzroka, pa je i ljepota svakog bića u stvari njegovo određenje identično uzroku i kraju.[20] Stoga kroz ljepotu postoji sva harmonija, prijateljstvo i zajedničarenje, i njom se sve sjedinjuje u jedno.

Jedinstveni, uređeni i harmonični kosmos, pak, sastoji se od dva sistema, nebeske i crkvene, ili zemaljske, jerarhije, od kojih prvi podrazumijeva nebeske umove, anđele, a drugi se odnosi na ljude i stvorena bića. Areopagit je najvjerovatnije i tvorac kovanice *hijerarhija* ili *jerarhija*, što u bukvalnom prevodu znači svešteni izvor ili svešteno uređenje, te on i definiše jerarhiju kao „svešteni poredak (τάξις), stanje razumijevanja ili znanja (ἐπιστήμη) i aktivnost (ἐνέργεια) koja se, što je više moguće, približava božanskom".[21] Ovo, u stvari, nije

[15] DN IV. 7, 704 A.

[16] Ibid.

[17] Egzemplarni uzrok je novoplatonički „dodatak" na četiri standardna Aristotelova uzroka. Up. Plotin, *Eneade*, V. 8.8: „Zato i Platon, želeći da to naznači nečim što je za nas najjasnije, čini da tvorac (sveta) prihvata svoje delo, u nameri da time ukaže na divnu lepotu prauzora i ideja; naime, kad se neko zadivi pred nečim što je stvoreno na osnovu drugog, njegovo divljenje je usmereno ka onom po čemu je stvoreno to čemu se divi."

[18] DN V. 10, 825 B.

[19] DN V. 8, 824 C.

[20] Eric D. Perl, *Theophany: The Neoplatonic Philosophy of Dionysius the Areopagite*, SUNY Press, Albany, NY, 2007, p. 44, p. 125 n. 26.

[21] CH III. 1, 164 D.

samo definicija jerarhija — to je rekapitulacija cjelokupne Dionisijeve koncepcije svijeta: poredak, znanje, aktivnost su njegove glavne karakteristike, a vrhovni cilj približavanje Bogu, odnosno zadobijanje sličnosti i jedinstva s njim. Stoga je Bog vrhovna glava hijerarhijskog razumijevanja i aktivnosti, dok članovi jerarhije postaju njegove slike, tj. likovi, stalno zagledani u Božiju ljepotu (θειοτάτην εὐπρέπειαν).[22] Jerarhija se tako upodobljava Bogu i vodi podražavanju Boga, a njena prva i glavna posvećenost je prema ljepoti koja je prosti i dobri izvor savršenosti.[23] Zasigurno Dionisije nije sasvim slučajno odabrao da, od svih imena Božijih, stavi ljepotu na prvo mjesto i postavi pojam jerarhije u sferu estetskog. Jerarhija kao znanje znači svjetlost koja dolazi od Ljepote, a jerarhija kao aktivnost znači prosvjetljenje različitih redova jerarhije u harmoniji s arhetipom, što je ništa drugo do ljepota i božanska ljupkost (εὐπρέπεια).[24] Stoga Dionisije kaže:

> Onaj ko govori o jerarhiji, taj ukazuje na svete ustanove, na obraz božanstvene krasote (εἰκόνα τῆς θεαρχικῆς ὡραιότητος); jer, savršenstvo svakoga ko pripada jerarhiji sastoji se u tome da stremi, koliko je moguće, ka bogopodražavanju i, šta je važnije od svega, da postane zajedničar sa Bogom.[25]

Uzdizanje ka Bogu i kontemplacija jerarhije dešava se uz pomoć materijalnih stvari, koje su u skladu sa našom prirodom. Ova materijalna sredstva navođenja, da ih tako nazovemo, su takođe i sama lijepa, jer ona reflektuju skrivenu, nevidljivu ljepotu. Saznanje nebeskih, nevidljivih stvari moguće je jedino kroz vidljive slike i simbole:

> Jer, naš um drugačije ne može ushoditi ka visinama i sozercavanju nebeskih činova osim posredstvom njemu svojstvenih veštastvenih rukovodstava, tj. kroz prihvatanje vidljivih odraza u pokušaju da se objasne (pojme) nevidljive krasote, da se kroz svetlost materijalnih tvari izo-brazi neveštastveno ozarenje; jer sve ono šta je izloženo u hramovima predstavlja nasićenje umstvenog ispunjenja duha; sav poredak vidljivih krasota (ukrasa), postojano ukazuje na nebesa, (kao što) primanje evharistije (predstavlja) zajedničarenje sa Isusom. Da budemo još kraći: sve radnje koje prinadleže nebeskom, nama su (zbog prirode naše) predati kroz simbole.[26]

Materijalni obrazi, slike, predstavljaju dopust našoj nesavršenoj prirodi, koja drukčije ne može poznati nevidljivu ljepotu, te je

[22] CH III. 2, 165 A.
[23] CH III. 1, 164 D.
[24] Виктор В. Бычков, «На подступах к эстетическому сознанию автора *Ареопагитик*», *Вестник славянских культур*, knj. 17, br. 3, 2010, str. 16.
[25] CH III. 2, 165 B.
[26] CH I. 3, 121 D.

značajno istaći da Dionisijeva upotreba „obraza", odnosno „slike" ne implicira neku mračnu ili sjenovitu imitaciju ideala; naprotiv, slika ima ontološku vrijednost, jer u stvari otkriva ideal i označava njegovo realno prisustvo.[27] Stoga Dionisije nije zainteresovan za umjetničke aspekte slike ili njene estetske koncepcije *sensu stricto*, već je za njega svrha slika i simbola, odnosno estetskih objekata, anagogija, tj. uzdizanje, a ne umjetničko zadovoljstvo — korišćenje poetičnog jezika u Bibliji nije umjetnosti radi, već predstavlja dopust našoj prirodi i način uzdizanja koji je toj prirodi prikladan.[28] Svrha je otkrivanje skrivene ljepote, a ko uspije da tu ljepotu vidi, shvatiće da su te svete slike zaista tajanstvene, prikladne Bogu i ispunjene velikom bogoslovskom svjetlošću.[29] Za Areopagita, dakle, estetika ima ontološki i anagoški, a ne poetički, značaj.

Svi članovi jerarhije, dakle, učestvuju, sudjeluju u Bogu, pa samim tim sudjeluju i u Dobrom i Lijepom.[30] Anđeli, međutim, odnosno članovi nebeske jerarhije, žive na način koji prevazilazi druga živa bića, njihovo je znanje iznad razuma te je njihova želja za učestvovanjem u Dobrom i Lijepom iznad drugih postojećih bića.[31] Ovo i ne čudi s obzirom na to da se, u opisu jerarhija, anđeli nalaze bliže Bogu. Prvi red anđela (serafimi, heruvimi, prestoli) su najbliži Bogu te je njihova sličnost njemu nepomućena, oni su ispunjeni svjetlošću izvan svakog znanja, jer, bivajući čisti umovi, oni ne zajedničare s Bogom putem slika i simbola, već direktno učestvuju u božanskom znanju i božanskim vrlinama.[32] Njihova vizija usmjerena je ka prvobitnom zraku Božijem, a savršenstvo njihove aktivnosti stoji u noetičkoj kontemplaciji,[33] dok im je zadatak da taj božanski zrak prenose na niže činove koji takoreći kopiraju i imitiraju anđeosku ljepotu. Tako cjelokupni kosmos, sastavljen od nebeske i zemaljske jerarhije, predstavlja sliku božanske ljepote, što i sami kosmos čini harmoničnim i lijepim. Estetska vrijednost kosmosa naglašena je ne samo upotrebom izraza kao

---

27 Alexander Golitzin, *Et introibo ad altare Dei: The Mystagogy of Dionysius Areopagita with Special Reference to its Predecessors in Eastern Christian Tradition*, PIPM, Thessaloniki, 1994, p. 127.

28 Ep. IX. 1, 1105 C.

29 Up. Paul Rorem, *Pseudo-Dionysius: A Commentary on the Texts and an Introduction to Their Influence*, Oxford University Press, New York, 1993, p. 55 и Viktor Bychkov, *L'estetica bizantina: Problemi teorici*, Congedo, Bari, 1983, p. 147.

30 O božanskoj ljepoti kao i o Lijepom i Dobrom vidjeti: Filip Ivanovic, "The Eternally and Uniquely Beautiful: Dionysius the Areopagite's Understanding of the Divine Beauty", *International Journal of Philosophy and Theology*, Vol. 75, No. 3, 2014, pp. 188–204.

31 DN V. 3, 817 B.

32 CH VII. 2, 208 BC.

33 Up. Sara Klitenic-Wear and John M. Dillon, *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonist Tradition: Despoiling the Hellenes*, Ashgate, Aldershot, 2007, p. 127.

što su simetrija[34] ili harmonija,[35] već i kovanicama sa prefiksom εὐ–, koji Dionisije koristi u riječima kao što su εὐκοσμία (dobar kosmos), εὐταξία (dobar poredak) ili εὐμετρία (dobra mjera, uređenost).[36] Tako će Areopagit, govoreći o još jednom imenu Božijem, naime Pravdi, reći da, kao pravedan, Bog „raspoređuje odgovarajuću proporciju (εὐμετρίαν), ljepotu (κάλλος), poredak (εὐταξίαν), raspored (uređenje, διακόσμησιν), te odgovarajuće i pogodno mjesto i red (πάσας διανομὰς καὶ τάξεις)".[37] To znači da ljepota nije samo uzrok ljepote u bićima, već se također vezuje i za odnose među bićima, u smislu njihovog pravilnog i odgovarajućeg položaja u lijepom i harmoničnom poretku.

Kao slika nebeske jerarhije, tako i zemaljska jerarhija služi postizanju sličnosti s Bogom kroz prosvjetljenje, osavršenje i očišćenje. Članovi zemaljske jerarhije inspirisani su jedinstvenom čežnjom (erosom) za ljepotom, koja ih uzdiže i poništava razlike među njima.[38] Ljepota kao objekat erosa, i eros kao privlačeća sila koja vodi počelu jedinstva, svjedoči o tome da su jedinstvo, cjelovitost i privlačnost glavna obilježja ljepote, što implicira identitet, savršenstvo i sopstvo.[39] Jerarhijska aktivnost prenosi se sa viših na niže činove, te se jerarhija tako predstavlja kao harmoničan poredak po kome svaki član ima najveću mogućnost učestvovanja u dobru, ljepoti i mudrosti,[40] koje su u stvari izvor i uzrok harmonije koja postoji među jerarhijama — dobro, mudrost i ljepota stvaraju kako jerarhiju, kao poredak, tako i sva bića, kao članove tog poretka. Stoga su sva bića lijepa, kako individualno tako i kolektivno.

Jedna od funkcija crkvene jerarhije je obavljanje sakramenata, odnosno svetih tajni (krštenje, miropomazanje itd). Ne ulazeći u diskusiju pojedinačnih obreda,[41] recimo da sakramenti imaju veličan-

---

[34] Simetriju ne treba shvatiti kao identičnu ljepoti — ona je posljedica ljepote, njena karakteristika ili rezultat, a ne njen uzrok ili ekvivalent. Slično je i kod Plotina, up. John P. Anton, "Plotinus's Refutation of Beauty as Symmetry", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 23, No. 2, 1964, pp. 233–237.

[35] Simetrija i harmonija imaju kako estetsku tako i ontološku vrijednost — Fon Baltazar piše: "The apportionment of divine grace is not a matter of reward, but of symmetry and harmony between the giver and the receiver, whereby the being and nature of the receiver is always already grounded in the allotted grace, and God primarily crowns his own gift, while correct (symmetrical) human behaviour is taken up into this divinely established harmony secondarily and as a response to God's giving." (Hans Urs von Balthasar, *The Glory of the Lord: A Theological Aesthetics*, vol. II, T&T Clark, Edinburgh, 1984, p. 172)

[36] Npr. CH VIII. 1, 240 AB; CH VIII. 2, 241 C; CH X. 1, 273 A; René Roques, *L'univers dionysien*, Aubier, Paris, 1954, p. 57; Caroline C. Putnam, *Beauty in the Pseudo-Denis*, The Catholic University of America Press, Washington, 1960, p. 75.

[37] DN VIII. 7, 893 D-896 A.

[38] EH I. 1, 372 AB.

[39] Уп. DN IV. 7, 701 C-704 A.

[40] EH I. 2, 373 A.

[41] O Dionisijevom tumačenju pojedinih obreda, vidjeti: Filip Ivanovic, "The Ecclesiology of Dionysius the Areopagite", *International Journal for the Study of the Christian Church*, Vol. 11, No. 1, 2011, pp. 27–44.

stvenu i lijepu pojavu, ispod koje se nalazi skrivena ljepota — same svete tajne su slike te skrivene ljepote i sve u njima odraz je ljepote. Arhetipska ljepota smještena je u svetim obredima, koji su manifestacije nečega iznad naše realnosti — ta ljepota je otkrivenje neotkrivenog i predstavlja svetost svega profanog.[42]

Sva ova vidljiva materijalna ljepota predstavlja, kako rekosmo, dopust ljudskoj prirodi. Taj dopust proizlazi iz toga što ljudska bića nisu čisti intelekti, već su složena bića, sastavljena i od duše i od tijela. Imajući to u vidu, kakav je zapravo Dionisijev stav o materijalnosti? Prije svega, u tom kontekstu, intelekt ne treba razumijevati u savremenom smislu, već prije kao centar i sumu svih nižih funkcija, uključujući i diskurzivni razum ali i čulnu percepciju. Upravo će Dionisije reći da mi ne saznajemo samo kroz noetičku, umnu, percepciju već i kroz čula, jer, kako on sam kaže, „čulna opažanja su također odjeci mudrosti".[43] U stvari, po Areopagitu mi ne saznajemo Boga odvojeno od naših čula, već upravo kroz njih.[44] Ako je, naime, Bog stvoritelj svega, a Bog je ljepota, onda je ljepota uzrok tvari, materijalnosti. I tijelo zavisi od ljepote, jer, po Dionisijevim riječima, „ako bi ljepota, forma i poredak mogli biti potpuno uništeni, onda i samo tijelo bi nestalo".[45] Ovakav stav protivan je klasičnom platonovskom poimanju tijela kao kaveza duše, kao i novoplatonovskom, naime Plotinovom, razumijevanju tvari kao principa i uzroka zla u duši.[46] Areopagitov pozitivan stav prema tvari i prema tijelu kao odrazu božanske ljepote vodi i razumijevanju cijeloga svijeta kao obilježenog ljepotom. Tri naprijed pomenuta atributa, ljepota, forma, poredak, zajedno sa još tri, naime harmonija, prijateljstvo i zajedničarenje,[47] opisuju mudro stvoreni kosmos i sve stvari u njemu.

Koliko god ovakva koncepcija estetike djelovala intelektualistički, njen se odjek ipak nije zadržao na filosofsko-teološkom planu, već se određeni njeni odjeci prepoznaju i u slikarstvu, uglavnom ikonopisu i freskopisu, kao i u arhitekturi. Čuveni ikonoboračkи spor u Vizantiji, koji je s prekidima trajao cijeli vijek i s vremena na vrijeme poprimao obrise građanskoga rata, riješen je pobjedom poštovalaca ikona ne samo zbog konačne carske naklonosti, već i zbog superiornosti teorijske argumentacije, čiji značajan aspekt čini upravo Dionisijeva

---

[42] Balthasar, *op. cit*, 166.

[43] DN VII. 2, 868 BC.

[44] Posebno o ovome vidjeti: Alexander Golitzin, "'On the Other Hand': A Response to Fr Paul Wesche's Recent Article on Dionysius in *St Vladimir's Theological Quarterly,* Vol. 33, No. 1", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 34, 1990, pp. 305–329.

[45] DN IV. 27, 728 D.

[46] Up. Plotin, *Eneade*, I. 6.2, I. 6.8. и V. 8.8. O Proklovom suprotnom stavu vidjeti: Jan Opsomer, "Proclus vs Plotinus on Matter", *Phronesis: A Journal of Ancient Philosophy*, Vol. 46, No. 2, 2001, pp. 154–188.

[47] DN IV. 7, 704 A.

estetika.[48] Glavni eksponenti ikonofilske struje, naime Patrijarh Nikifor, Jovan Damaskin i Teodor Studit oslanjaju se na Areopagitov autoritet, bilo implicitno bilo eksplicitno. Odluke Vaseljenskog sabora u Nikeji (787. godine), kojim je uspostavljeno poštovanje ikona, dva puta se pozivaju na Dionisija — prvi put osuđujući ikonoborce što se nisu upoznali s djelima Dionisija Areopagita koji je, zajedno sa drugim svetim ocima, čuvao predanja netaknutim, a drugi put citirajući dio iz *Božanskih imena* u kojem se govori da efekti ostavljaju otiske koji sliče uzrocima, ali da su uzroci ipak daleko superiorniji od tih otisaka.[49] Na isti način ikonofili su branili ikone govoreći da slikanje Hrista ili Bogorodice ili svetaca ne znači predstavljanje njihove nad-materijalne prirode, već da su te slike, baš kao što bi i Dionisije rekao, vidljivi znaci nevidljivih originala, podsjećanja, pedagoška i anagoška sredstva koja pozivaju da se ide dalje i iznad pukih predstava.[50]

Pojam jerarhije, koji je upravo Dionisije skovao, i najdetaljnije razradio čitavu strukturu kosmosa kroz nebeski i crkveni/zemaljski poredak, nešto je što se može vidjeti skoro u svakoj crkvi od srednjeg vijeka do danas. To je naročito vidljivo u arhitekturi pravoslavnih crkava, gdje se u unutrašnjosti centralne kupole nalazi Hristos Pantokrator (Svedržitelj), kao izvor i glava svake jerarhije, okružen činovima anđela nebeske jerarhije.[51]

Nažalost, u srednjevjekovnom slikarstvu i arhitekturi na istoku mi skoro da i nemamo teorijske spise koji bi opisivali poetiku neimara, tako da ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li su oni zaista bili upoznati sa djelima Dionisija Areopagita i njegovim opisima jerarhije ili su možda ti opisi bili neka vrsta opšteg znanja među učenijim ljudima, pa su graditelji i freskopisci oslikavali jerarhije na osnovu tog znanja a ne na osnovu direktne veze s Dionisijevim spisima. S druge strane, na Zapadu imamo jednoga Opata Sužera, povezanog sa čuvenom gotskom katedralom Sen Deni iz 1144. godine, koji svjedoči o inspirisanosti Dionisijevim djelima. Ova veza proizlazi iz tada pogrešnog shvatanja da su Dionisije i Deni, legendarni galski episkop, jedna te iste osoba. U svom djelu *De Administratione*, Sužer opisuje svoje namjere u formiranju gotskoga stila: „Svijetlo je ono što je upareno sa svijetlim, a svijetlo je plemenito zdanje koje se ispunjava novom svjetlošću".[52] Jasno je da Sužer ovdje misli na Dio-

---

[48] Detaljno o Dionisijevom uticaju na ikonoboračkі spor vidjeti: Filip Ivanovic, *Symbol and Icon: Dionysius the Areopagite and the Iconoclastic Crisis*, Pickwick, Eugene, OR, 2010.

[49] Mansi XIII, 212 A, 253 E.

[50] Филип Ивановић, „Визуелни аспект обожења по Дионисију Ареопагиту", *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша*, br. 67, 2010, str. 50–52.

[51] Jelena Bogdanovic, "Rethinking the Dionysian Legacy in Medieval Architecture: East and West", in: F. Ivanovic (ed.), *Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011, pp. 119–124.

[52] Erwin Panofsky, *Abbot Suger on the Abbey Church of St Denis and its Art Treasures*, Princeton University Press, Princeton, 1979, p. 51.

nisijevu metafiziku svjetla, a koju su graditelji gotskog stila pokušali da materijalizuju kroz visinu i osvijetljenost (veliki prozori, vitraži, raznobojna svjetlost), koja se često naziva *lux continua*, a postiže se kontrolom uslova, kvaliteta i distribucije svjetlosti.[53]

Sličan primjer je čuvena katedrala u Šartru (prva polovina XIII vijeka), koja ima vjerovatno preko 140 prozora, kroz koje dolazi svjetlost, ali ima i po troje vrata sa tri strane, zapadne, sjeverne i južne, što izuzetno podsjeća na broj i raspored Dionisijevih jerarhija — tri reda sa po tri čina. Iznad svakih vrata nalaze se reljefi koji prikazuju određene scene, a neodoljivo podsjećaju na jerarhije — jedan od reljefa jasno prikazuje Hrista na tronu i jerarhiju anđela oko njega, što opet ukazuje na Dionisijev uticaj.[54]

Dakle, iz ovih nekoliko primjera vidimo koliko su bar tri Dionisijeva koncepta, naime ljepota kao svjetlost, jerarhija i slika kao vidljivi znak nevidljive ljepote, uticali na razvoj umjetnosti srednjega vijeka, kako na Istoku tako i na Zapadu. Cjelokupni enterijer istočno-pravoslavnih crkava, na primjer, eksplikuje Dionisijevu ideju materijalnih ključeva za vrata nevidljivoga svijeta. Kao što i Džerviz Metju, jedan od rijetkih proučavalaca vizantijske estetike, kaže, „ono najvitalnije u vizantijskoj umjetnosti nastalo je kroz napor da se razumije i prenese neki skriveni smisao".[55] Odista, ideja transcendentne ljepote koja se ipak manifestuje i u ovom svijetu dala je zamaha svim vizantijskim estetskim poduhvatima koji svjedoče naglašenu transcendenciju u svim aspektima umjetnosti i kulture. Materijalna veličanstvenost i sjaj, naročito u crkvi, služili su za cirkulaciju mističkih ideja i za estetsko predstavljanje puta ka Bogu[56] — stoga nije ni čudo što se vizantijska umjetnost često karakteriše kroz prilično paradoksalnu sintagmu „materijalni misticizam", koji kao da lebdi između dva svijeta, umnog i čulnog, nebeskog i zemaljskog.

Rezimirajući diskusiju, istaknimo to da Dionisije nije zaokupljen poetičkom ili umjetničkom koncepcijom ljepote, već se fokus njegovoga interesovanja nalazi na apsolutnoj ljepoti, ljepoti po sebi. Takva ljepota može se prikladno pripisati jedino Bogu, koji jeste transcendentna ljepota i izvor ljepote svih čulnih i umnih bića. Pošto sve stvari teže da se vrate svom počelu i uzroku, to ljepota kao božansko ime označava privlačeću silu kojom Bog privlači sva stvorenja ka sebi. Bog kao ljepota, dakle, prikazuje se kao izvor ljepote bića, kraj i cilj njihovog kretanja i objekat njihove erotske čežnje. Na nivou tvari, sve stvari su lijepe u proporciji sa njihovim učestvovanjem u apsolutnoj ljepoti. Kako je stvoren po lijepoj slici Božijoj, čovjek reflektuje ljepotu kao složeno biće, i dušom i tijelom, što navodi Dionisija da

---

[53] Laurence J. James, "Pseudo-Dionysius' Metaphysics of Darkness and Chartres", *Essays in Medieval Studies*, Vol. 2, 1985, p. 188.

[54] Ibid.

[55] Gervase Mathew, *Byzantine Aesthetics*, Harper & Row, New York, 1971, p. 39.

[56] Wladislaw Tatarkiewicz, *Medieval Aesthetics*, Continuum, London, 2006, p. 36.

usvoji pozitivno viđenje tijela i materije. Konačno, učestvovana ljepota reflektuje se ne samo na živa bića, već i na cjelokupni kosmos, koji obuhvata anđeoske i zemaljske jerarhije, a čije su glavne karakteristike dobar poredak, prikladan raspored, simetrija i pravilna dispozicija. Svi ovi atributi su u stvari ono što Dionisije smatra glavnim odlikama ljepote. Na taj način on razvija estetsku ontologiju i kosmologiju koja se ogleda ne samo u Bogu ili u pojedinačnim stvorenjima, već i u odnosu Boga i tvari, te u odnosu bića među sobom. Razumijevanje takve ljepote podstiče kontemplativne, ali i etičke aktivnosti koje doprinose prepoznavanju Boga kao uzroka sve ljepote i navode stvorenja da idu izvan pukih pojavnosti kako bi bila uzdignuta do neizrecivog Boga kao početka i kraja svega. Ovo visoko estetizovano razumijevanje Boga, svijeta i čovjeka, naglašava ideju da je i tvorevina odista lijepa, ali i da je samo zračak i nagovještaj neke više, transcendentne ljepote, ljepote koja je apsolutna u nebeskom svijetu koji je čovjekova istinska otadžbina. Sam Dionisije posvjedočiće ovom optimizmu svojim riječima „Καὶ οὐκ ἔστι τι τῶν ὄντων, ὃ μὴ μετέχει τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ",[57] odnosno „Ne postoji ništa što ne učestvuje u Dobrom i Lijepom".

Literatura

Izvori:

Dionysius Areopagita, *Corpus Dionysiacum*, 2 vols, Ed. Beate Regina Suchla, Günter Heil & Adolf M. Ritter, De Gruyter, Berlin, 1990–1991.

Pseudo-Dionysius, *The Complete Works*, Transl. Colm Luibheid, Paulist Press, New York, 1987.

Mansi, J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 53 vols, Welter, Paris, 1901–1927.

Plato, *The Symposium of Plato*, Ed. R. G. Bury, Heffer and Sons, Cambridge, 1909.

Platon, *Gozba ili O ljubavi*, preveo Miloš N. Đurić, Rad, Beograd, 1964.

Plotin, *Ennéades*, Texte établi et traduit par Emile Bréhier, Collection Budé, Paris, 1924–1938.

Plotinus, *The Six Enneads*, Transl. Stephen MacKenna, Encyclopædia Britannica, Chicago, 1952.

Plotin, *Eneade I–VI*, preveo Slobodan Blagojević, Književne novine, Beograd, 1984.

Studije:

Anton, John P., "Plotinus's Refutation of Beauty as Symmetry", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 23, No. 2, 1964.

Balthasar, Hans Urs von, *The Glory of the Lord: A Theological Aesthetics*, vol. II, T&T Clark, Edinburgh, 1984.

Bogdanovic, Jelena, "Rethinking the Dionysian Legacy in Medieval Architecture: East and West", in: F. Ivanovic (ed.),

[57] DN IV. 7, 704 B.

Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2011.
Bychkov, Viktor, *L'estetica bizantina: Problemi teorici*, Congedo, Bari, 1983.
Бычков, Виктор В., «На подступах к эстетическому сознанию автора *Ареопагитик*", *Вестник славянских культур*, knj. 17, br. 3, 2010.
Golitzin, Alexander, "'On the Other Hand': A Response to Fr Paul Wesche's Recent Article on Dionysius in *St. Vladimir's Theological Quarterly,* Vol. 33, No. 1", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 34, 1990, pp. 305–329.
Golitzin, Alexander, *Et introibo ad altare Dei: The Mystagogy of Dionysius Areopagita with Special Reference to its Predecessors in Eastern Christian Tradition*, PIPM, Thessaloniki, 1994.
Hathaway, Ronald F., *Hierarchy and the Definition of Order in the "Letters" of Pseudo-Dionysius: A Study in the Form and Meaning of the Pseudo-Dionysian Writings*, Nijhoff, The Hague, 1969.
Hausherr, Irénée, "Doutes au sujet du 'Divin Denys'", *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 2, 1936.
Hornus, Jean-Michel, "Quelques réflexions à propos du Pseudo-Denys l'Aréopagite et de la mystique chrétienne en général", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, Vol. 27, 1947.
Hyland, Drew A., *Plato and the Question of Beauty*, Indiana University Press, Bloomington, 2008.
Ivanovic, Filip, *Symbol and Icon: Dionysius the Areopagite and the Iconoclastic Crisis*, Pickwick, Eugene, OR, 2010.
Ivanović, Filip, „Vizuelni aspekt oboženja po Dionisiju Areopagitu", *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 67, 2010.
Ivanovic, Filip, "The Ecclesiology of Dionysius the Areopagite", *International Journal for the Study of the Christian Church*, Vol. 11, No. 1, 2011.
Ivanovic, Filip, "The Eternally and Uniquely Beautiful: Dionysius the Areopagite's Understanding of the Divine Beauty", *International Journal of Philosophy and Theology*, Vol. 75, No. 3, 2014.
James, Laurence J., "Pseudo-Dionysius' Metaphysics of Darkness and Chartres", *Essays in Medieval Studies*, Vol. 2, 1985.
Klitenic-Wear, Sara and Dillon, John M., *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonist Tradition: Despoiling the Hellenes*, Ashgate, Aldershot, 2007.
Knežević, Mikonja, "'Ἀυτήκοος γεγονὼς τῆς τῶν ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ φωνῆς': Autoritet Dionisija Pseudo-Areopagita u spisu *O božanskim jedinstvima i razlikovanjima* Grigorija Palame", *Crkvene studije*, br. 8, 2011.
Koch, Hugo, "Proklos als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagita in der Lehre vom Bösen", *Philologus*, Vol. 54, 1895.
Mathew, Gervase, *Byzantine Aesthetics*, Harper & Row, New York, 1971.
Mazzucchi, Carlo Maria, "Damascio, autore del *Corpus Dionysiacum*, e il dialogo Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης", *Aevum*, Vol. 80, 2006.
Müller, Herman Friedrich, *Dionysios*, *Proklos*, *Plotinos: ein historischer Beitrag zur neuplatonischen Philosophie*, Aschendorff, Münster, 1918.
Opsomer, Jan, "Proclus vs Plotinus on Matter", *Phronesis: A Journal of Ancient Philosophy*, Vol. 46, No. 2, 2001.
Panofsky, Erwin, *Abbot Suger on the Abbey Church of St Denis and its Art Treasures*, Princeton University Press, Princeton, 1979.
Perl, Eric D., "Hierarchy and Participation in Dionysius the Areopagite and Greek Neoplatonism", *American Catholic Philosophical Quarterly*, Vol. 68, No. 1, 1994.
Perl, Eric D., *Theophany: The Neoplatonic Philosophy of Dionysius the Areopagite*, SUNY Press, Albany, NY, 2007.

Putnam, Caroline C., *Beauty in the Pseudo-Denis*, The Catholic University of America Press, Washington, 1960.
Roques, René, *L'univers dionysien*, Aubier, Paris, 1954.
Rorem, Paul, *Pseudo-Dionysius: A Commentary on the Texts and an Introduction to Their Influence*, Oxford University Press, New York, 1993.
Stang, Charles M., *Apophasis and Pseudonymity in Dionysius the Areopagite: "No Longer I"*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
Stiglmayr, Josef, "Der Neuplatoniker Proklos als Vorlage des sog. Dionysius Areopagita in der Lehre von Übel", *Historisches Jahrbuch*, Vol. 16, 1895.
Tatarkiewicz, Wladislaw, *Medieval Aesthetics*, Continuum, London, 2006.

Filip Ivanović

The Invisible Beauty and its Visible Manifestations: The Aesthetics of Dionysius the Areopagite

This article deals with the aesthetics of Dionysius the Pseudo-Areopagite, a mysterious early Christian author, whose writings show a combination of Christian and philosophical, especially Neoplatonic, influences. Dionysius' main preoccupation is absolute and true beauty seen as the beauty which is in itself and by itself always beautiful, and which is the cause of all beauty in the world. The beauty of the world, therefore, is a manifestation of the invisible divine beauty, and such aesthetics did not find its place in the philosophical and theological tradition only, but also in medieval architecture and iconography.

Key words: Dionysius the Areopagite, beauty, aesthetics, Neoplatonism, Christianity

Predrag Zenović*

UDK 316.723:32.15

The Normative Flaws of Liberal Culturalism**

This paper examines normative issues of liberal culturalism. It starts with a premise that, though it offers a good critique of national states, liberal culturalism still leaves some salient questions unanswered. Following the structure of the vast majority of liberal culturalism theories, the author divides these normative flaws into three categories: methodological, epistemological and practical. Methodological flaws deal with problems of definition as well as with primacy between methodological individualism and collectivism. Epistemological flaws lie in the way that liberal culturalism understands culture by essentialising it, reducing political to cultural, construing "absolute identities" etc. In the last part, the author focuses on practical shortcomings that stem from normative positions of liberal culturalism.

Key words: liberal culturalism, multiculturalism, absolute identities, minorities, community, recognition, nationalism

1. Introduction

The main argument of this chapter is that liberal concept of multiculturalism — sometimes named cultural or national liberalism, or liberal culturalism[1], although with unquestionably correct diagnoses of the normative issues within contemporary societies, offers no adequate normative and political answers to burning issues of minorities within plural societies. In three decades of academic presence, the theorists of multiculturalism developed a great debate and raised various relevant questions[2]. During this

* The author is currently a teaching assistant at the University of Donja Gorica, Humanistic Studies. predrag. zenovic@udg.edu.me

** This paper is a chapter of the thesis entitled *Constitutional patriotism as a form of the EU citizenship — recognizing minorities*, publically defended at LUISS University in Rome on 8 March followed by a public seminar organized at University of Geneva, on 8 May 2017.

1 Multiculturalism is an essentially contested concept (W. B. Gallie), probably like most of the notions in political theory. Here, I use Kymlicka's general term *liberal culturalism*, which in his view includes both liberal multiculturalism and liberal nationalism. I find this term adequate for it puts the stress on the notion of culture. It corresponds to the main line of critique of these theories that I elaborate in this chapter. See: Will Kymlicka, *Politics in the vernacular: nationalism, multiculturalism, and citizenship* (Oxford, UK: Oxford University Press, 2001), p. 41.

2 I will particularly, but not exclusively, focus on these works: Kymlicka, Will. *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon

significant time of its presence in academic debates, this body of literature has brought up numerous salient issues concerning minorities. Nevertheless, in my view, it failed to give appropriate normative reflections and solutions.

The normative issues within multicultural theories are numerous and due to their theoretical nature and implications, I subsume those under three main categories: *methodological, epistemological and practical*. At the outset of this examination, two disclaimers are necessary. First, the division is purely analytical since the issues in question are highly intertwined. This means that methodological aspects might have impact on epistemological ones and vice versa, both leading to problems in practical sphere. These titles, this is the second disclaimer, can be somewhat misleading. Even though methodological and epistemological as categories sound as possessing pure theoretical significance, it is important to underline that all these subgroups and issues, analysed here, have or might have an evident normative character. In other words, cluster names have analytical purpose and should only indicate the segment of the theory in which these issues emerge, without blurring their normative nature.

There is a structural reason for congregating these concerns in such a manner. This division follows the common structure in which multicultural theories are organised and elaborated: they start with definition of the main categories (*methodology and definitions*), and after the elaboration of the theory that explains social phenomena (*epistemological*), they end up with proposals of concrete policies (*practical*). Therefore, it is methodologically (analytically) justified to look up for the normative flaws of these theories in each part of these theories.

2. Methodological issues — defining key notions and causal mechanisms

2.1. Definition of minorities

The first methodological question, with its crucial significance for the implication of the whole theory, is who is *minority*? Minority *vs.* majority dichotomy might appear more complex then it seems at first look. The dominant view among multiculturalists is that either only ethno-cultural minorities should be taken into normative consideration or that these should take precedence over other minorities. Furthermore, the argumentation of recognition and multicultural theorists in favor of the protection of minority rights is

Press, 1995.; Kymlicka, Will. *Politics in the vernacular: nationalism, multiculturalism, and citizenship*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2001.; Parekh, Bhikhu C. *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.

for some reason reserved only for national, more specifically — ethno-cultural minorities. Other minorities come into focus only as a way to discuss internal minorities issue or to stress certain sub-cultural perspective, be it feminist, queer or other.

This methodological issue probably stems out from the way in which multiculturalists perceive culture –as an unquestionable and principal value. Both sorts of theories, those that give culture inherent value (*per se*, like e. g. Taylor) and those that consider it as an instrumental mean to achieving some other values (e. g. autonomy, like Kymlicka) give primacy to one category of identity on which the definition of minority/minorities is dependent on. However, I see no acceptable argument for this kind of normative differentiation among minorities. If we accept that different identity groups cohabit in contemporary plural societies and that their need for recognition and acknowledgment of their specific worldviews needs to be valorized and respected, then leaving some groups aside makes little sense. It is obvious that different minorities have different social status in different societies but the complexity of political reality will not disappear just because we have chosen to offer a normative safeguard to one or few specific types of minorities. The forms of misrecognition are usually reflection of overall cultural context in which political and legal system are just a constitutive part. Constitutional identities of citizens, political subject of a polity are a sort of petrified experiences of their cultural and political interactions. Thus, it is important to contextualize the problems of misrecognition and injustice, in their relative significance. Nevertheless, a general theory of citizenship should not give *ex ante* superiority to any type of minorities. Undoubtedly, due to their different features and forms, different minorities will need different sets of laws, different set of policies and probably different constitutional reference. In other words, it is acceptable to treat different minority issues separately once we apply a concrete policy. This fact, however, should not prevent us from treating minorities equally on the normative, theoretical level, especially if not doing so might have unacceptable normative implications.

Deciding upon *the key word* in multicultural theory*, i. e.* the most important feature of a certain group or a defining value, upon which it builds up argumentation, has a strong normative impact. By stressing one or few dimensions of group's distinctiveness, we actually determine which groups will fall under the notion of minority: identity, culture, autonomy, authenticity, the need for recognition etc. If we take culture as a *differentia specifica* it will automatically cancel out all the groups like LGBT population or the whole population of women that, clearly, do not create a distinct culture. It might also exclude individual (im)migrants in host societies uprooted from their own cultures. The stress on autonomy leads us to a more liberal solution, but still, it would depend on the specific notion of autonomy that one might use: moral, political or personal.

However, this undifferentiated approach to the issue of minorities can be identified in some, broadly defined, multiculturalism theories. Charles Taylor, in his politics of recognition, identifies recognition and authenticity of life as important social need of individuals as well as of different cultural groups:

> The importance of recognition is now universally acknowledged in one form or another; on an intimate plane, we are all aware of how identity can be formed or malformed through the course of our contact with significant others. On the social plane, we have a continuing politics of equal recognition. Both planes have been shaped by the growing ideal of authenticity, and recognition plays an essential role in the culture that has arisen around this ideal.[3]

The theory of recognition is a thought-provoking perspective, for it leads us to the center of empirical multicultural dialectics: in the sphere in which certain groups recognize each other on the equal standing. The relational character of the recognition process that takes place in various spheres of human flourishing, in my view, argues for a normatively comprehensive concept of minorities. We should define minorities in a way to avoid simplifications and reductions that usually stem out from the need of political theorists to offer concrete policy solutions.

It is highly questionable whether such an approach makes sense, especially taking into account the diversity of contexts and relations into which minorities are intertwined. For a theory that wants to give a comprehensive answer to the minority issue this is wrong and unacceptable on both practical and normative level. The question who will be self-understood and/or be seen by other groups as a minority depends on the dominant majoritarian cultural discourses. Therefore, minorities and their perspectives differ significantly across societies. This, however, does not mean that we should leave the question unanswered. We should rather see what the importance of identity *en general* is and what place it should take in the realm of political philosophy. In other words, it is an endeavor of putting individuals with all their multilayered identities and loyalties, and the whole spectrum of different faiths, beliefs and philosophies into a citizenship puzzle. The idea is to determine the concept of equality in citizenship theory and then proceed to political mechanisms that give sense to that equality. These mechanisms, which is quite self-evident, will differ among themselves and should be defined on a case-to-case basis.

---

[3] Charles Taylor, "The politics of recognition, "In *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1994), 36

One cannot reduce identity to its objective side. The perception of the others and self-perception both by individuals and groups is the arcane domain of contemporary intercultural and interpersonal relations. Identities can be inclusive and exclusive, harmonic and conflicting, static and variable. The general theory that takes into account minorities should account for the relativity and changeability entangled with the issue and offer a comprehensive normative theory of minorities. Instead of proposing static and reductionist solutions that petrify identities, we might opt for a more ample approach and a more nuanced interpretation of the notion of identity.

In the theory I was particularly interested in, Will Kymlicka limits his argumentation to national minorities, as 'distinct and potentially self-governing societies incorporated into larger a state' and ethnic groups, 'immigrants, who have left their national community to enter another society.[4] Kymlicka, however, concedes that there is a third group of what he calls 'new social movements' associations and movements that consists of LGBT population, women, the poor, persons with handicap etc. which, in his view, relate to the first two groups in many ways. Nevertheless, by stressing one form of identity and giving it primacy, these different claims are already put in the hierarchical order, with unequal normative significance.

For Birkhu Parek, an advocate of a different multiculturalism theory, there are three kinds of diversity: subcultural, perspectival and communal. Subcultural diversity is the one that stems from different ways of life among the members that share a broadly common culture. Perspectival diversity relates to ways in which some members of the society contest the dominant culture and ask for its reconstitution. Finally, communal diversity is sustained by the existence of communities with different systems of beliefs and practices.[5] Multiculturalism in his view refers to the society which has any of the three kinds of diversities but the third one that includes communities 'has on balance the most to be said for'. In my view, Parekh looks at the problem by analyzing the western societies in the present, the ones where the edge of conflicts and misunderstanding is dominantly between ethno-cultural groups. After the decades of fight for the recognition of gays, alternative groups etc. that Parekh puts in the first group as well as women or liberals that he puts in the second, it might seem that normative and epistemological gap between these minority groups and the corresponding majoritarian community with its discourse is reconciled. The gaps between heterosexual majority *and* LGBT, petty bourgeois majority *and*. alternative groups, or simply patriarchal societies *and* women seems to be resolved through political and legal mechanisms of Western

[4] Will Kymlicka, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights* (Oxford: Clarendon Press, 1995), p. 19.

[5] Bhikhu C. Parekh, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000), p. 3.

democracies. It is true to some extent, since all of these groups gained relatively full legal recognition within Western societies, in the set of rights and *de facto* empowerment through the various forms of public discourse. However, a full recognition of these groups has not been achieved yet. Consequently, the on-going struggle for affirmation still makes sense — the lack of women in politics or the issues related to the same sex marriages legislation (the debate recently raised in France) could serve us as an *ad hoc* empirical confirmation that these groups, seen from their perspective, still do not enjoy the citizenship equality, even in the most prominent democracies. Nor does it mean that in other, less liberal and democratic societies, with lower standard of civil political and minority rights, this differentiation among communities makes sense. In certain societies the dominant culture with a patriarchal, traditional discourse can be equally shared by all ethnic groups and yet represent an oppressive matrix for some of the abovementioned groups.

It would be improper to claim that these minorities are identical in their political and social organization, political relevance, influence, and coherence of their membership. We could hardly imagine women mobilized in political groups and parties in the way the representatives of national minorities might be. The elements of identity that constitute these groups might not be adequate for a single-issue based political activism, but the issues connected with these identities are part of many political parties' programs.[6] Besides, there are certain rights like the right to self-determination, inherently group rights, which cannot be enjoyed individually. Thus, the territorial concentration of the group is sometimes condition *sine qua non* for the enjoyment of certain rights. However, when dealing with minority identity in the realm of constitutional framing of modern states do the contingent historical and geographical features always have to be central?

This, in my view, constitutes the starting point of the critique of multiculturalism. If multiculturalism was 'invented' as a way to address the inequalities among individuals belonging to different groups, it should not confine itself to the pure inter-group equality, forgetting the internal minorities and individuals. Multiculturalism should not be understood as onetime policy, but as a continuous exploration of the mutual recognition of the individuals and the groups within a complex plural society. The very fact that it deals with questionable and contested notions like recognition, equality, identity should make the authors in this field be more aware of the real politics implications of their theoretical findings. As Anne Phillips

[6] There are to my knowledge very few historical and contemporary cases of these social groups (perspectival and subcultural groups in Parekh's terms) making political parties, like Christable and Emmeline Pankhrust's Women's party in 1919, or LGBT party Ladlad, founded in 2003: http://www.ladladpartylist.blogspot.it/.

puts it: 'the future critics of multiculturalism would be more likely to dwell on the way policies defended in the name of all members of a disadvantaged cultural group end up favoring some over others, creating a new kind of injustice in the course of redressing an old.'[7] In other words, if plurality and tolerance, together with liberty, are the ground normative reasons advocated by multicultural theories, then the existing empirical plurality of the modern society must remain in its very focus.

To sum up, treating only ethno-cultural minorities separately and making case out of them exclusively on the normative level bears several serious shortcomings:

(a) Obviously, it does not allow for a general theory of minority rights. If the arguments of political theory do focus on *should* claims, and operate on a required level of abstraction, it is necessary that a theory dealing with minority issues should take in consideration *all* identity minorities.

(b) This exclusion of various identity minorities has no normative justification and is primarily based on ethno-cultural determinism, liberal nationalism and similar biased concepts and the corresponding arguments of territorial concentration, historical presence, national state etc., which, in these theories, often take precedence over normative arguments of equality and justice.

(c) This prevents us from understanding the complex dynamics of internal minorities' issues[8], which might be crucially important for a liberal perspective. Minority within a minority is still a minority. The focus that we take either as apologists of universal or vernacular language might change our perspective but the normative challenge how to correct unjust political arrangements[9] remains. Moreover, we are not allowed to quantify, compare minorities as in that way we just reiterate majoritarian arguments: the injustice done to a small group of dispersed immigrants in its essence is not different to the same or similar injustice done to the members of a numerous and territorially organized national minority. Again, the claims

---

[7] Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture* (Princeton: Princeton University Press, 2007), p. 12.

[8] v. Leslie Green, "Internal Minorities and Their Rights", in *Group Rights,* J. Baker (ed.), Toronto: University of Toronto Press, (1994): 101–117.

[9] Once the right of a self-determination of a group whose culture does not fit in the universalism of a certain political and legal is respected and it is granted autonomy or political independence we might still face with the problem of a new minority within a new political and legal context. This is similar to the problem of new minorities in the context of Kosovo that I have already mentioned. Besides, there is an issue more precisely defined as internal minority which relates to the issue of subaltern categories within cultures: women, children, old, homosexuals etc. What Kymlicka calls „internal restrictions" poses an important question when and under what conditions can state intervene in the tissue of cultural practices in the name of proclaimed universalism. At this stage of analysis, I shall confine to claiming that reductionism of minorities to ethnicity and nationality is simply not normatively acceptable.

of these different groups have a different weight taken in their historical complexity and encompassing positive legal arrangements as they are, but should not the scope of normative investigation go beyond that? It seems to me that this kind of theorizing of minorities, which consequently gives the advantage to the national minorities over immigrants, and to these two over other minorities, simply for the reason of leaving them out of the focus or by imposing general liberal ideals of autonomy, self-determination etc. goes contrary to the essence of *minority issue*. When treating minority issues, the majoritarian arguments of democracy (e. g. majority decides) are unacceptable: it cannot be persuasive reason for a coherent normative argumentation.

2.2. Individual or community — the issue of primacy

In the 'pre-multiculturalism' period, before the liberal interpretation of the pluralist societies, it was clear cut: liberals saw individual as a pivotal point of political thinking while communitarians in their writings privileged the notion of community[10]. Clearly, though the supremacy of individual or community was sharply determined, neither of these approaches did exclude the other entity entirely. This issue, associated with the *realism vs. nominalism* debate within philosophy and sociology, and the way it is approached, becomes crucial not only for a methodological purpose but also for its direct normative consequences.[11]

When liberal culturalist discuss minority issues, it is not always clear who is given the primacy: individual as a bearer of autonomy or the group as a source of choices, lifestyles and values. This has an impact on the coherence of the theory but also on its practical implications. These two approaches are apparently mutually exclusive, at least to the extent to which we try to translate them into a normative judgment.

If we give precedence to community then we remain with an issue of internal minorities in non-liberal cultures. On the other side, if we put the stress on individual we might be in the danger of imposing a dogmatic liberal view with little understanding for non-Western cultural models. So, both normative standpoints taken as exclusive are unsatisfactory: the relationship between the individual and

[10] However, as Mason explains the notion of community, especially its normative significance, communitarians have not adequately addressed who often had different even opposite views on this issue. See. Mason, Andrew. *Community, Solidarity, and Belonging Levels of Community and Their Normative Significance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 3

[11] In philosophy and logics, the origin of this debate with its peak in medieval scholastic concerning the universals, can be tracked back at least to Plato, who was a realist. In sociology, this debate focuses on the issue the existence of society — is it a separate entity with its own structure and dynamics or just a plain collection of individuals.

community varies and is dependent on certain set of cultural norms. This is to say that we cannot give *ex ante*, final and universal answer to this problem and give normative overweight to one perspective without becoming ideologically or culturally biased.

The view I find reasonable, having in mind the peculiar nature of minority issue, is to accept both individuals and groups as entitled to certain rights and duties within a common citizenship. Both of these entities entail different but equal normative value, and represent two forms in which human beings pursue the life goals: as free individuals and as members of various cultural, political, ethnical groups. There is no value-neutral approach to the question of primacy between individuals and cultural groups, since we all value them from our own moral perspective influenced by our uprising and the presence of collectivity in our lives. Therefore, the theory dealing with minority issue should dismiss this dilemma. Consequently, the state that tends to be neutral must consider both forms of political agency equal.

In the dialectical process of human development, individual might dedicate himself to an already formed concept of happiness dwelling in the sphere of his own communal or other's community life (as traditional Catholic or Muallaf, a newly converted Muslim) or one might simply choose to invent new life projects as an individual outside the communion. Any reduction to individual or deduction from concepts like group and community without taking in consideration the variety of human beings, cultural models and the interaction of the two would be inaccurate and simply improper. Only by embracing both perspectives of human flourishing as equally valuable and acceptable can we escape the dead ends of communitarian and liberal philosophy of the selfhood.

This question also touches upon the issue of internal minorities. Namely, it would be incoherent from the liberal point of view not to allow the individuals within the minorities to choose their *mode* of citizenship, be it collective or individualistic. This solution adequately corresponds to the reality of everyday political life where both individuals and groups or group representatives participate in the political process.

The answer is quite simple so far. Nevertheless, there must be an unambiguous legal demarcation of individual and collective enjoyment of the rights and citizenship, and these have to find their place in the basic constitutional consensus and the norms and principles that constitute it. It must be a legitimate constitutional power that will define and determine the scope of various entities (individual and group) within public and social life. Undoubtedly, these norms cannot be just the mere projection of a majoritarian will and must take in due consideration minority viewpoints.

3. Epistemological issues — understanding "the essence of culture"[12]

3.1. Essentialising culture

What comes to be problematic in the theories of multiculturalism is an essentialized concept (s) of culture. Put simply, we speak of essentialism when culture, as a dynamic and complex interaction of processes and structures, is perceived as static and homogenous. Instead of perceiving culture as a changing and adapting phenomenon that reacts actively to social reality, an essentialising approach rather focuses on elements that in its view represent the core of the culture, its "never changing essence".

Liberal culturalists stress the importance of 'the respect for cultural groups in instrumental terms—that is cultural groups are respected because doing so helps secure the liberal goal of individual autonomy'[13]. Kymlicka sees intercultural diversity as a contribution to the richness of people's lives that expands cultural recourses. For Parekh, culture refers to a historically inherited system of meaning and significance, it has no co-ordinating authority, and develops over time, with internal variations.[14] The communitarian perspective on culture is substantially different. Charles Taylor makes a stronger case for the inherent value of the culture and sees culture as an irreducibly social good. Independent of our individual instrumental use, cultures have inherent significance and value and as such should be protected by society.[15] The difference lies in the axiological status of the culture: while for the liberal culturalists the value of culture is instrumental and comes through the perspective of individual, Taylor's culture is a good *per se*. It is not a mere instrument of the individual goods' and '[i]t can't be distinguished from them as their merely contingent condition, something they could in principle exist without'[16].

Despite the obvious differences, liberal culturalist approach to the notion of culture significantly resembles its communitarian versions.

---

[12] The inverted commas in the title should indicate a simple epistemological fact: though cultures might have essence from the perspective of those who belong to them it does not mean that social scientists should give culture in scientific terms the same essence and meaning.

[13] Jeff Spinner — Halev, "Multiculturalism and its critics," in *The Oxford handbook of political theory,* ed. John S. Dryzek et al. (Oxford: Oxford University Press, 2006)*,* 547.

[14] Bhikhu Parekh, "Dialogues between cultures," in *Democracy, nationalism, and multiculturalism*. ed. Suárez, Ramón, and FerranColl, (London: Routledge, 2005), 13.

[15] See Charles Taylor, "Irreducibly Social Goods," in Taylor, C. *Philosophical Arguments* (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1995), 127–45.

[16] Charles Taylor, *Philosophical arguments*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), 137.

Perceived as a monolithically formed and homogenous bodies of values and worldviews from which the individual is supposed to autonomously choose and interpret her lifestyle, cultures do not communicate or exchange among each other and remain a sort of isolated systems of values and signs. Parekh defines this problem as 'culturalism', a view that argues that human beings are culturally defined, and 'share in common only the minimal species-derived properties from which nothing of moral and political significance could be deduced.'[17] This view ignores the differences within culture, it's internal and external dynamic, alterability and historicity.

There are several problems with this sort of approach to culture. First, though it considers culture a source for individual choices, it leaves little space for individually construed context of values and meanings. Culture in this way obtains moral superiority over individual since it contains the meanings and interpretations necessary for the individual to pursue a life worth living. The two-way interaction between an individual and culture is biased, and favors culture. It is not an individual who, together with other individuals, constructs cultural structure and its ethical paradigms, culture is the primary source of sense and values. There shall be no doubt: social constructivism is always a two ends process. In normative political theory, however, we should not give primacy to biased conceptualizations of culture[18]. Liberal cultures are more individualistic and progressive while some other theories might be collectivistic and traditional. Does it allow us to give normative primacy to culture and essentialise it? When it comes to strategic essentialism one should be equally skeptical. Although we might have strategies in theories and reasoning in reality these tend to be more than that: once we give cultures the utmost importance it would be hard to imagine that those profiting from such a normative perspective (cultural elites, empowered groups) would leave the acquired benefits once that the justice was done to their culture.

Secondly, this concept of culture obscures the whole range of differences within cultures. The culture is depicted as a homogenous and harmonic set of norms, beliefs and signs. Defined in this way, this 'abstract' culture is inert to internal conflicts and debates, what renders changes almost impossible.

Finally, it does not allow for natural change and dynamics of cultural processes that result from the intercultural influences. Even when not exposed to assimilation and oppression, cultures constantly change, adapting to social circumstances, inventing new functional but also axiological models. In my view, this empirical and normative complexity of the notion of culture must be taken into due consideration whatever theoretical framework we choose.

---

[17] Parekh, *Rethinking multiculturalism*, 10.

[18] v. e. g. Scheffler, 2007

3.2. Reducing political to cultural

The corollary of essentalizing culture is, using Habermasian terminology, a sort of *encroachment* or *colonization* of politics by the inherent functional, structural and aesthetic principles of culture. In other words, if we consider culture as an essentially distinct sphere of human self-understanding, then its norms and principles become legitimate rules of political life in general. By emphasizing culture as a tool for autonomous acting, as a framework that enables us to conceive and develop life choices, we give culture a superior position within social world of a human. Societal culture is in this understanding a self-referring system and source of all values, including political ones. If there is a dichotomy politics — culture, in this view, culture prevails as a primary structure. I will now briefly elaborate the theoretical, both legal and broadly political implications of favoring culture and its particular values and practices within social life.

One the one hand, if cultures we are part of have so indispensable role in our social and political life, then this consequently leads us to the need to preserve culture through the system of collective rights. Moreover, multiculturalism tends to protect cultures legally as inherently valuable phenomena of social life. As Habermas explains, 'one cannot think of' "preservation" of cultures in the same sense as most of us advocate the preservation of animals or other species. The reproduction of traditions and cultural forms is an achievement which "can be legally enabled, but by no means granted"[19]. If culture is defined as ethno-national idiosyncrasy of certain groups, it is impossible to think in terms of positive obligations of the state. Furthermore, it deprives the individuals from free enjoyment and continuous assessment of the value of that culture and destroys 'the very space for hermeneutical appropriation which provides the only way to maintain cultural forms'[20]. In this regard, Habermas is right when he indirectly argues for negatively formulated rights for the reproduction of certain cultural forms.

On the other hand, is the culture the only paradigm we should be led by in politics? Needless to say, cultural models and frames will influence the way we perceive politics and decide on ethical issues. Notwithstanding the importance of ethnicity as a sort of pre-political self-understanding, there is a whole range of issues in contemporary societies that stem out from common interests driven by rationality of contemporary global society. The complexity of life in modern polities implies a vast array of political, security, economical, ecological and other issues where the particular nature of the cultural membership does not really matter. It is simply wrong to define

---

[19] Jürgen Habermas — Address: "Multiculturalism and the Liberal State", Stanford Law Review, Vol. 47, No. 5 (May, 1995): 850.

[20] Ibid, 850.

and reduce politics to a dialogue among cultures or more precisely the set of legal obligations to be adopted by the majority in order to preserve minority's or minorities' existence. Politics is multi-layered, multi-level communication and interaction of different agents. Only by understanding the complexity of both culture and politics might we grasp these relations. Besides, politics as a virtue and practice of finding a compromise in thorny situations might be imperiled by this encroachment of culture. Cultures, understood in their complexity, can be so different among themselves; sometimes they have different, even opposite epistemological and axiological principles[21]. It might be extremely hard to reconcile such deep clashes in a political realm. The politics of contemporary diversified states confirms that it is necessary to find solutions for the peaceful and tolerant coexistence. It seems more realistic to look for a compromise in the parts of public life, where citizens express themselves in a more prudent way and accept the plurality as a condition for common life *sine qua non*[22], rather than in the immense realm of culture. Public and political sphere also constitutes a part of culture understood broadly, though in this sphere people are more inclined to intersubjective communication, dialogue, understanding of the otherness and toleration of the difference. It comes from a vivid and dynamic culture as *modus vivendi*, not from ahistorical ideal of self-referring cultural system.

Culture and politics, however, are not clear-cut spheres of human life, especially if culture is defined as to represent the totality of human life. Instead of conceptualizing culture as a monolith, as defined structures with dynamics independent of the surrounding, we might try to define culture in relation to politics. We might begin with a normatively decisive point. When does identity, be it cultural, linguistic, religious or other become relevant for political and legal policies to be thought through and implemented? In my view, it does so only when this identity has entered the realm of power politics, when it is used and abused in the political arena in order to give dominance or impose oppression to certain groups. Without this omnipresent 'momentum' interfering in the sphere of private, particular conceptions of the good, cultural values etc. would not be normatively justified. This might sound tautological, but the complexity of the biological, social and cultural essence of the human being is the imperative to be borne in mind when theorizing pluralism within political theory. Sexuality is a private matter of every individual, but once it is used as a reason for oppressing certain

[21] A persuasive vision of multiculturalism that is escaping from cultural essentialism can be found here: Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture* (Princeton: Princeton University Press, 2007)

[22] v. e. g. Quong, Jonathan. *Liberalism without Perfection*. Oxford: Oxford University Press, 2010. Oxford Scholarship Online, 2011. doi: 10.1093/acprof:oso/9780199594870.001.0001.

population and restricting their basic civil and political rights, then, through *pro et contra* arguments, it becomes politically relevant and enters public, political arena. It is the same with language or cultural rights: if the oppression of certain groups has the elements of discrimination or disables the group from exercising basic rights, it is not only a relativized question of culture any more, but a question of a significant public importance.

Finally, by emphasizing collective identity, not only do we protect the difference among various cultures as it is claimed, but we consequentially encourage the use of "culture argument" in some future political struggles. We should understand political processes and phenomena in their entirety and dynamics, the use and abuse of human rights claims including collective ones and their conflictual nature (collective vs, individual e. g.). The same is with culture. What was once instrumentally and strategically achieved to correct injustices of the time might in the long course of time re-essentialise its own grounds. Furthermore, religious autonomy rights e. g. that were meant to preserve vulnerability of the group might later cause other vulnerabilities to internal minorities within the group. Besides, the controversial use of the right claims often poses a threat to unity and intercultural understanding. Insisting on national minority rights in a community might impede the building of civic nation, or too liberal language rights might be an obstacle for a normal functioning of a community, just to name these two. That is why it is so crucial to determine the set of basic principles according to which one political community will be organized and make sure these are truly neutral. Without this minimum of constitutional standards, we might end up in a situation of perpetual conflict of culturally biased claims that would draw 'legitimacy' from the overall discourse of multicultural citizenship.

3.3. Constructing absolute identities

One of the essential flaws of multicultural theories is the idea of a monolithically and culturally defined identity. Broadly speaking, the notion of *collective* identity, understood as an idea that one shares values and practices with other members of a cultural group, is a pivotal point of multiculturalism. The idea that we need our culture as a source of values and life choices can be hardly argued against. Although some people might find their ethno cultural origin as a crucial dimension of their identity, it is disputable whether we could make a general case out of it. This problem is closely related to previously elaborated issue of essentialised culture. It is that inert and auto-referring culture, portrayed above, that now becomes the unique and only source of our moral decisions and acts. Once one defines culture in that manner, the next step is deducting this rigid and abstract concept to the members of communities as bearers of the assumed identity.

The philosophical, psychological, social and political, and many other identity dimensions and the discussions about them certainly go beyond the aim and scope of this project. Nevertheless, it does not mean that we can neglect their importance. Even if we confine ourselves to the political dimensions of identity and assume that in this sphere the cultural (national) identity prevails, we still reduce the concept of political and the whole sphere of class, ideological, party and other affiliations one might identify with. Perchance this reduction might appear as justifiable to a certain degree in deeply divided or culturally sensitive societies (Bosnia and Herzegovina, Belgium eg.) but it shows only a correlation, in complex historical and social circumstances, and not a causal mechanism that proves that culture is a dominant normative or explanatory variable in the life of a political community. In other words, cultural arguments do not provide us with answers to all important political issues in a political community. New social movements, for example, that arise in Bosnia and Herzegovina show that people's preoccupation are primarily pensions, social security and other issues mainly belonging to left political spectrum. Besides, the complex ethnically divided decision process often obstructs Bosnia[23]. Similarly, the recent issue of terrorism in Belgium shows that crucial political issues often go beyond ethnical and cultural divisions and might me impeded by pin ponging responsibility between linguistically divided levels of governing[24].

As Parekh notices, even though collective identities have their advantages, they have three important drawbacks. Firstly, collective identity tends to 'essentialise identity and impose on the relevant groups a unity of views and experiences they do not, and cannot, have'. 'Not all women, gay people, black people and Muslims', he continues, 'take the same view of their identity, or manifest it in the same way'. Nevertheless, the need to impose an official view of certain identity and 'dismiss dissenters' creates the omnipresent issue called 'the paradox of identity'[25]. Instead of being the sphere of free self-realization, identity becomes already tailored and imposed construct that is in severe contradiction with the plurality of forms and shapes in which one can express herself. Secondly, collective identity might create 'we-others' dichotomy and often breaks the society into 'exclusive, hostile and epistemologically closed groups'[26]. Finally, collective identity has a tendency to freeze or naturalize historically shaped identity. By giving importance to their acquired identities, as

[23] https://www.theguardian.com/global/2015/nov/10/bosnia-bitter-flawed-peace-deal-dayton-agreement-20-years-on

[24] https://www.washingtonpost.com/world/europe/a-terror-attack-exposed-belgiums-security-failings-europes-problem-is-far-bigger/2016/03/28/47be66acf39d-11e5-a2a3-d4e9697917d1_story.html

[25] Bhikhu C. Parekh, *A new politics of identity: political principles for an interdependent world* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 36.

[26] Ibid, 37.

the result of the marginalization that group faced through the history, the groups tend to stress and perpetuate their heteronomy[27]. If the aim of political theory is to find a solution for diverse societies and with respect to differences determine the realm of common values and principles, these disadvantages of collective identities should be taken seriously into account.

It is true that the second part of the twentieth century brought to life various forms of identity politics, articulated by the different social and cultural groups. The 'globalization era' accelerates these process and modern technologies seem to enhance the exchange of know how among civil society networks and activist putting the pressure on the monolith 'tower' of national state. In the same time, we have been witnessing the revival of the old identity paradigms, national movements in the case of post-Soviet and post-Yugoslav states for instance. Does this allow us to reduce politics to ethno-cultural clashes within societies and more importantly does it suffice to give ethno-cultural membership normative superiority when we deal with questions of justice and equality? In my view, the answer is no. Oppressing certain ways of life is equally wrong as imposing certain models of life as compulsory. This is exactly what happens when the ethnicity, as a particular and contingent feature, is given the supreme moral authority and the ultimate importance in the political structure of multinational societies. The Grand Chamber of the European Court of Human Rights, a judicial body that decides on the violations of the convention norms which already constitute a sort of European common law, in *Sejdic & Finci vs. Bosnia and Herzegovina* had found that applicants' ineligibility to stand for election to the House of Peoples violates Art. 14 of European Convention on Human Rights (*ban of discrimination in the field of Convention rights*) taken in conjunction with Article 3 of Protocol No. 1 (*free elections*), and that their ineligibility to stand for election to the Presidency violates Article 1 of Protocol No. 12 (*general ban of discrimination*)[28].

For the aforementioned reasons, there is no doubt that the construction of identity in absolute terms poses at least two problems. Firstly, it reduces the richness of identity perspectives for the individual and imposes one. In the case of national liberalism that is national or societal culture, in politics of recognition that identity varies between cultural membership, gender, sexuality, race etc.

In addition, instead of ensuring that members of certain groups freely enjoy and construe their identity, this approach imposes an identity model that others should implicitly follow. According to Appiah, the politics of recognition "requires that one's skin color, one's sexual body, should be acknowledged politically in ways that

[27] Ibid, 38.

[28] ECHR, Applications No. 27996/06 and 34836/06 of 22 December 2009

make it hard for those who want to treat their skin and their sexual body as personal dimensions of the self. And personal means not secret, but not too tightly scripted." In this way, the politics of recognition becomes 'the politics of compulsion'[29]. If identity and its expression are necessary requisites for a citizen in plural society to lead a good life then clearly it cannot be based on compulsion. We might not agree on the level of salience or definitional aspects of the notion of identity but we might easily agree that it must not be equated to imposition of any sort of models or prescriptions on how to lead a good life or what/who to be.

3.4. The issue of 'groupism'

In liberal culturalism culture, ethnicity, race, nationality and gender are often conceived not only as theoretical categories but also as 'monolith' agents of different forms of social conflicts and cooperation. This issue is analogous to the issue of essentialized cultures and the construction of absolute identities. Brubaker uses the notion of groupism to describe 'the tendency to take discrete, sharply differentiated, internally homogenous and externally bounded groups as basic constituents of social life, chief protagonist of social conflicts, and fundamental units of social analysis"[30]. This is one of the major flaws of the theories dealing with multiculturalism: the idea that processes of conflict and compromise take place among cultural groups as if those was real (intention driven) social agents. It is often forgotten that nations are usually represented by certain political parties, cultural institutions or lobby groups, whose interests do not necessarily reflect the interests of the nation. As Brubaker suggests, we can keep ethnicity, nationality etc. as categories but we should not understand them as substantial groups. 'Ethnicity, race, and nation should be conceptualized not as substances or things or entities or organism or collective individuals-as the imagery of discrete, concrete tangible, bounded, and enduring "groups" encourages us to do — but rather in relational, processual, dynamic, eventful, and disaggregate terms.'[31] This might be especially important for the issue of minorities since it takes into account the processes, phenomena, events as objects of scientific inquiry bypassing omnipresent simplified and stereotyped concepts of minority groups. The problematic collectivizing character of culture within political theory of multiculturalism was well elaborated by

---

[29] K A. Appiah, "Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction," in *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1994), 149–163.

[30] Rogers Brubaker, "Ethnicity without Groups," *European Journal of Sociology* 43, no. 3 (2002), 164

[31] Rogers Brubaker, *Ethnicity without groups* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004), 11

Ann Phillips. Although she defends the basic idea of multiculturalism, Philips argues that '...any analysis that divides up the world through categories like sex, gender, culture sexuality, ethnicity, or religion will invoke stereotypes..."[32]. If policies envisaged by liberal culturalism operate with such simplified categories then it would be hard to believe that they would bring about the recognition that individuals within these overlapping groups need. One wants to be recognized in complexity of his/her identity and not to be reduced to a collectivity.

3.5. Accepting status quo

Instead of looking for Archimedean points in politics it seems more prudent to determine the normative coordinates that should stand as a barrier to different types of aberration in politics. Domination of majority over minority is a distortion of democratic ideal. Modern national states, with several exceptions, are construed in a way to reflect the culturally biased rules and to determine nation, i. e. dominant ethno-cultural group, as a crucial axle of nation-building process. In this sense, multiculturalism that questions neutral character of the modern state correctly diagnoses the *status quo* and detects the flaws of modern constitutionalism. Nevertheless, 'anamnesis and therapy' of these theories, that include mechanism of collective rights and self-determination, in my view, do not tackle the complexity of the issue and might have numerous normative backlashes, some of which I have already indicated.

Multiculturalism seems to accept majority-minority dichotomy as inherent to contemporary societies and all of its consequences as a byproduct of modern nation and state building. Paradoxically, multiculturalists seem to justify the imposition of culturally biased rules on the state. The solutions that these theories usually dwell on are concerned with how to find an autonomous, usually territorial domain of political life where minorities will do what majorities have already done: impose their rules, ethical and political principles to everyone within this domain. Usually, in practice, these guarantees are envisaged only for ethno cultural minorities. In other words, it seems that for multiculturalism the state is not neutral because it cannot be neutral so the by recognizing the autonomous space of cultural minorities can proportionally do more justice.

The 'emerging consensus' among liberal nationalists regarding the role of culture, and its legitimized use within a national state, is nothing else but the acceptance of *status quo*. Kymlicka makes clear that "[u]nder a scheme of liberal nationalism, public institutions may be stamped with a particular national character (i. e. the institutions may adopt the language, holidays, and symbols of a

[32] Ann Philips, ibid, 58.

particular national group)"[33] It seems to me that this kind of reasoning does not fully realize the fundamentals of modern state. The constitutional basis of the contemporary national states is deeply influences by the elements of majoritarian culture. In this way, minorities are excluded from a dominant constitutional discourse what consequently keeps them out of common citizenship. Nevertheless, I shall be precise here: unified common nature of citizenship is not problematic. What might bring normative troubles is the character of that unity which reflects the identity and the value system of the dominant group. In other words, it is not the *form* of universal citizenship (as a common set of rights and corresponding allegiances) but rather its *content* (implicit biased normative standpoints) that poses a problem. I consider universal citizenship still capable of serving as a tool for vindicating vast spectrum of rights once it is deconstructed and its majority imposed features are problematized. Believing in equality and fraternity as a promise of French citizenship and doing one's best to see these principles work in contemporary context does not necessarily mean subscribing e. g. to secularism and Enlightment. Citizenship is a dynamic category and its normative dilemmas change throughout its development. Universal ideas often ask for debate and requestioning but one can clearly distinguish them from imposed, culturally biased values and identities.

Constitutional patriotism, in its theoretical elaboration, begins with a different conception of political order and its legitimization. The source of the legitimate exercise of political power lies in the minimal political rules accepted by citizens, including those who belong to different ethno-cultural groups.

In my view, identity minorities are significantly different to minorities in a procedural democratic sense. It is a platitude to state that the latter are a common part of everyday political life while the former raise serious questions for citizenship and democracy. In other words, instead of looking for the invention of various types of plural citizenship and atomizing different 'ethical communities', should we ask how was the common set of political rules and principles colonized by dominant ethno-cultural, race, religious or national group in the first place? Why would it be legitimate for a majority to impose a value system and build it into the basic political structures of the society and impose it to minority groups and individuals? Unlike common democratic process where you as individual expect to swift between majority and minority status, meaning that you consciously accept to be in a win — lose game called democracy, the issue with minority identities is different. That is to say, as a member of minority group in a state with majoritarian

[33] Will Kymlicka, *Politics in the vernacular: nationalism, multiculturalism, and citizenship* (Oxford, UK: Oxford University Press, 2001), p. 39.

ethical, political and legal discourses embedded in state's constitutional identity you are doomed to permanent political defeat.

It seems that liberal culturalist view often overlooks the very essence of political. The politics in contemporary societies focuses on reconciling the plurality of worldviews and inventing new forms of *modus vivendi* between groups and citizens in diversity of their identities and interests. That is the reason why plurality within contemporary societies gained such a pivotal place in political theory.

The *status quo* of contemporary national states conceals diachronic formation of national state. Majoritarian nations conquered public space, which, in ideal theory, should equally belong to all citizens, and imposed a specific discourse in the form of sectarian values and principles that *encroached* political life in its totality. In other words, the first task of political theory should be to determine the legitimacy of these sectarian systems of values. In this regard, some of the principles of political liberalism and constitutional patriotism, which to certain points follow its argumentation, in different aspects might be a helpful tool for such a task.

4. Practical issues[34] — applying multicultural theories

The issues of multicultural societies and normative principles by which those should be organized, pose the underpinning question: is a general multicultural theory possible? As Parekh correctly notes the political theorist in the past 'claimed universal validity for their vision of good life, models of political unity, theories of rights, justice, political obligation, equality and so on.'[35]The societies, societal culture, communities etc., as many theorists were pointing out, are so different in their worldviews. The relations between minorities and majority as we can see differ from state to state, from society to society. The histories of intercultural dynamics within states are so various that one could hardly propose a normative solution equally

[34] The term practical in this title is a reminiscence of an Aristotelian concept of 'practical wisdom' as 'a reasoned and true state of capacity to act with regard to human goods'. Thus, we should not understand practical here as just an equivalent to feasible or functional. Certainly, all things discussed in this thesis would be, according to Aristotle, addressed by practical thinking (*praktikê dianoia*) which is aimed at changeable and contingent and where the truth is defined and attained with regard to human action. Modern political theory has subsequently inclined towards a rationalist, scientific method, which is still present in political science, while its recent developments can hardly be distinguished from pure normative philosophy. Both streams, which contemporary political thinking employs, somehow depart from Aristotelian view of politics. Nevertheless, contemporary normative theory still has to test its ideas in the phenomenal world of everyday political life. Practice, as conceived by Aristotle, remains the final test of a theoretical inquiry.

[35] Parekh, *Rethinking multiculturalism*, p. 9.

applicable to various minority issues around the globe. How is a theory of multicultural citizenship possible then?

The issue of diversified identities within a national state is an emerging issue that political theory is trying to reflect. However, theories dealing with such a touchy notion of identity and the value added these bring to general discourse will be measured not only by theoretical coherence and the respect for plurality of worldviews, but additionally by the empirical implications of its assumptions and conclusions.

General, universal and abstract theories of multicultural citizenship fail to correspond to historical and political circumstances. This discrepancy between theory and praxis often leads to incoherent argumentation. Interestingly enough, while these theories try to narrow the concept of minorities and limit it to certain groups, they still seek for a universal application of their theories.

Kymlicka's idea for practical solution of minority issue is based on minority-majority dichotomy, for it presupposes that majority should grant certain types of rights to minorities, while Parek's concept is more egalitarian in its outset, putting all cultures in the position to deal with the common issues by discussing them using 'public operative values'.

The problems with Kymlicka's solution is in the argument construction: if autonomy that stems from the culture is so important as the source of choice for the life worth living then why should different types of minorities be treated differently? Why would a descendant of a migrant in Belgium, already rooted in the life of the political community, would have a different status with regard to his Walloon peer if autonomy were that essential? This is not to say that differentiated group rights make no sense, or that autonomy stemming out from our 'societal culture' is not important. However, if these two are inherently connected then for the cause of justice everybody is to be granted equal treatment, i. e. maximum standard of minority rights. That includes immigrants, guest workers and everyone who plans to continue his/her life in that political community and has legitimate claims for it. Autonomy is universal, in liberal interpretation, so it is vital for everyone and this cannot depend on context. If the autonomy associated with societal culture cedes to exist or modifies it importance in the moment when someone decides or is forced to leave it (in the case of emigrants) then I wonder if it is coherent to base the whole argument of multiculturalism on it. Obviously, this is an argument taken to its extreme but it is still a logical interpretation of it. Starting with a highly theoretical and vague concept of autonomy and then adjust it to the needs of real-politics is neither coherent nor prudent.

Secondly, granting the right of autonomy to a dominant cultural group on a certain territory does not solve all majority vs. minority issues. On one hand, it might equally worsen their relations

although this argument strongly depends on the case-to-case logics. It remains, however the fact that these groups have other questions to tackle in the common politics, questioning the existence of basic social unity necessary for dealing with the common ground issues in a political community. The case of terrorism in a societally divided Belgium would be one of the examples. On other hand, the whole point of multicultural theory lies in the fact that contemporary states and regions are not ethnically and culturally homogenous, so granting autonomy will inevitably open the issue of new minorities within self-governing area. All these assumptions clearly stem out from the reality of interethnic relations in their contemporary and historical dimension.

The type of inter-cultural dialogue offered by Parekh, a harmonic vision of intercultural dialogue leaves us with different unresolved questions: (a) what to do with majoritarian discourses that already exist within the state — its constitutional and legal system, political institutions etc. — are they just and legitimate? (b) who would judge the relations between cultures in the case of conflict of paradigms and worldviews, or more important which standards shall be used for adjudication and finally (c) how are we to deal with remainder majoritarian discourses within a liberal state — its sediments in constitution, positive law, institutionalized practice, i. e. in abovementioned 'operative public values'? Even though I find plausible Parekh's findings on the normative issues of contemporary pluralistic societies and the concept of the selfhood and culture in general, one could reasonably doubt that his practical solutions would be beneficial to minorities, their need for recognition and equality. Clear constitutional guarantees that majority will not use democracy to impose culturally biased rules is a prerequisite that would secure a fair and just inter-cultural dialogue, between groups and individuals. In my view, this is the element, which some multicultural theories, including Parekh's, seem to neglect.

To sum up, both these examples of multicultural citizenship theories, albeit they have different policy proposals, still do not offer a satisfactory solution for minority issues. In this part I discussed the implications of some multicultural theories, taking the view 'from inside' — what are the consequences that these theories entail inherently. In the next section, I will explore one specific problem related to the applicability of multicultural theories in a broader context of inter-cultural relations.

4.1. The dialectics of unity and diversity

Another practical and salient questions of the theories dealing with multicultural society, especially having in mind the feasibility of proposed policies, is the dialectics of cohesion and unity. The starting point of all liberal multicultural theories is a national state, modern state that should accommodate minorities. The modern state,

by definition, should have a more or less unified political authority and give a consensual umbrella to the diversified collective ethical worldviews.

These two social values, diversity and unity, stand on seemingly opposite ends and rekindle the never-ending debate in political theory how to reconcile this issues. Just like liberty *versus* security or liberty *versus* equality, diversity and unity are a mutually dependent pair of values that need to be taken together in consideration. Unlike the mentioned pairs, unity and diversity are not only mutually dependent but also directly proportionate. It would be hard to conceive a highly diversified society with no cohesion. That would rather be what Amartia Sen calls 'pluralistic monoculturalism' ie. a compound of divided cultures that barely interact and understand among each other. Political elites understand unity as a way to impose a dominant majoritarian discourse and assimilate minority cultures and their values. In deeply divided societies, with little understanding for otherness, this might often be the case. Nevertheless, it is possible to conceive unity as an inherently positive category that fosters and strengthens the diversity.

Multiculturalism, in its deliberation on the politics of plural societies, though primarily focused on diversity and particularity, does not forget the importance of unity and solidarity in contemporary societies. Multicultural society should, according to Parekh, 'foster a strong sense of unity and common belonging among its citizens, as otherwise it cannot act as a united community able to take and enforce collectively binding decision and regulate and resolve conflicts.'[36] For Parekh, cohesion is a prerequisite for holding the society together and 'nurture its diversity'. 'Identifying the bases of social unity in multination states is' as Kymlicka concedes, 'one of the most pressing tasks facing liberals today'[37]In his view 'despite these long-standing mutual suspicions, it is increasingly recognized that any plausible or attractive political theory must attend to both the claim of ethnocultural minorities and the promotion of responsible democratic citizenship'[38]. How this ideal of unitary overarching citizenship can accommodate the ethical specificity of ethno cultural and other minorities that these authors stress, remains to be a question.

In next chapters, I advocate that constitutional democracies defined in a form constitutional patriotism might provide us with the answer. The main line of argumentation lies on the presumption that the minimal political consensus provided by constitutional patriotism, beyond the discursive constitutional aberrations of the national state, allows for the recognition of the various group identities and

[36] Parekh, *Rethinking multiculturalism*, p. 196.
[37] Kymlicka, *Multicultural citizenship*, p. 7.
[38] Will Kymlicka and W. J. Norman, *Citizenship in diverse societies* (Oxford: Oxford University Press, 2000), p. 1.

their inclusion in a common citizenship framework, on an equal footing. The unity, as a corollary value to diversity, in this theoretical conception renders constitutional consensus a safeguard of normative neutrality of political and legal order to all groups and individuals.

5. Conclusion

In this chapter, I have dealt with the issues related to the argumentation of liberal culturalism. I tried to support the claim that liberal culturalism, notwithstanding the correct detection of the principal problems of plural societies, does not propose correct answers to these problems. Moreover, through an evaluative inquiry, I tried to detect the problematic and pernicious consequences of cultural liberalism.

For Rawls in *A theory of justice,* the concept of justice was the Archimedean point in the kaleidoscope of politics. It seems that communitarians and, in a more sophisticated way, liberal culturalist found a new focal point in a vague concept of culture. Developing the nuanced concept of *the political* goes definitely beyond the scope of this dissertation. Nevertheless, the history of political thought teaches us that the reduction of *political* to either abstract, universalistic (ethical, metaphysical etc.) or empirical concepts and notions (nation, labor, race, law e. g.) proved to give not only static but also erroneous answers to this complex and dynamic sphere of human activity. This 'ontology' of politics, its inherent nature, is crucial if we want to make some conclusions regarding its actors, processes and institutions.

In contemporary societies, politics is constituted by the interaction of various individuals, groups and institution that are often substantially different among themselves, in their identities, interests, worldviews etc. All minimally democratic and liberal societies are prone to human and societal diversity. The birthplace of Western political thought is the world of Ancient Greece and its dialogical culture. In other words, empirical fact of diversity renders the need for politics and these two are dialectically interconnected. Inter-subjectivity, dialogue and compromise would make no sense if agents would not differ in their identity and motivations. In other words, diversity of cultures does not necessarily impede politics, even though it is often an excuse for doing so.

The theorists within multicultural theories I have explored, primarily Kymlicka, tacitly concede that majority is legitimately imposing its culturally biased rules on state apparatus, laws and institutions. In their view, a remedy would be giving different forms of autonomy for the minorities in the form of group rights, territorial autonomy etc. This view, as I have shown, overlooks the need for recognition coming from the groups whose source of identity cannot be found in national or territorial key. These groups, following the

essence of identity politics and concern for minority issues, must be part of a normative theoretical consideration. Besides, minorities do not have to be necessarily territorially or politically organized to be minorities. Their need for recognition might only indirectly use political and social mechanisms (lobbying, party organization, NGO activism) but this should not prevent us from reflecting on their perspectives on citizenship and the way to make justice to their claims.

The second part was dealing with the ossification of culture as a by-product of national liberalism, cultural liberalism and similar theories. This part explains why reducing politics in its complexity to indeterminate and broad notion such as culture or 'univalent' concepts of ethnicity and nation is wrong. It does not mean that these parts of human experience do not matter at all. However, their use in normative political philosophy should undergo a necessary critical scrutiny. Once the culture or ethnicity gains normative value, we might expect socially constructed identities while authenticity of self-understanding and necessary epistemological prerequisites might be lost. If authenticity and self-respect were the initial values one wants to preserve in the politics of multiculturalism, then legal and political imposition of culturalism might be its dead-end.

The final point deals with *status quo* — the state of affairs in most national states of Western world. Multiculturalism accepts value biased national state as legitimate and instead of questioning the grounds of political order, it offers remedies in the form of minority rights. Liberal and constitutional norms, in the view of liberal culturalism, reflect the axiological principles inherent to culture (or nation). Moreover, some of its foundation points — that separated cultures are unique sources of autonomy and other political values, leads argumentation into vicious circle. One of the echoes of this issue lies in the problem of adjudication. Specifically, all theories show great respect and concern for the plurality and diversity within society. So-called illiberal minorities pose the only problem. The theories I refer to have one goal in common: the suppression of illiberal practices. However, there is no clear answer to who and how would judge these practise. In other words, what kind of political or legal institution would do it? In my view, the sense of vagueness in normative implications of these theories should raise concern whether the minority interest, or the interest of individual belonging to internal minority, shall those theories become a political program, would be adequately protected.

In the last part, I take a consequentialist, practice-oriented view on the prudence of liberal culturalism theories. Namely, the studies of minorities and multiculturalism in general represent only a part of the complex political puzzle called citizenship in its diachronical/synchronical, local/global, redistribution/recognition paradigms. A functional conception of a just citizenship that can accommodate ethical and other specificities of the groups in need of recognition remains to be more of an ideal for liberal culturalism than its sensible project.

Bibliography

Appiah, K A., "Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction," in *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1994.

Brubaker, Rogers, "Ethnicity without Groups," *European Journal of Sociology* 43, no. 3 (2002)

Brubaker, Rogers, *Ethnicity without groups*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Green, Leslie, "Internal Minorities and Their Rights," in *Group Rights,* J. Baker (ed.), Toronto: University of Toronto Press, (1994)

Habermas, Jürgen, Address: "Multiculturalism and the Liberal State", Stanford Law Review, Vol. 47, No. 5 (May, 1995)

Kymlicka Will and Norman W. J., *Citizenship in diverse societies*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Kymlicka Will, *Politics in the vernacular: nationalism, multiculturalism, and citizenship*, Oxford, UK: Oxford University Press, 2001.

Kymlicka, Will, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Mason, Andrew. *Community, Solidarity, and Belonging Levels of Community and Their Normative Significance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Parekh Bhikhu C., *A new politics of identity: political principles for an interdependent world*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.

Parekh Bhikhu, "Dialogues between cultures," in *Democracy, nationalism, and multiculturalism*. ed. Suárez, Ramón, and FerranColl, London: Routledge, 2005.

Parekh, Bhikhu C, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.

Phillips Anne, *Multiculturalism without Culture*, Princeton: Princeton University Press, 2007.

Quong, Jonathan. *Liberalism without Perfection*. Oxford: Oxford University Press, 2010. Oxford Scholarship Online, 2011. doi: 10.1093/acprof: oso/9780199594870.001.0001

Spinner — Halev Jeff, "Multiculturalism and its critics," in *The Oxford handbook of political theory,* ed. John S. Dryzek et al. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Taylor Charles, "Irreducibly Social Goods," in Taylor, C. *Philosophical Arguments* (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1995.

Taylor, Charles, "The politics of recognition" In *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1994.

Taylor, Charles, *Philosophical arguments*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.

Predrag Zenović

Normativni nedostaci liberalnog kulturalizma

U ovom radu analiziraju se normativni problemi liberalnog kulturalizma. Osnovno polazište rada je da, premda nudi utemeljenu kritiku nacionalne države, liberalni kulturalizam ne odgovara na neka od važnih pitanja političke teorije. Prateći strukturu većine teorija liberalnog kulturalizma, autor njihove nedostatke dijeli u tri klase: metodološke, epistemološke i praktičke. Metodološki nedostaci se tiču problema definicija i pitanja primata kod metodološkog individualizma i kolektivizma. Epistemološki problemi opstaju u načinu na koji liberalni kulturalizam razumijeva kulturu kroz njenu esencijalizaciju, svodeći političko na kulturno, stvaranjem „apsolutnih identiteta" i dr. U posljednjem dijelu, autor se usredsređuje na praktičke nedostatke koji proističu iz normativnih stanovišta liberalnog kulturalizma.

Ključne riječi: liberalni kulturalizam, multikulturalizam, apsolutni identiteti, manjine, zajednica, priznanje, nacionalizam

DIO III

RECENZIJE

Ispravka: U prethodnom broju časopisa je greškom, kao autor prikaza knjige Milana Podunavca — *Republikanizam: teorija, nasleđe i principi,* naveden Bojan Vranić. Autor navedenog prikaza je Nikola Beljinac. Redakcija časopisa se, ovom prilikom, izvinjava autoru zbog navedenog propusta.

Radule Knežević, *Suvremena politička teorija,* Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (Milan Podunavac)

Radule Knežević pripada redu najuglednijih poslenika u oblasti političke teorije. Široke teorijske kulture i interesovanja, profesor Knežević u kontinuitetu, podjednako kao izdavač i autor unosi u diskurzivno polje političke teorije najznačajnija teorijska štiva u ovoj oblasti. Podjednako, radovi koje objavljuje kao izdavač i teorijski problemi kojima se bavi postali su nezaobilazno štivo na svim školama političkih nauka u regionu. Knjiga koju je predao teorijskoj i kritičkoj javnosti (Suvremena politička teorija), na neki način, ne samo da otkriva i zaokružuje uvid u jedno složeno teorijsko polje, već istovremeno nosi pečat i normativna polazišta osobitog teorijskog temperamenta autora. Pažljivo odabrani problemi u jednom dugom istorijskom kontinuumu od grčke političke teorije do postmoderne otkrivaju osobitu „disidentsku" prirodu autora i teorijskog pristupa koji demonstrira u izboru problema i autora. Naprosto, profesor Knežević bira i autore i probleme koji na neki način pripadaju disidentskim školama u oblasti političke teorije. Izbor autora i škola upravo na to upućuje (Šmit, Arendt, Šantal Muf, Derida, Aganmen).

Knjiga počinje gotovo školskim i udžbeničkim uvodom o pojmu politike. Ovaj je esej, da se vidjeti, dobrim dijelom nastao i kao rezultat Kneževićevog predavačkog rada na Humanističkim studijama UDG, na kojima je utemeljio i dugo godina predavao Uvod u politiku. Otvarajući raspravu grčkim pojmom *ta politika* koja u Grka označava sve što se odnosi na javno djelanje slobodnih građana koji učešćem i participacijom u javnim poslovima ne samo oblikuju javno dobro zajednice, već istovremeno sa sebi jednakim sugrađanima osvajaju osobitu formu javne slobode u osobitoj formi „kolektivnog prakticiranja suvereniteta" (Kondorse). Autor, oslonom na sjajno mjesto M. Hajdegera podsjeća da „grčki jezik nije tek jezik poput poznatih nam evropskih jezika", grčka nam riječ pokazuje smjer. Grčka je ostala najveća i najbolja radionica riječi, kako je to pisao Ciceron, pokušavajući da rimskoj republikanskoj tradiciji udahne snagu te tradicije. Ovaj metodički obrazac je i jedna od osa ove knjige. *Suvremena politička teorija* je osobita istorija pojma koja demonstrira veliku strogost u razumijevanju pojmova tražeći veliku disciplinu u

čitanju ali i teorijske i normativne kontestacije oko pojmova politike i političkog. U radu se skladno ujedinjuje razumijevanje i refeleksija o vodećim figurama političke filozofije, ali i oslon na grčke tragedije Eshila i Euripida, Sofokla, ali i sjajne retore poput Izokrata, Lisije, Demostena. Već uvodna rasprava o vodećim pojmovima što ih je iskovala grčka politička teorija i slojevito razumijevanje političkog (*polis, politeia, politeuma)* otkrivaju da u Grka život u političkoj zajednici ne daje samo borba oko moći i osobiti *hibris* (žeđ da se vlada) već podjednako mitovi, pjesme, aktivitet i osobine ljudi. Aristotel je upozoravao da politikom ne mogu da se bave mladi ljudi, ali još više kroz tragedije Eshila i Sofokla upozorava da politika nije za ljude rđava karaktera. To što su od politike nastradali često najpošteniji (Aristides) i najumniji (Tukidid) upozorenje je da se ne treba čuvati samo od rđavih tiranina već i od lukavih i zavodljivih demagoga. Naoko mali i pomalo čudno situirani esej o populizmu obnavlja ovo staro pitanje. „Pokriven demagogijom koja retorički kanonizira „svetost naroda" koja se očituje kao „simulakrum demokratije", populizam je u osnovi „politička patologija svojstvena vremenu koje je obilježeno narastanjem protudemokratskih oblika. U njemu je paroksistička manifestacija savremenog političkog nereda pomiješana sa tragičnim izrazom nesposobnosti da ga se nadvlada." No, populizam nas istovremeno gotovo na destruktivni način podsjeća na način kako je to činila i surova institucija *ostrakizma,* da je u srcu demokratije glas nemoćnih osobita kontestacija naroda oko poltičke moći i otpor neo-liberalnom konceptu demokratije i neživotnim ustanovama izbora, politike reprezentacije, političkih partija. „Pozitivni populizam" je, da upotrijebim pojam Etjena Balibara, poziv na obnovu rasprave o normativnim temeljima demokratije.

U središtu knjige profesora Kneževića je pojam političkog. Autor nas uvodi u raspravu cjelovitim studijama o pojmu političkog Karla Šmita i Hane Arendt. Autor pažljivo bira i dvije savremene reinterpretacije. Jednu oslonjenu na šmitijansku tradiciju, drugu pak dominantno okrenutu Aristotelu i Hani Arendt. Prva se teorijski izlaže u teorijskom konstruktu „agonističke politike" i „agonističke demokratije", druga u konstruktu „prijateljstva" Žaka Deride. Agamben na neki način osobitom formom normativnog elektizma „miri obje ove škole". Način na koji autor „organizira" arhitekturu savremene političke teorije i određuje njezine glavne familije, u velikoj mjeri radikalizira i daje jednu vrstu normativne inovacije na temeljno pitanje politike, šta prakticira politička teorija.

Normativnu analizu prof. Knežević počinje širokim diskursom o konstruktu političkog Hane Arendt. Izvorište ove interpretacije je u grčkom razlikovanju oikosa i polisa. Polis, polje političkog, počinje tamo gdje se poredak neslobode završava. Politika je poredak slobode koji se pozitivira u javnom polju. Političko subjektiviziranje građana u osnovi se izražava u razotkrivanju djelatnika u govoru i djelanju. Ono politiku i političko uspostavlja kao privilegovanu sferu

ljudskog djelanja. Život bez govora i bez djelanja za svijet je doslovce mrtav; prestao je biti ljudskim životom zato što ne živi među ljudima.

Kanonsko je stanovište da postoje dvije konkurirajuće i radikalno suprotstavljene koncepcije o tome šta je praksis teoretiziranja normativne političke teorije.

U skladu sa prvom, dominirajućom koncepcijom, koju na paradigmatičan način predstavlja Rolsov *Politički liberalizam*, mi polazimo od implicitnog i razložnog konsenzusa koje mi kao pripadnici (članovi) liberalnog političkog poretka dijelimo i zadatak političke teorije nije ništa drugo do da reflektira osnove ovoga konsenzusa i teorijski ga artikuliše.

U skladu sa drugim, radikalno drugačijim razumijevanjem političke teorije, ovako razumijevan liberalni konsenzus ne postoji, a ako i postoji on nema nikakav značaj. Prva i osnovna zadaća političke teorije jeste da teoretizira politički poredak, čak i onda kada njegovi ciljevi osporavaju fundamentalne principe koji se oblikuju unutar liberalno-demokratskog polja. Nesporno je da Karl Šmit predstavlja ovu drugu radikalno suprotstavljenu teoriju. Šmit se pita šta je to što čini nužni temelj političkog i pravnog poretka, pitanje koje je sve od Hobsa dominirajuće jezgro politike teorije i jurisprudencije. Pitanja što ih Hobs pokreće u 17. vijeku, Šmit obnavlja u 20. stoljeću. Hobsova država moći (machstaat) armatura je moderne države — utvrđuje Šmit — Hobs nam otkriva kontinentalno-evropski model izgradnje države. Monteskje i njegovi sljedbenici ništa ne znaju o poretku i političkoj moći. Otuda Šmit temljeno osporava i problematizuje gotovo sve pojmove i politički jezik koji moderni liberali drže moralno autoritativnim — značenje vladavine prava, legitimnost parlamentarne demokratije, superiornost razuma i racionalne deliberacije nad čistom voljom, opravdivost političkog sekularizma. Ni jedno od ovih pitanja nema očiglednost, sva su ona stavljena na test imperativima poretka koji je prvo javno dobro svih političkih društava. Odgovor na krizu vajmarskog ustava Šmit daje u dva temeljna normativna stava. Prvi je da problem liberalno pluralističkih društava može biti riješen samo eliminacijom pluralizma, uključujući i njegovu ključnu političku ustanovu, parlamentarnu demokratiju. Sistemu parlamentarne demokratije Šmit suprotstavlja „istinskog" demokratskog lidera koji pobjeđuje aklamacijom naroda. Lider je taj koji suprotstavlja normalnu situaciju iz pluralističkog haosa izvornom, političkom suverenom odlukom. Ne mogu norme, temeljna je poruka Šmita, biti primijenjene u haosu. Da bi pravni poredak imao smisla normalna situacija mora postojati, mora se znati ko je suveren i ko definitivno odlučuje da li normalna situacija mora stvarno postojati. Ova temeljna, suverena odluka, počiva na konstruktu političkog, koji sadrži razlikovanje prijatelja i neprijatelja. Ona utemeljuje i integriše društvo koje sačinjavaju samo prijatelji i koji zadovoljava kriterij supstativne homogenosti. Šmit ističe da postoji opozicija između liberalnog individualizma sa njegovim moralnim diskursom usredsređenim na pojedinca i demokratski ideal, koji je u osnovi politički

i usmjeren na stvaranje identiteta zasnovanog na homogenosti. Prema Šmitovom gledištu, nužno je napraviti raziku između dva koncepta jednakosti, liberalnog i demokratskog. Liberalni koncept jednakosti pretpostavlja da je svaka osoba automatski jednaka svakoj drugoj osobi. Demokratski pak koncept jednakosti zahtijeva razlikovanje ko pripada *demosu* a ko je van njega. Iz tog razloga on ne može da postoji bez neophodne korelacije nejednakosti. Demokratski koncept jednakosti je politički i stoga sadrži mogućnost razlikovanja „mi" i „oni". Šmit je sasvim jasan: „demokratija zahtijeva prvo homogenost, a zatim ako se ukaže potreba, eliminaciju i iskorjenjivanje heterogenosti. Prof. Knežević posebno ističe ovu vrstu egzistencijalne napetosti u ovom odnosu. „Pojmovi prijatelja i neprijatelja i borbe dobivaju realni smisao time da su osobito povezani i zadržavaju vezu sa realnom mogućnošću fizičkog ubojstva" (str. 54). U takvoj političkoj konstrukciji nema mjesta za „drugost". „Drugi" su ljudi koji su isključeni kao stranci i tuđini. Oni nisu dio politčkog jedinstva demokratskog poretka.

Koncept agonističke demokratije i agonističke politike Šantal Muf (Chantal Mouffe) koji se često označava kao varijanta „lijevog šmitijanizma" u osnovi je osobita poruka političkom liberalizmu Rolsa (Rawls) da politika nije samo osobita forma (liberalnog) konsenzusa, već i osobita forma antagonizma. Agonistički, suparnički odnos ključna je forma demokratske politike. U srcu je demokratije transfomacija antagonizma u suparništvo. Dok je antagonizam odnos mi/oni u kojem su dvije strane neprijatelji, koji ne dijele nikakav zajednički temelj, agonizam je, drži Šantal Muf, vrsta odnosa u kome suprotstavljene strane prepoznaju legitimnost svojih protivnika. Zadatak je demokratije transformacija antagonizma u agonizam.

Suvremena politička teorija je gusta knjiga velikog znalca političkih ideja. Ovo je knjiga koja se ne čita lako. I autor ovoga teksta ostao je samo na onim teorijskim i normativnim poljima u kojima je imao kakav-takav osjećaj sigurnosti u dijalogu s autorom. Djelovi gdje to nije mogao su izostali. Autor ove sjajne knjige će to svakako razumjeti.

Đorđije Borozan, *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići,* CID, Podgorica, 2017. (Ilija Vujačić, osvrt na knjigu)

Istorijska utemeljenost crnogorskog političkog identiteta i državnosti

Crnogorska istorija je od svih istorija balkanskih zemalja možda najviše prekrajana i falsifikovana prema trenutnim političkim interesima, političkim okolnostima i geopolitičkim situacijama, ali i trajnim svojatanjima, nenaučno utemeljenim prisvajanjem crnogorskog nasljeđa shodno ideološkim i idejnim stremljenjima i političkim programima. Istorijski fakti su se ignorisali, sakrivali i izvrtali, dokumenta nerijetko interpretirana na naučno nedopuštene načine, a izvori koji ne idu u prilog određenim tumačenjima zanemarivani i prećutkivani. To se događalo i događa i dalje u istorijskim pregledima i atlasima izvan, ali i unutar Crne Gore. Nijesu za tim zaostajala, s druge strane, ni romantičarskim pretjerivanjima nategnuta „ekskluzivistička" i „autohtonistička/izolacionistička" prikazivanja i interpretiranja crnogorske istorije i identiteta, kao izraza ekskluzivističke jedinstvenosti i posebnosti, bez obaziranja na brojna civilizacijska i etno-kulturna posredovanja, umrežavanja, stapanja i razdvajanja. Sve u svemu, u oba slučaja je žrtva naučna istina, a netačne interpretacije se umnožavaju i nekritički preuzimaju, postajući s vremenom ukorijenjena uvjerenja i sastavni dio javnog mnjenja.

Svojatanja i nategnuta tumačenja su vezana za cjelokupnu istoriju Crne Gore, kako za antičku i srednjovjekovnu, tako i za ranomodernu, modernu i savremenu. Zbog oskudnosti izvora, to je, međutim, bilo najlakše činiti za antički i srednjovjekovni period Duklje i Zete. To posebno važi za svojatanja koja su se iskazivala u konstruktima iz romantičarsko-nacionalističkog 19. vijeka, kao što su „Crvena Hrvatska", „Srpska Duklja i Zeta", „srpske zemlje" i „Srbi svi i svuda" ili „Albanski Ulcinj" kasnije. Zbog oskudnosti dokumenata za antičko-srednjovjekovni period, kao i problematične osnovanosti nekih izvora, to je i otkrivanje istine ovog perioda i najteže. A prvenstveni zadatak istorijske nauke u Crnoj Gori je da se istorijom pozabavi isključivim oslanjanjem na autentična dokumenta i pouzdane izvore. Toga se poduhvatio akademik Đorđe Borozan u knjizi *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, koju je objavio CID iz Podgorice, kao sedamnaestu knjigu u renomiranoj biblioteci

ove izdavačke kuće („Crna Gora"), u kojoj su objavljena najznačajnija djela naših vodećih intelektualaca o istoriji, kulturi, pravu, politici i ekonomiji Crne Gore kroz vjekove. (Inače, ova knjiga je prvi put izdata kao prvi tom monografije *Crnogorske dinastije I i II* istoričara Đorđa Borozana i Živka Andrijaševića, u reprezentativnom izdanju Ministarstva kulture 2015. godine, sa nešto većim brojem fotografija i dokumenata.)

Knjiga je pisana isključivo na osnovu pouzdanih izvora i dokumenata, tako da u njoj izostaju široke i nategnute interpretacije i objašnjenja. Zbog svoje svedenosti na dokumentovano izlaganje i zbog oskudnosti pouzdanih dokumenata, knjiga za određene periode izgleda kao „ogoljena faktografija", jer autor nije dopustio sebi da „nagađa", nego se čvrsto držao provjerenijh činjenica, a to podrazumijeva i praznine, nedorečenosti i svedenost iskaza. S druge strane, ona predstavlja sistematizovanje dosadašnjeg naučnog saznanja što se tiče crnogorske istorije od druge polovine 9. do kraja 15. vijeka i početka 16. vijeka tj. 1533. godine. To su ujedno dvije glavne prednosti ove knjige, koje je čine pouzdanim štivom, koje počiva na neproblematičnim i izvjesnim naučnim istinama.

Autor se, naime, rukovodio sa dva motiva: da izloži povijest Crne Gore na „pouzdanim izvorima i naučnim saznanjima" i da ispravi netačna, pogrešna, naučno neodrživa i tendenciozna tumačenja, nastojeći kritički procijeniti i sistematizovati dosadašnje naučno saznanje o tom periodu crnogorske istorije. Prvi motiv je uobičajen motiv naučnika-istraživača. Tako nam preostaje drugi motiv kao glavni neposredan povod za pisanje ove knjige. On je sadržan u nastojanju da se jednim objektivnim i dokumentovanim izlaganjem razbijaju predrasude i svjesna izvitoperavanja prošlosti na ovim prostorima, koja su postala dio preovlađujuće istoriografske slike, natrpavanog javnog mnjenja i popularne istorijske svijesti u jednom dijelu ne samo srpske, hrvatske i albanske, nego i dijelu crnogorske istoriografije. Sa ovakvom saznajnom motivacijom akademik Borozan preduzima istraživanje nedovoljno proučene prošlosti, oslanjajući se isključivo na relevantne podatke i izvore. Na osnovu starih istorijskih izvora i novootkrivenih arhivskih dokumenata i kulturnih artefakata — naslaga duhovnosti, kulture, arhitekture, pismenosti, umjetnosti, jezika, tradicije i običaja, toponima, hidronima i oronima — istražujući etnološko, kulturno i političko nasljeđe Crne Gore, u nastojanju da prevrednuje, redefiniše i ispravi pogrešna saznanja, autor razbija prastare i nove klišee i dovodi u pitanje saznanja koja nijesu izdržala probu vremena i korektne naučne analize. On to čak ne čini direktno, polemički osporavajući i pobijajući takve interpretacije ponaosob, već izlaže rezultate sopstvenih istraživanja, koji sami svojom zasnovanošću na naučnim činjenicama, korektnim istraživačkim postupcima i naučnoj aparaturi i logici, dezavuišu takva iskrivljena tumačenja, ostavljajući samom čitaocu da na osnovu ovog pouzdanog orijentira sam uoči u kojim segmentima i tumačenjima je dolazilo do krivotvorenja crnogorske istorije. Izdvajajući i razdvajajući naučno od

ideoloških i političkih „maglina" i „svojatanja i svrstavanja Crne Gore u etničke, nacionalne i vjerske konstrukcije političkih elita, kojima često nijesu odoljeli ni naučni krugovi" (str. 13), autor piše jednu pouzdanu istoriju crnogorskih dinastija**.** Na 410 strana autor je akribijski predstavio vladare tri autohtone dinastije bez uzajamnih srodničkih veza, ali i istoriju crnogorskog državnog identiteta, posvećujući svakoj dinastiji po poglavlje i svakom vladaru po odjeljak. Poslije svakog odjeljka su data izvorna dokumenta — u cijeloj knjizi čak 121 dokument — među kojima povelje, pisma, izvodi iz starih istorijskih zapisa, arhivska dokumenta, a na kraju knjige i 23 ilustracije (fotografije, mape, crteži, natpisi i sl.) što služi, s jedne strane, kao potvrda autorovog oslanjanja na izvorne artefakte, a s druge, kao važna dopuna interpretativnom dijelu knjige. Na taj način su kombinovani naučno-istraživački i pedagoško-edukativni aspekti knjige.

S obzirom na to da ova knjiga predstavlja naslovno naznačenu istoriju crnogorskih dinastija, jasno je da se ne radi o cjelokupnoj, integralnoj istoriji Crne Gore — jer se autor nije bavio istorijom Zete za vrijeme dominacije Nemanjića (kada je kao posebna oblast 1183. godine bila pripojena nemanjićkoj Srbiji pod upravom Vukana, kasnije i „kralja Duklje", sve do 1368. godine, do konačnog formalnog osamostaljenja Balšića) i kasnijeg ponovnog ulaska u sastav srpske Despotovine 1421. godine (sve do njenog pada 1439. i do ponovnog osamostaljivanja crnojevićke Zete/Crne Gore). S obzirom na to da je sebi dao zadatak da istraži istoriju ovih dinastija, a kao glavno istraživačko pitanje postavio pitanje o državnoj posebnosti, državotvornom kontinuitetu i političkom identitetu i međunarodnom subjektivitetu Duklje/Zete/Crne Gore, to je ova studija nužno bila svedena na detaljno istraživanje samo onih perioda koji su vezani za ove tri dinastije. Otud se ovdje prezentirana istorija crnogorskih dinastija može posmatrati kao istoriografsko istraživanje u funkciji razmatranja državotvornosti, posebnosti i političkog identiteta i državnog kontinuiteta Crne Gore od kraja 10. do kraja 15. vijeka. Prateći ukorijenjivanje slovenskog življa izraslog iz Sklavinije i njegovim stapanjem sa ilirsko-romanskim stanovništvom na prostoru rimske Prevalitane sa središtem u Duklji, kao i rođenje arhontije koja se kroz mijene svoje teritorijalne, političke, duhovne i kulturne zadatosti od dukljanske kneževine i kraljevine, preko zetske i konačno crnogorske države, učvršćivala kao samosvojna politička tvorevina, autor prati razvoj jedne te iste političke tvorevine, nekada samostalne, nekada zavisne, ali uvijek osobene i odjelite, pa i u vrijeme kada je predstavljala samo provinciju susjedne Nemanjićke države.

Od posebnog je značaja ovo autorovo ukazivanje na elemente državno-političkog, kulturnog i vjerskog kontinuiteta, koji su se održali u njenoj posebnosti i u vrijeme tuđe dominacije: „To što se prostor Zete iz vremena Balšića našao u sastavu despotovine Srbije, a dijelom i pod kontrolom albanskih, hercegovačkih i bosanskih velikaša, nije značilo prekid i nestanak uprave pod kontrolom oblasnih gospodara, jer se tokom treće i četvrte decenije na prostoru Gornje Zete i dijela

današnjeg crnogorskog primorja sve jače isticala feudalna porodica Crnojevića. Oni će prvu tanku državotvornu nit s prostora Gornje Zete od vremena Stefana Crnojevića, pretvarati u novo osamostaljenje, teritorijalno širenje i obnavljanje države Zete u drugoj polovini XV vijeka" (str. 185). Time je, uprkos izvjesnim interregnumima, pa i kraćim ili dužim prekidima državno-pravnog kontinuiteta, dokumentovanim naznačavanjem entitetske i teritorijalne posebnosti Duklje/Zete/Crne Gore i njenih jednako katoličkih i pravoslavnih korijena, grčkih, latinskih i slovenskih bogosluženja, akademik Borozan ukazao na kontinuitet vladanja i crnogorske državnosti. (Tako je utvrdio da Sporazum u Vranjini od 6. septembra 1455. godine između Stefana Crnojevića i Mlečana o prihvatanju mletačke vlasti „bez ikakve prinude", govori o „prvom uzajamnom i samostalnom pravnom aktu kojim se izražava nastavljanje državotvorne tradicije iz vremena dinastije Balšića" /str. 265/, odnosno državno-pravni kontinuitet Crne Gore.) Tome prethodeća srpska dominacija nad Zetom ostavila je traga mijenjanjem duhovnog identiteta, s obzirom da je pravoslavlje uspostavljeno kao državna religija, ali nije promijenilo u osnovi multikulturni identitet Duklje/Zete, niti narušilo njenu osobenost i posebnost, tako da je sa dolaskom Crnojevića obnovljena veza sa Mlecima i zadržana izvjesna vjerska dvojnost, da bi joj u kasnijem periodu vladavine Crnojevića bila pridodata i treća konfesionalnost na rubovima Crne Gore, sa kojom će ostati da se rvu vladari iz duhovno-političke dinastije Petrovića.

Do sada su, prema autoru, istraživani prvenstveno nastanak, mijene i razvoj države, njenog međunarodnog statusa i položaja, ratovi i ličnosti, kao i unutrašnji politički odnosi. Akademik Borozan se ne zadržava na tome, nego pored političke i diplomatske istorije zemlje daje i društvenu, kulturnu i crkvenu istoriju Crne Gore, istoriju pismenosti i dominantnih kulturnih obrazaca u vrijeme crnogorskih dinastija. Za otključavanje srednjovjekovne istorije Crne Gore akademik Borozan koristi istoriju dinastija kao svojevrstan istraživački ključ, kao i romano-romejske, osmanske i slovenske „kulturološke prstenove" kao adekvatnu analitičku sondu. Tako je knjiga dobila formu integralne interdisciplinarno pisane studije koja nadilazi puke opise i tumačenja povijesnih događanja i ličnosti, političke istorije i istorije institucija, sagledavajući kompleksna politička, vjerska, idejna, socijalna i kulturna kretanja u petovjekovnom razvoju crnogorske državnosti. Zato to predstavlja svojevrsnu istorijsku sintezu. Ova sintetizovana povjesnica zato nije personalizovana istorija Crne Gore, kao poseban aspekt istraživanja njene povijesti, samo kroz državotvorne ličnosti koje su izgrađivale državu, podizale duhovne i sakralne objekte, ustanovljavale institucije, stvarale kulturna dobra i osnivale kulturne ustanove (npr. štampariju). Svoju istorijsku sintezu autor je istakao sa kredom da će „crnogorska istoriografija bez gnjeva i pristrasnosti, biti u stanju da naučno pruži srpskoj, hrvatskoj i albanskoj istoriografiji da se oko prošlosti, pogotovo one koja je posebna i zajednička u mnogo čemu, ne moramo služiti nepostojećim

izvorima, nepouzdanim tumačenjima, svojatanjima iz političkih, crkvenih i ideoloških razloga" (str. 22) i da „pokuša da baštinski sagleda etnološko, kulturološko i političko nasljeđe Crne Gore tokom njene državne i pravne posebnosti u vrijeme pomenutih dinastija i da u vremenu i prostoru zapazi domete, smisao i značaj posebnosti", jer je, prema autoru, „usljed nepoštovanja posebnosti dolazilo do trvenja, ratova i poništavanja" (str. 23). U tom smislu i ovaj pregled istorije crnogorskih dinastija po svom krajnjem rezultatu predstavlja svojevrstan doprinos razmatranju posebnosti crnogorskog državno-političkog identiteta (ali i sveukupnog kulturnog identiteta Crne Gore) i autorov prilog izgradnji, razvoju i učvršćenju crnogorskog državnog identiteta.

Rukovodeći se uputama savremene naučne istoriografije da je njen predmet sve ono što određuje društveni život nekog perioda, autor je dao višedimenzionalnu (političku, kulturnu i društvenu istoriju) Duklje/Zete/Crne Gore. Predmet rada je istorija dinastija, a kroz nju i događaji, odnosi, procesi, ljudi i ideje. Autor pokazuje spremnost da iz nevelikog broja podataka i oskudnih izvora izvlači relevantne zaključke, ne samo o djelima i ponašanju vladara, njihovim uspjesima i promašajima — kao što je nesretno započeti bratoubilački građanski rat koji je započeo u Duklji/Zeti za vrijeme Bodina „i nije prestajao do njene konačne propasti" (str. 103) — nego i o njihovim ličnostima, karakterima i temperamentima. Ulazeći u ekonomske, socijalne, vjerske, spoljnopolitičke i unutrašnje-političke razloge političkih događanja i procesa, akademik Borozan je učinio da ova knjiga ne bude svedena samo na vladare i vladarsku ideologiju. U tom smislu je izvukao najviše što se može iz oskudnih vjerodostojnih znanja o prošlosti, koja je iz ideoloških i političkih razloga bila potiskivana ili zanemarivana, otvoreno i bestidno prekrajana i prisvajana, pa su na njih padali različiti slojevi kvaziistorijske prašine. Uspio je da ode i dalje i progovori i o političkoj kulturi doba, posmatrajući i istražujući prošlost Crne Gore u cjelini, a ne samo u fragmentima — u najboljoj tradiciji francuske analitičke škole. On ne piše o onovremenoj politici, nego i o drugim fenomenima koji su oblikovali prošlost Crne Gore i složeni i višedimenzionalni identitet njene populacije, posvećujući posebnu pažnju kulturnoj dimenziji prošlosti. U dinastičku istoriju spadaju i drugi tematski segmenti, ali je autor svoju sondu zario u one segmente koje je zapazio kao najvažnije, ali i najbolje činjenično podržane i dokumentovane, što pokazuje njegovu izrazitu istraživačku korektnost i naučnički *credo*.

Kojim postupcima i poduhvatima je izgrađivana i učvršćivana, ali i razgrađivana, pa opet obnavljana srednjovjekovna crnogorska država, kojim idejama i uvjerenjima je stvarana vladarska samosvijest i ideologija i kakav je karakter vlasti? Sve su to pitanja na koja nam odgovara autor u ovoj studiji. On istražuje istorijske srednjovjekovne temelje crnogorske državnosti i tradiciju na kojoj je građena državna ideja, sa ispravnim uvjerenjem da „bez poznavanja istorije i tradicije

ne mogu se razumjeti ni kasnija novovjekovna stremljenja na izgradnji države i nacije".

Zato akademik Borozan razmatra cijeli niz političkih, društvenih, kulturnih, ekonomskih, etničkih evolucija, naglih i skokovitih promjena teritorijalno-političkog identiteta i državnog kontinuiteta (sa prekidima), ukazujući na uticaj geomorfološkog položaja i planinsko-primorske veze koja je umrežavala slovensku crnogorsku prošlost sa zateknutim grčkim i ilirskim, mediteranskim, romanskim i romejskim uticajima, ali i na političke napade i osvajanja i kulturne razmjene i posredovanjima, koji su predstavljali „izazov za slovensku Duklju" i bili „dio njene političke, vjerske i kulturološke tradicije" (str. 141) i povezivale je i prožimale sa političkim, ekonomskim, vjerskim i kulturnim tradicijama okolnih, ali i udaljenih naroda i država. U tom smislu se i crnogorska istorija i crnogorska civilizacija može posmatrati kao niz, tojmbijevski rečeno, izazova i odgovora na te izazove u prilagođavanjima i otporima slovenskog življa za očuvanje načina života, običaja, jezika, nošnje, kulture življenja, spojem načina života (urbanog i ruralnog, primorskog i planinskog — dvostrukog i neistosmjernog, jednog u odupiranjima uticajima u izolovanosti, drugog u asimilovanjima i usvajanjima). Geomorfološke, političke, ekonomske i kulturne osobenosti su vodile stvaranju etničke i konfesionalne složenosti i slojevitosti, heterogenosti i višeznačnosti, ali opet identitetske posebnosti u odnosu na susjedne države. Autor je ispratio etničku i vjersku slojevitost, od ilirske paganske vladavine, preko prevalitanske arhontije do prve crnogorske države Duklje i državotvorne dukljanske tradicije kao „beočuga ukupne crnogorske povijesti" (str. 16) i „stožernog uporišta za sva kasnija državnopravna ishodišta" (str. 17) do danas. Razmatrajući dinastičkim „kodom" crnogorsku istoriju od Vojislavljevića (od kraja 10. do osamdesetih godina 12. vijeka) preko Balšića (od šezdesetih godina 14. do tridesetih godina 15. vijeka) do Crnojevića (tokom druge polovine 15. vijeka) akademik Borozan ukazuje na državni kontinuitet**,** uz izvjesne njegove prekide. On pokazuje da i onaj najveći prekid koji nastupa sa osamnaest desetljeća nemanjićke dominacije ipak ne predstavlja potpuni diskontinuitet, jer se zadržava teritorijalni i politički identitet u vidu posebnosti dukljanske provincije unutar nemanjićke države. Uz sva prekrajanja, rušenja i obnove, uvijek je ostajao jedan poseban narodnosno-politički supstrat i narodnosna samosvijest. Prateći „dinastički kod" kao osnovnu osu ovog istorijskog pregleda, akademik Borozan je uspio da kroz prizmu smjene dinastija koje su nastavljale započeti, na kraće ili duže vrijeme prekidani posao izgradnje autonomije i nezavisnosti u burnim vremenima otpora moćnim susjedima sistematizuje saznanja o državnom kontinuitetu. (Pritom, valja naglasiti da akademik Borozan, za razliku od onih kvazi-naučnih interpretacija koje služe raznim prisvajanjima crnogorskog nasljeđa, sasvim korektno prikazuje ulogu Nemanjića: „Uloga i značaj dinastije Nemanjića u srednjovjekovnoj povjesnici Crne Gore ima nesumnjiv značaj i dio je njenog političkog, vjerskog i kulturološkog nasljeđa..." (str. 25).

Akademik Borozan piše bez žestokih riječi i strasti, naglašavajući da to čini „sa željom i ljudskom potrebom da se ni na koji način ničija prošlost ne svojata, prikriva i ignoriše i konačno sa osjećanjem da se doprinese saznanjem koje je, nadamo se, dobrodošlo, jer teži istini o sopstvenoj prošlosti ...” (str. 17). U tumačenjima je obazriv, pažljiv i precizan, a data dokumenta brižljivo izabrana, pružajući priliku čitaocima, „jedino mjerodavnim sudijama u vremenu” da provjere njegove nalaze na izvornom materijalu. Ova obazrivost i preciznost u iskazu proizilazi upravo iz autorovih saznanja o brojnim pretjerivanjima ili minimiziranjima, mitologiziranjima i iskrivljavanjima. Takav pristup mu je omogućio da sam ne zapadne u ponesena i zanesena, neadekvatna i nekorektna tumačenja, da piše bez romansiranja i mitologizacije prošlosti, na bazi činjenica i dokumenata.

Sastavni dio i noseću strukturu političkog identiteta jedne zemlje predstavlja, kao njen nosivi kostur, njena istorija. Izlažući istoriju crnogorskih dinastija akademik Borozan je utemeljio politički identitet Crne Gore u izvorima i dokumentima. Politički identitet se razvija iz političke svojstvenosti i samosvojnosti, do osobenosti, nezavisnosti i odvojenosti, ali on predstavlja i nešto više, cjelinu kulturno-istorijskih i političkih struktura, odnosno, političkih poredaka, u kom slučaju se radi o osobenostima političkog ustrojstva i političke kulture određene države. Akademik Borozan je uspio da ukaže na istorijske temelje političkog identiteta Crne Gore. Kada se radi o srednjovjekovnoj političkoj strukturi i identitetu Crne Gore, akademik Borozan je — prateći dinastičku istoriju Duklje/Zete/Crne Gore — pružio pouzdane šire identitetske temelje političkog identiteta, tj. samog uređenja (konstitucije) političke zajednice u što spadaju: socijalna i ekonomska struktura; kulturno-istorijski razvoj; etničko-narodnosni supstrat; vjerska, crkvena i kulturna osobenost; politička tradicija i krucijalni istorijski procesi, koji su pomogli oblikovanju političkih institucija; političke vrijednosti i principi, odnosno, data politička kultura; teritorijalna organizacija vlasti i osnovne regionalne i kulturne podjele. To je ono što predstavlja „političko biće” crnogorskog srednjovjekovnog društva, koje je određeno užim i širim grupisanjima u međuzavisnosti sa socijetalnim podjelama (socijalnim, vjerskim, kulturnim, etničkim i jezičkim) koji formiraju složene obrasce identifikacije datog državno-pravnog poretka. Pri tome treba imati na umu da se radi složenoj mreži identiteta, kao i da je srednjovjekovni politički identitet Crne Gore imao sopstvenu istorijsku dinamiku, određenu unutrašnjim i spoljašnjim (regionalnim i međunarodnim) podsticajima i zahtjevima. Međutim, ne radi se samo o državnom kontinuitetu i političkom, nego i kulturnom identitetu. Tako autor prati pojavu i razvoj „narodnosnog supstrata” crnogorskog srednjovjekovlja na evropskoj povijesnoj pozornici („slovenskog bića”) koje je doživljavalo brojne uticaje, posredovanja i prilagođavanja u svojoj žilavoj borbi za opstanak i učvršćenje, kroz državotvorno profilisanje političkih i kulturnih obrazaca u otporu moćnim susjedima u nemirnim vremenima stvaranja i rastakanja „protodržavnih”

političkih oblika. Akademik Borozan pokazuje što znači biti na razmeđi civilizacijskih krugova, prožimanja, uticaja i sučeljavanja, shvatajući to i kao prednost i kao nedostatak: „U crnogorskom slučaju to je značilo: bogato saznanje, tegobno iskustvo i srećnu okolnost. Suočavanjem sa izazovima kojih je napretek bilo, i dobrih i loših, bogatio se fizički i duhovni potencijal etnički heterogenog, autohtonog i romanskog sa slovenskim stanovništvom tokom minulih vjekova" (str. 15). Kako politički identitet velikim dijelom počiva na političkom nasljeđu, tradiciji i istoriji države i društva i kako je u svojoj istoriji crnogorskih dinastija akademik Borozan znatno zahvatio u državotvorno polje ovih vladara, to je njegov poduhvat značajan prilog razmatranju političkog identiteta srednjovjekovne, ali i savremene Crne Gore u njenom racionalnom kreiranju najprikladnijeg identiteta u savremenim uslovima unutrašnjeg oblikovanja i međunarodnog pozicioniranja. Ova knjiga će zato za sve istraživače političke tradicije i političke kulture Crne Gore predstavljati nezaobilazno štivo i pouzdan orijentir za dalja istraživanja i razmatranja političkog identiteta Crne Gore. Iz svih ovih razloga ona predstavlja mnogo više od jedne istoriografske studije.

O identitetu, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2015. (Nikola Zečević)

Živjeti u društvu u kojem prevladava fascinacija identitetom, i u kojem je identitet uzrok višestrukih političko-socijalnih dihotomija i diskordija, a ne baviti se njegovom istorijskom genezom i reperkusijama, te empirijskim posljedicama, predstavlja karakterističan oblik društvene neodgovornosti. Iako se pitanje identiteta u Crnoj Gori obično prelamalo i koncentrisalo oko anahronih etno-nacionalnih koncepcija, i nije izlazilo iz ovog krutog i ograničavajućeg spektra, potreba za njegovom širom fenomenološkom i teorijskom opservacijom nije ostala neprimjetna. U tom smislu možemo reći da je *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti* dala nemjerljiv doprinos, ne samo crnogorskoj, već i široj naučnoj zajednici, objavljivanjem kapitalnog djela *O identitetu*, koje sadrži radove sa istoimenog međunarodnog naučnog skupa, održanog u Podgorici 11. i 12. aprila 2013. godine, u organizaciji CANU.

Spomenuto djelo otvara tema *Tri misli o identitetu*, u okviru koje akademik Dragan K. Vukčević uviđajući fluidnost i višespratnost identiteta, napominje kako se svijet duhovnosti povlači pred agresivnom materijalnošću, u kojoj je „zadovoljstvo postalo bitnije od sreće (...) a rast značajniji od razvoja", te konstatuje dramatičnost i neizvjesnost izbora između *prilagođavanja* i *pobune*. Ipak, posebno je značajan njegov osvrt na pitanje crnogorskog identiteta, u okviru kojeg dijagnostifikuje činioce koji su artikulisali njegovu dramatičnost, i to najprije zakašnjelu modernizaciju, deficitarnost institucija (i svijesti o njima), te neplaniranje elita. Kako Vukčević naglašava, težište crnogorskog identiteta je potrebno pomjeriti „sa nacije na državu", sa kulturnog na političko, sa iracionalnog na racionalno; napominjući da uzimanje države kao središta oko kog će se oblikovati crnogorski identitet, ne znači negiranje nacionalnih identiteta u Crnoj Gori. Takav zaključak koincidira sa metaforičkim prikazom crnogorskog mentaliteta kao *tvrđave*, koju je potrebno zamijeniti metaforom *mosta*.

Zatim slijedi osvrt prominentnog profesora sa Univerziteta u Ljubljani i harvardskog đaka, Rudolfa M. Rizmana o identitetu u vremenu globalizacije, te markantno razmatranje o svojstvima vlastitosti i drugosti, akademika Tonka Maroevića (HAZU) — *Ljuske identiteta*. U istom, iz perspektive književnosti, Maroević navodi primjere stvaralačke bifurkacije i kontrastnog karaktera modernih pisaca,

notirajući Džojsov polilingvizam, Sioranovu bilingvalnost ili Beketove jezičke konverzije, ali na kraju završava pričom o ličnom identitetu: „Stoga najradije govorim o ljuskama identiteta, o tanjim ili debljim slojevima od kojih me svaki u stanovitoj mjeri određuje". Poseban utisak ostavlja i argumentativna analiza *Prijepori identiteta*, prof. dr Radula Kneževića sa Sveučilišta u Zagrebu, u kojoj se zaključuje: „Nije sporno da je identitet konstrukcija. Ali teško je osporiti i to da koncept identiteta zahvaća neke bitne dimenzije političkog polja, te da je on za političku znanost, odnosno političku kulturu neizostavan pristup i predmet istraživanja". Nadalje, prof. dr Anđelka Milić (1942–2014.), nekadašnja profesorica Univerziteta u Beogradu i osnivačica prve katedre rodnih studija na Balkanu, na izvanredan način kontekstualizuje talase feminizma i postfeminističku teoriju uz pojmove roda, pola, identiteta i integriteta. Prof. dr Antun Sbutega, ambasador Crne Gore pri Svetoj Stolici, u svom radu, koji *progovara* o transcendentnoj i istorijskoj dimenziji individualnog i kolektivnog identiteta, epigramski bilježi: „Tako se Jugoslavija dezintegrisala jer nije imala jako vrijednosno jezgro u stanju da njene razne djelove održi na okupu u harmoničnoj ravnoteži".

Prof. dr Ilija Vujačić, sa Univerziteta u Beogradu, u svom radu *Politika identiteta i političke institucije* pravi valjanu uvodnu kritiku liberalnog univerzalizma: „Važan faktor koji je doveo do teorijskih i praktično-političkih pomjeranja od „politike interesa" — koja je do tada dominirala u političkoj nauci i javnim politikama — ka „politici identiteta", jeste načelna nespremnost liberalnog univerzalizma da prihvati kulturnu diferencijaciju". Vujačić nadalje konstatuje postojanje dvije vrste grupnih identiteta — *neetničkih* i *etničkih*, zapažajući njihov pluralizam, ali upozoravajući na opasnost radikalnog multikulturalizma, te postliberalne i komunitarne doktrine. Pitanje nacionalnog identiteta i nacionalističkih izvora dvojnog državljanstva, uz akcenat na Rumuniju, Mađarsku i Hrvatsku, veoma umjesno analizira prof. dr Slaven Ravlić sa Sveučilišta u Zagrebu, uz vještu konstataciju: „Očito je da u Evropi ne samo da nema čistih koncepcija nacionalnog identiteta i politika građanstva, one na Zapadu nisu čisto građanske, niti su one na Istoku čisto etničke, nego, štoviše, i u mnogim zapadnim, „starim" demokracijama (Njemačka, skandinavske zemlje) vrlo je snažno, pa i dominantno etničko shvaćanje nacionalnog identiteta."

U svom radu *Moderni politički identitet i utemeljenje novih poredaka*, prof. dr Milan Podunavac sa Univerziteta Donja Gorica, obrazlažući normativnu ulogu političke teorije, iznosi posve meritornu tvrdnju da u mnogim zemljama nedostatak zajedničkog identiteta predstavlja glavni problem u podršci stabilnoj ustavnoj demokratiji na nivou nacionalne države. U tom smislu, Podunavac dodatno analizira situaciju na bivšem jugoslovenskom prostoru: „U načinu na koji oblikuju obrazac bazičnog konsenzusa i kolektivnog identiteta, zemlje u regionu mogu se podeliti na dve odvojene grupe. Prva pripada onoj vrsti nekonstituisane političke zajednice bez stabilne percepcije

zajedničkog grupnog identiteta (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija). Drugi tip zemalja (Hrvatska, Srbija) pripada jednonacionalnoj i nacionalističkoj formi izgradnje države i nacije." Prof. dr Šaćir Filandra, sa Univerziteta u Sarajevu, analizira proces zakašnjelog konstituisanja bošnjačke nacije, uz komentar kako je evropska ideja nacionalizma Bošnjacima bila tuđa, zbog njihove vlastite predstave o vjerskoj i kulturnoj posebnosti, te izražene „domovinske svijesti". Za razliku od bosanskih Srba i Hrvata, kojima je konfesionalno-nacionalna identifikacija putem crkve (religije) bila instrument kolektivizacije, kod Bošnjaka to nije bio slučaj, konstatuje Filandra. Bošnjaci u religiji nijesu mogli tražiti osjećaj kolektivne pripadnosti, jer je islam bio poveznica sa Osmanlijama, već su se prije svega identifikovali sa teritorijom, vlašću i državom: „Unutar rastućih nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini izjednačavani su Bošnjaci s islamom, a islam sa Turcima. Ovo poistovjećivanje Bošnjaka s Turcima bilo je rodno tlo svih budućih konfesionalno-etničkih sukoba." Istorijsko rakursiranje identiteta se nastavlja u radu *Vidovdan, sporan narodni praznik,* prof. dr Božidara Jezernika, sa Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Osim što konstatuje da je Vidovdan, kao srpski crkveni i nacionalni praznik kreacija novijeg datuma, on ga tretira i kao neuspješan pokušaj jačanja društvene i kulturne kohezije u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema Jezernikovim riječima, vidovdansku mitologiju (koju označava kao predmodernu) utemeljio je crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš, a dovršio je knjaz/kralj Nikola Petrović Njegoš: „Žrtvovanje pojedinca za zajednicu bilo je u skladu s etikom plemenskog društva, a na osnovu te etike moglo se obraćati ljudima u vreme ekspanzije nacionalizma (...) Ali na njoj se nije moglo graditi moderno društvo." Jezernik na koncu zaključuje kako je veličanje srpske mitologije kao državne mitologije troimenog naroda, vremenom predstavljalo sve veći kamen spoticanja, ne samo za Hrvate i Slovence, već i za manjinske narode (Albance, Mađare, Njemce) ili tada nepriznate kolektivitete, poput Bošnjaka i Makedonaca.

Prof. dr Nikola Samardžić sa Univerziteta u Beogradu, pišući o krizi urbanog identiteta, temeljno analizira slučaj Beograda, u kontekstu različitih globalnih izazova. Osim što označava Beograd kao primjer koji odudara od istočnoevropskog posttotalitarnog obrasca razvoja, on sugeriše da je u pitanju „evropska prestonica koja je pretrpela najviše razaranja, migracija, ekonomskih kriza i kriza identiteta u poslednja dva veka moderne istorije". On istovremeno identifikuje građanski sloj (nekada simbol Beograda) kao glavnog krivca za nerazumijevanje globalnog razvoja i okretanje istorije u suprotnom smjeru. Pod ovovremenim globalnim izazovima, on prevashodno preispituje mogućnost obnove političke i ekonomske solventnosti zapadnih demokratija, na koje je Beograd ekonomski, kulturno i politički usmjeren. Nadalje, ovom izdanju su značajno doprinijeli svojim radovima: akademik Zoran Lakić (CANU), prof. dr Sonja Tomović Šundić (Univerzitet Crne Gore) sa svojom filozofskom

raspravom *Identitet i vrijednosti*; prof. dr Dragica Vujadinović (Univerzitet u Beogradu), koja je detaljno pisala o smislu, izazovima i perspektivama evropskog ustavnog patriotizma; prof. dr Siniša Tatalović (Sveučilište u Zagrebu), koji promoviše dilemu da li liberalna demokratija može omogućiti etničkim manjinama da u budućnosti budu faktor bezbjednosti i stabilnosti demokratskih zemalja; prof. dr Slobodan Vukićević (Univerzitet Crne Gore), koji se bavio sociološkim teorijsko-metodološkim pristupima izučavanja identiteta; prof. dr Ivana Jelić (Univerzitet Crne Gore), koja je tumačila identitet u kontekstu prava na različitost u međunarodnom pravu; mr Petar Marković (Univerzitet Donja Gorica) koji tropološki analizira koncept *evropeizacije* Evrope, odnosno potrage za postnacionalnim identitetom; mr Branko Bošković (Univerzitet Donja Gorica), koji nam precizno i didaktički približava pojam identiteta u sociologiji Entoni Gidensa; prof. dr Mileva Filipović, koja apstrahuje epistemološke kontroverze u odnosu na identitete roda, pola i žene; dr Maja Bogojević (Univerzitet Donja Gorica) koja piše o rodnoj reprezentaciji u jugoslovenskom autorskom filmu; prof. dr Tatjana Bečanović (Univerzitet Crne Gore) koja analizira odnos između identiteta i književnog teksta; te prof. dr Rajka Glušica, koja legitimiše korelaciju između jezika i identiteta.

Zanimljivo je spomenuti i dva rada koja se bave predmodernim/ranomodernim identitetom ljudi sa prostora današnje Crne Gore. Prof. dr Saša Brajović, sa Odeljenja za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, analizira identitet i prezentaciju Bokelja u baroknom dobu, uz poseban osvrt na personalnost Andrije Zmajevića, Ivana Krušale i Josipa Marinovića. Sa druge strane, predmet glavnog interesovanja njenog rada je identitet bokeljskih katolika, o kojem veli: „Pripadnost Veneciji, tzv. *venezianità*, presudna je sila formiranja novovekovnog bokeljskog identiteta. Znatno kasnije interpretacije zanemarile su da su bokeljski patriciji, pomorci, sveštenici, literati, kako iscrpno svedoče dokumenti i vizuelna kultura, bili ponosni građani Republike koja je zbog svoje stabilne i dugovečne uprave bila ugledni evropski državni entitet. (...) Podjednako važna za oblikovanje bokeljskog identiteta bila je i konfesionalna pripadnost. Vezanost za Katoličku crkvu, naročito u vremenu stalne opasnosti od Turaka, bila je posebno snažno izvorište i potvrda vlastitog integriteta." Sa druge strane, mr Vuk Uskoković sa Univerziteta Donja Gorica, u svom radu *Identitet Crne Gore u prvoj polovini osamnaestog vijeka*, pravi racionalni diskontinuitet sa nacionalnim istoriografijama, koje su (bivale) sklone iznalaženju kojekakvih kontinuiteta i „tradicija", te tretiranju predmodernog identiteta kao prefiguracije modernog identiteta. Uskoković u tom smislu insistira na onovremenoj Crnoj Gori kao ranomodernoj političkoj zajednici, čiji identitet treba razumijevati u svjetlu tog originalnog konteksta, bez nacionalnih preokupacija koje dolaze u devetnaestom vijeku i kasnije, te zaključuje: „Savjesni istoričar teško da može doći do zaključka da predmoderni Crnogorci imaju jednoobraznu, istoznačnu, isključivu

i esencijalističku predstavu o svom identitetu. Oni su, da se poslužim modernim *clichéom* koji nikako ne želi da pomiri dvije u osnovi lažne predstave o predmodernim Crnogorcima, istovremeno i „Srbi" i „Crnogorci"; ovo prvo u smislu da baštine makar na ideološkom i retoričkom nivou crkveno i pravno nasljeđe srednjovjekovnog srpskog carstva, a ovo drugo u smislu da žive u političkoj zajednici preko koje definišu svoj neposredni politički identitet; uza to su i mnogo što drugo."

Ovom djelu su takođe značajno doprinijeli i prof. dr Nevenka Bogojević-Gluščević (Univerzitet Crne Gore), koja je pisala o intestatskom nasljeđivanju u srednjovjekovnom Kotoru; dr Radenko Šćekić (Istorijski institut Crne Gore), koji se osvrnuo na pitanje kulturnog identiteta i globalne stvarnosti u 21. vijeku; mr Milun Lutovac (Univerzitet Donja Gorica), koji se bavio institucionalnim identitetom Univerziteta Donja Gorica; mr Zorica Mrvaljević (Muzeji i galerije Podgorice) sa temom *Kulturni identitet i globalizacija*; Miraš Martinović, koji je kroz omaž Pavlu Mijoviću označio kulturno nasljeđe kao važno identitetsko znakovlje; prof. dr Radovan Bakić, koji je referisao o demografskoj eroziji sela i tradicionalne kulture u Crnoj Gori; dr Slobodan Jerkov sa radom *Narodno muzičko stvaralaštvo i globalizacija*; dr Vojislav D. Nikčević sa faktografski bogatom temom *Etnički slojevi Crne Gore*; dr Dragana Kujović (Istorijski institut Crne Gore) koja je pisala o pseudoorijentalnom antroponimijskom neologizmu, kao pokušaju ili načinu osavremenjavanja antroponimijskog inventara; dr Vukić Ilinčić sa analizom narodnog stvaralaštva u časopisu „Zapisi", kroz poređenje sa savremenim vrjednovanjem; doc. Vedrana Marković i doc. Jelena Martinović — Bogojević (Univerzitet Crne Gore) koje su pisale o mogućnostima interkulturalnog dijaloga, u kontekstu identiteta i muzike u multikulturalnom društvu; mr Miomirka Lučić i mr Predrag Živković (Univerzitet Crne Gore) koji su se osvrnuli na iskušenja globalizacije i duh potrošačke kulture; Lucija Đurašković, sa svojim radom *Kult Sv. Georgija u hrišćanskoj tradiciji Boke Kotorske i tokovi savremene evropske kulture*; te Vasilije Mujo Spasojević koji je obrazložio uticaj globalizacije na neke segmente svadbarskih običaja u Crnoj Gori.

Značaj ovog djela, izložen na početku prikaza, nije dovoljno samo konstatovati. Neophodno je primijeniti njegove ocjene i zaključke, i tretirati ga kao uput za izgradnju racionalnijeg i fleksibilnijeg odnosa prema svim identitetima koje prepoznajemo i uviđamo. Činjenica da je djelo ovakvog kvalitativnog i kvantitativnog opsega (662 stranice), iza čijih korica stoje najznačajnija imena iz oblasti društvenih i humanističkih nauka sa prostora bivše Jugoslavije (do nedavno) skoro pa prećutano — *opominje*. Jer prećutkivanje *o identitetu*, šta god pod njim podrazumijevali, obično znači i prećutkivanje *o sebi*.

Ilija Vujačić, *Saznanje i politika*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Disput, Zagreb, 2014. (Predrag Zenović)

Svako mišljenje politike i političkog, posmatrano sa naučne distance, ukazuje na neku neuhvatljivu igru subjekta i strukture, čovjeka i svijeta, uma i iskustva. Da li se svijet može mijenjati po aršinima ljudskog razuma, da li se politika može spoznati razumno ili umno, da li teorija politike, govoreći jezikom Aristotela, mora da misli vječno i nepromjenljivo ili ukazuje na ono bolje među mogućim djelanjima u datim okolnostima?

Teorijska dubina i opseg postavljenih pitanja izazov je sa kojim se knjiga „Saznanje i politika", u izdanju Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske i Disputa, u sad već čuvenoj biblioteci „Luča", hrabro hvata u koštac, smještajući svoju analizu u konkretni istorijski okvir. Hronološki pristup daje autoru mogućnost da ukaže na cezuru rađanja modernog racionalizma koja se u istoriji političke misli desila iz prelaza iz tradicionalnog (antičkog i srednjovjekovnog) u moderno društvo.

Moderna je izmijenila ne samo normativne postulate mišljenja i djelanja te čovjekovog subjektiviteta nego i njihove same epistemološke pretpostavke. Nova slika o svijetu i čovjeku, stvarana od petnaestog do osamnaestog vijeka, izmijenila je čovjekovo poimanje njegovog odnosa prema stvarnosti kao misaonog i stvaralačkog bića, i za profesora Vujačića sedamnaesti vijek predstavlja ključnu tačku „narasle svijesti o čovjekovoj snazi i moći, novim putevima i mogućnostima da se pomoću razuma i njime postignutog znanja svijet objasni i preuredi, podređujući se tek uspostavljenim racionalnim zahtjevima i principima". Evropa tog važnog sedamnaestog vijeka predstavlja rodno mjesto modernog društva i države u kojem se „kristališu moderni principi individualizma, državnosti, racionalizma i kapitalizma".

Promjena u mišljenju političkog na teorijsko-metodološkim osnovama modernog racionalizma, sa Dekartom i Bekonom, u odnosu na Aristotelovo viđenje politike kao praktičke filozofije, koja daje samo vjerovatna saznanja i za svoje heurističko (otkrivalačko) oruđe ima *phronesis* (razboritost) koja mora da poznaje iskustvo i pojedinačnost te da argumentuje u korist dijalektičkih sudova, uistinu predstavlja kopernikanski obrt. Bekon i Dekart će, pak, postavljajući — prvi prirodne nauke uopšte, a drugi matematiku kao uzor na koji bi se politika trebalo ugledati — udariti temelje novom pogledu na čovjeka u svijetu i moći razuma da taj svijet izmijeni.

Moderni racionalizam je, piše Vujačić, za razliku od racionalizma koji je postojao i ranije, posebno uticao na politiku, a taj tako stvoreni amalgam političkog racionalizma je bojio ideje svih progresivističkih političkih uvjerenja od svog nastanka do danas: liberalizma, socijalizma, nacionalizma i onih koji su iz njih izvedeni.

Frensis Bekon je rodonačelnik modernog racionalizma i ono se ogleda kako u njegovom makijavelističkom političkom realizmu i pragmatizmu, izraženim u Moralnim i političkim esejima, kao i u njegovom utopizmu, koje simboliše njegova antičkim manirom političkog mišljenja inspirisana *Nova Atlantida*, „zajednica ujedinjenih ljudskih i tehničkih napora". Međutim, Bekonov ključni doprinos epistemološkoj reformulaciji nauke i metodologije ogleda se u njegovoj *Velikoj obnovi* koja se sastoji od *Napretka nauke* (1605) i *Novog organona* (1620) a kojim je „odvojio nauku od teologije i dao joj racionalističko i eksperimentalno, praktično i utilitarističko usmjerenje u smislu primjenljivosti i korisnosti znanja". Nasuprot dugo slavljenoj sholastičkoj dedukciji, Bekon svoj metodološki integralizam (važeći i za prirodne i društvene nauke) bazira na indukciji.

Iako je odbijao da „zalazi u kardinalna pitanja političke filozofije, rodonačelnik moderne filozofije — Rene Dekart, postaće u D'Alamberovom pisanju „vođa zavjerenika koji je imao hrabrosti da prvi ustane protiv jedne samovoljne i despotske vlasti". Profesor Vujačić ovdje ukazuje na nedorečenost i protivurječnost Dekartovog pogleda na epistemologiju politike, koja stoji između aristotelijanske podjele nauka i novog racionalizma čijem je konstituisanju značajno, ako ne i odlučujuće, doprinio sam Dekart.

Unutar ovako začetog novog racionalizma moguće je razlikovati dvije tradicije koje, na tragu osnivača utiru put umnom promišljanju politike: *konstruktivistički racionalizam*, čiju jednu varijantu predstavlja sedamnaestovjekovni politički racionalizam a drugu konstruktivizam Prosvjetitelja, i *kritički racionalizam*, koji se javlja kao samosvojna intelektualna tradicija unutar škotskog prosvjetiteljstva.

Vođeni Bekonovim i Dekartovim epistemološkim optimizmom, mogućnošću da se dođe do apsolutne istine čistim razumom, bilo pomoću čula (Bekon) ili direktno (Dekart), politički racionalisti 17. vijeka, Hobs, Grocijus, Spinoza, Lajbnic i Pufendorf, težiće da istraživanjima društvenog i političkog života daju okvire „sigurnih i izvjesnih saznanja", služeći se analitičkim i deduktivnim metodom. Intelektualna nit koju ovi konstruktivistički racionalisti utemeljuju svojom epistemologijom imaće svoj nastavak kod francuskih prosvjetitelja, u pozitivizmu i scijentizmu 19. vijeka ali i u konstruktivističkom demokratskom liberalizmu našeg Džona Plamenca.

Druga tradicija, naoružana bejkonovskim empirizmom i induktivnim metodom, ali i epistemološkim i antropološkim pesimizmom (ili realizmom?), uz naglasak na evolutivnost, ne nužno linearnu, društva i društvenog poretka, počinje sa škotskim prosvjetiteljstvom kojeg su u Edinburgu, tadašnjoj „Atini Sjevera", u prvom redu činili mislioci poput Dejvida Hjuma i Adama Smita. Hjum je, tako, uvjeren

da se politika da naučno istraživati ali da su njena znanja vjerovatna, isto kao što misli da postoje trajne i univerzalne sklonosti duha, ali da su ljudi istovremeno pod uticajem lokalnih običaja, društvenog položaja i individualne psihologije. Smitova socijalna filozofija kao jedinstvo morala (*Teorija moralnih osjećanja*), prava (*Predavanja iz jurisprudencije*) i ekonomije (*Bogatstvo naroda*) rezultiraće teorijom spontanog poretka, na kojoj će se utemeljiti potonji klasični liberalizam, u prvom redu Fridrih fon Hajek. U tom duhu kritičkog racionalizma, a uz odbacivanje pozitivizma, metoda „pretpostavke i opovrgavanja" te „postupne izgradnje društva", uz, kako profesor Vujačić lucidno primjećuje, blago „koketiranje" sa konstruktivizmom kroz koncept „društvenog inženjeringa", Karl Poper će postaviti temelje svoje liberalne doktrine.

Pored ovih dvaju pravaca racionalizma, autor ukazuje i na one mislioce čije djelo predstavlja svojevrsnu mješavinu konstruktivističkih i kritičko-racionalističkih momenata, poput Hegela, Marksa i Mila. Premda bi to prevazilazilo zacrtane programske okvire ove publikacije, čini se da bi elaboriraniji osvrt na autore poput Hegela i Marksa, bez kojih je teško misliti posljednja dva stoljeća političke teorije, dao ovakvom štivu zaokruženost i cjelovitost.

Oukštatovu misao da je „savremena politika duboko zaražena racionalizmom" moguće je u potpunosti shvatiti tek kroz pažljivu analizu i hronologiju razmjene ideja, a knjiga „Saznanje i politika" je upravo to, rasklupčavanje povijesnog klupka koje u današnjici umnom daje tako presudnu ulogu u političkom i politikološkom promišljanju i djelanju. Posebnu vrijednost knjizi profesora Vujačića daje podrobna analiza mislilaca politike koji pripadaju kritičkom racionalizmu a koji su, i u post-socijalističkom vremenu, rijetko bili u fokusu promatranja naše akademske, politikološke javnosti. Knjiga se, tako, može čitati i kao važna opomena misliocima i djelatnicima politike, kroz pero velikih mislilaca modernog doba, na zamke, izazove i ograničenja danas sveprisutnog konstruktivističkog racionalizma.

DIO IV

IN MEMORIAM

Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović (1966–2017)

Dvadeset devetog novembra 2017. godine vijest o smrti prof. dr Lidije Čehulić Vukadinović iznenadila je sve koji se bave političkim naukama na prostoru Balkana. Za one koji su je poznavali profesorica Čehulić Vukadinović bila je simbol energije i borbe protiv nepravde. Ipak sa tom nepravdom, da je u momentu kada je trebalo najviše da pruži okolini iznenadi smrt, izgubila je borbu. Profesorica Čehulić Vukadinović promijenila je svijet, ali je promijenila i mnoge koji na ovom svijetu ostaju iza nje.

Rođena je 25. avgusta 1966. godine u Zagrebu. Diplomirala je 1989. godine *Studije politikologije* na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Zagrebu i stekla akademsko zvanje diplomirane politikološkinje.

Postdiplomski dvogodišnji magistarski studij *Međunarodni odnosi* završila je na Fakultetu političkih nauka 1999. godine i stekla akademsko zvanje magistar političkih nauka. Magistrirala je na temu *Klintonova vanjskopolitička strategija*.

Doktorirala je 2003. godine disertacijom *Američka politika i transatlantski odnosi nakon Hladnog rata*, uz mentorstvo prof. dr Antona Grizolda, iz Slovenije. Time je stekla zvanje doktora društvenih nauka, naučno polje politikologija.

U periodu od 2001. do 2003. godina profesorica Čehulić Vukadinović radila je kao asistent na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu, u periodu od 2003. do 2007. imala je zvanje docenta, a 2007. godine izabrana je u zvanje vanrednog profesora. Profesorica Čehulić Vukadinović bila je gostujući predavač na mnogobrojnim univerzitetima u Evropi i svijetu. Bila je potpredsjednica Atlantskog vijeća Republike Hrvatske, izvršna direktorica Centra za međunarodne studije, članica Hrvatskog udruženja za međunarodne studije (HUMS) i članica međunarodne organizacije International Studies Association (ISA).

Aktivno je učestvovala u idejnim i organizacijskim poslovima pri osnivanju međunarodne ljetnje škole na Šipanu, koju su organizovali Centar za međunarodne studije i Atlantsko vijeće Republike Hrvatske.

Od 2000. godine bila je članica uredništva časopisa *Međunarodne studije*, jedinog časopisa u Republici Hrvatskoj za međunarodne odnose, spoljnu politiku i diplomatiju. Od 2002. godine pa do kraja svog života bila je urednica biblioteke *Međunarodne studije*, izdavačko-istraživačkog zavoda Politička kultura, Zagreb.

Objavila je značajan broj knjiga, naučnih članaka i studija u naučnim i stručnim časopisima u Hrvatskoj i inostranstvu. Iz njenog

opusa posebno se izdvajaju knjige *Clinton i novi svjetski poredak* (Zagreb, 2001), *Europska obrana* (Zagreb, 2006), *Euroatlantizam*, (Zagreb, 2003), *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi (*Zagreb, Podgorica, 2010), *Uvod u međunarodne organizacije* (Zagreb, Podgorica, 2016)

Koautorka je mnogobrojnih knjiga, među kojima su najznačajnije: *Međunarodna sigurnos*t *i NATO u novom svjetskom poretku* (Zagreb, 2006), *NATO u međunarodnim odnosima* (Zagreb, 2006), *Politika europskih integracija* (Zagreb, 2005), te udžbenik *NATO. Euroatlantska integracija* (Zagreb, 2007).

Uredila je mnogobrojna izdanja poput *NATO and New International Relations* (Zagreb, 2004), *NATO i novi međunarodni odnosi* (Zagreb, 2004), kao i mnogobrojne nacionalne i međunarodne periodike poput Zbornika radova sa naučnih skupova održanih na Šipanu.

Osim ogromnog znanja koje je dijelila sa svojim kolegama i studentima, profesorica Čehulić Vukadinović, dijelila je sebe. Davala je često i više nego što je objektivno mogla, trudeći se da svakome izađe u susret. Zato i njeno tijelo nije moglo pratiti u stopu tu energiju, i želju da znanje nikada ne spozna granice.

O njenoj predanosti i želji da pomogne u procesu uspostavljanja i razvoja politikoloških studija, ne samo u Republici Hrvatskoj, već i u drugim državama u regionu, svjedoči podatak da je od 2000. godine bila članica uredništva časopisa Gaudeamus (Bosna i Hercegovina). Takođe, ugradila je sebe u razvoj Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crne Gore, te Humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica. O tome svjedočimo mi kao studenti prve generacije studenata, odnosno, prve generacije saradnika na tim fakultetima. Ostavila nam je ogromno znanje, ali i izazov kako da uspijemo da to znanje prenesemo budućim generacijama.

Bila je onovremenska, kada bismo govorili o Hladnom ratu, bila je ovovremenska kada bi govorili o aktuelnim izazovima u međunarodnim odnosima i naučnim dostignućima u toj oblasti, a bila je svevremenska kada bi se dotakli teme koja je prožimala živote svih koji žive na balkanskim prostorima. Pažljivo je birala riječi kada bi se obraćala, a posjedovala je vrlinu koja danas sve manje postoji. Umjela je da sasluša.

Sa suprugom prof. dr Radovanom Vukadinovićem, Lidija ima kćerku Viktoriju. Osim značajnih uspjeha na polju nauke koje su zajedničkim snagama postizali, ostvarili su i taj uspjeh na polju života.

Nikoleta Đukanović

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0718 = Humanističke studije
COBISS.CG-ID 28706576